

Kumla kyrkor

SVERIGES KYRKOR
NÄRKE

ANN CATHERINE BONNIER
MARIAN ULLÉN

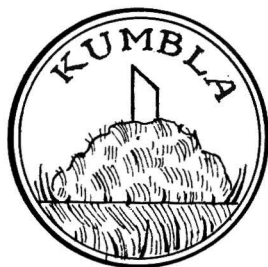

Kumla kyrkor

Kumla kyrkor

KUMLA HÄRAD, NÄRKE

Av ANN CATHERINE BONNIER och
MARIAN ULLÉN

VOLYM 166 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL. VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1976

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, STEN KARLING,
ERIK B. LUNDBERG, R. AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN 1974-75

GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Kumla kyrkor är avslutad i maj 1976.

Översättning av bildtexter och sammanfattning till engelska av Albert Read.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden visar Kumla gamla kyrka (se fig 16).

På omstående sida: Sigill, tillhörande Kumla församling, troligen från 1700-talet.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI AB UPPSALA 1976

ISBN 91-7402-007-2

Förord

Föreliggande omfattande beskrivning av Kumla kyrkor har möjliggjorts tack vare anslag från Kumla kommun genom Kommittén för Kumlabygdens historia. Till volymens rika illustrationer i färg har dessutom anslag erhållits från Kumla församling.

Genom detta generösa bistånd har Kumla kyrkor, såväl försvunna medeltida kyrkor och kapell som deras sentida ersättare, kunnat ägnas en ingående forskning och analys och även få en mera påkostad presentation än vad som vanligtvis kan åstadkommas. De båda författarna, antikvarien, fil kand Ann Catherine Bonnier och antikvarien, fil lic Marian Rittsel-Ullén, vilka båda tidigare har sysslat med Närkes kyrkor, har haft ett sällsynt rikt material att arbeta med och som de förstått att på ett förtjänstfullt sätt utnyttja. Såväl den 1828 rivna medeltida sockenkyrkan som dess ersättare är på många sätt ovanligt intressanta för den konstvetenskapliga forskningen, både byggnadshistoriskt och genom rikedomerna på förnämliga inventarier. Dessutom återstår ett omfattande skriftligt källmaterial, däribland räkenskaper från perioden 1421–1590, som ger en unik inblick i livet i en medeltida landsförsamling samt sju senmedeltida avlatsbrev, som bl a räknar upp kyrkans skyddshelgon. Ett viktigt källmaterial är också de många bevarade förslagsritningarna av olika arkitekter till den nyklassicistiska 1800-talskyrkan, vilka ger många upplysningar om tidens arkitektoniska ideal och strömningar.

Excerperingen av det omfattande arkivaliska materialet i ULA har utförts av fil kand Elsa Holm och fil mag Hilda Kauri. Hilda Kauri har dessutom haft ansvaret för den personhistoriska forskningen och bl a utarbetat sammanställningen över Säbylunds ägare. För viktiga bidrag i detta sammanhang tackar vi också kyrkoherde Magnus Collmar, fil dr Hans Gillingstam och fil dr Hans Landahl.

Vid beskrivningen av vissa avsnitt, inventariegrupper o dyl har som vanligt olika specialister ställt sina kunskaper till författarnas förfogande. Vi tackar speciellt 1:e antikvarie Inger Estham vid raä:s textilavdelning, som ägnat stor tid och möda åt de många förnämliga textilierna. För givande diskussioner och uppgifter tackas också fil kand Thomas Billig, vilken ledde grävningsundersökningen 1971 av den gamla kyrkan, fil mag Göran Dahlbäck och fil mag Sigurd Rahmqvist på Det medeltida Sverige, fil dr Hedda Roll, avdelningsdirektör Christian Laine, som bl a utarbetat en sammanställning över arkitekten C F Sundvalls verksamhet som kyrkoarkitekt, fil dr Rune Norberg samt docent Bert Alan Kéry. Beskrivningen av kyrkans klockor har granskats av den nyligen avlidne domkyrkosysslomannen i Visby Lars M Holmbäck. Han var under många år den ledande specialisten inom detta område och ställde troget sitt stora kunnande till Sveriges Kyrkors förfogande. Hans bortgång innebär en svår förlust.

Författarnas arbete har också rönt ett mycket stort intresse och stöd på det lokala planet. Vi tackar här framför allt kanslichef Tage Tapper, kyrkoherde Torsten Ellwyn, kyrkokamrer Olle Eriksson och kyrkovaktmästare Eric Johansson. Arkitekt Jerk Alton, Kumla samt landsantikvarie Egon Thun och övrig personal vid Örebro läns museum har även varit författarna till stor hjälp.

Med den föreliggande volymen inleds en ny era för verket Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Genom riksdagens beslut våren 1976 har Sveriges Kyrkor fr o m den 1 juli innevarande år förts över till riksantikvarieämbetet och inordnats i sektionen för byggnadsinventering inom ämbetets dokumentationsbyrå. Ansvaret för inventeringsverksamheten vid Sveriges Kyrkor vilar därmed på riksantikvarieämbetet. Den ekonomiska grundvalen för

själva publiceringsverksamheten utgörs dock liksom tidigare av anslag från Statens humanistiska forskningsråd. Genom denna uppdelning har den fortsatta utgivningen av inventarieverket blivit ett för riksantikvarieämbetet och vitterhetsakademien gemensamt projekt, där en av ämbetet och akademien utsedd redaktionskommitté med två representanter för vardera institutionen ersätter de tidigare utgivarna och bär det närmaste ansvaret för vetenskaplig granskning och publicering.

En av de tidigare utgivarna, professor emeritus Armin Tuulse, har i samband med omorganisationen lämnat Sveriges Kyrkors ledning.

Armin Tuulse knöts som fast medarbetare till Sveriges Kyrkor 1948 och har medverkat som författare i 18 volymer. Han har undersökt och beskrivit mer än 40 kyrkor i Uppland och Blekinge. Han har dessutom författat en redogörelse för den kyrkliga konsten i Blekinge samt likaså inom ramen för Sveriges Kyrkor klarlagt och skildrat Strängnäs domkyrkas äldsta byggnadshistoria. Hans första beskrivningar ingick i volym 67, kyrkor i Långhundra härad, södra delen (Uppland), 1952, hans senaste bidrag återfinnes i volym 102, där han tillsammans med Gunnar Lindqvist beskrev Brännkyrka, S Sigfrids och Enskede kyrkor i Stockholm (1964). Sedan 1962 har han deltagit i de planerings- och granskningsuppgifter som åvilat utgivarna, först som Johnny Roosvals efterträdare vid Sigurd Curmans sida, därefter, efter den sistnämndes bortgång 1966, tillsammans med Sten Karling och Per-Olof Westlund, samt efter den sistnämndes död 1974 även tillsammans med Aron Andersson.

Armin Tuulses insatser för Sveriges Kyrkor har inte inskränkts till de uppgifter som här nämnts. Han har ända till dess sjukdom för några år sedan lade hinder i vägen aktivt deltagit i arbetet på fältet och delat med sig av sina omfattande byggnadsarkeologiska erfarenheter och kunskaper och härigenom förstärkt den vetenskapliga grund på vilken verket vilar. Hans insatser för svensk byggnadshistorisk forskning i allmänhet och för Sveriges Kyrkors undersökningar i synnerhet kan inte nog värderas. När han nu lämnat redaktionen vill hans medarbetare rikta ett varmt tack till honom för all den tid, kunskap och allt det intresse som han satsat för att föra verket vidare.

Stockholm i oktober 1976

Erik B Lundberg
R Axel Unnerbäck

Aron Andersson
Sten Karling

KUMLA KYRKOR

<i>Förord</i>	5
<i>Inledning av ANN CATHERINE BONNIER</i>	9

FÖRSVUNNA KYRKOR OCH KAPELL

<i>av ANN CATHERINE BONNIER</i>	
<i>Inledning</i>	15
<i>Kapellet i Hörsta</i>	16

DEN GAMLA KYRKOPYGGNADEN

<i>av ANN CATHERINE BONNIER</i>	
<i>Inledning</i>	21
<i>Kyrkogården</i>	25
<i>Kyrkobyggnaden</i>	29
<i>Byggnadshistoria</i>	48

DEN GAMLA KYRKANS INREDNING OCH INVENTARIER

<i>av MARIAN ULLÉN</i>	57
------------------------	----

NOTER	94
-------	----

KUMLA NYA KYRKA

<i>av MARIAN ULLÉN</i>	
<i>Kyrkogården</i>	101
<i>Den nya byggnaden planeras</i>	105
<i>Uppförandet av den nya kyrkan</i>	118
<i>Förändringar av kyrkobyggnaden och dess inredning 1836–1968</i>	125
<i>Den återuppsygda kyrkan</i>	135
<i>Målningar</i>	143
<i>Inredning och inventarier</i>	147

HÄLLABROTTETS KYRKA

<i>av MARIAN ULLÉN</i>	
<i>Kyrkobyggnaden</i>	165
<i>Inredning och inventarier</i>	168

NOTER	168
-------	-----

KÄLLOR OCH LITTERATUR	171
-----------------------	-----

FÖRKORTNINGAR	174
---------------	-----

SUMMARY	175
---------	-----

Fig 1. S Torkel.
Detalj av altarskåpet
i fig 49.

*St Torkel, detail from
the polyptych in
figure 49.*

KUMLA KYRKOR

Örebro län, Kumla härad, Strängnäs stift, Kumla kontrakt

Inledning

av ANN CATHERINE BONNIER

Ungefär mitt i Närke ligger Kumla socken, som i norr gränsar till Täby och Mosjö socknar, i öster till Ekeby och Sköllersta samt i söder och väster till Hallsbergs, Lerbäcks, Hardemo och Kräcklinge socknar. Socknen består till övervägande del av slättbygd med bördig åkermark. Rakt genom socknen går Karlsundsåsen i nord-sydlig riktning, en urgammal kommunikationsled och en naturlig plats för de äldsta byarna. Parallellt med åsen rinner Kumlaån och dess biflöde Ralaån. I norra delen av socknen fanns tidigare Mosjön, som sänktes och utdikades på 1800-talet.

Kyrkbyn Kumlabyligger uppe på åsen. Förbi kyrkan löper den urgamla vägen mellan norra Svealand och Götaland. Nära kyrkan utgår också vägar österut (den s k häradsvägen) och västerut. Socknen har tidigt varit en central ort i landskapet och har givit upphov till namnet på häradet. Dess nuvarande administrativa struktur går tillbaka på ägo- och brukningsförhållanden under sen förhistorisk tid, dvs till århundradena närmast före kristendomens införande. Ett flertal by- eller gårdsgravfält ligger nämligen i anslutning till bebyggelseplatser från yngre järnålder. Redan långt tidigare fanns bosättning i socknen, men de märkliga äldre forn-lämningarna — hällkistor från stenåldern, bronsåldersrösen och domarringar från äldre järnålder — tycks sakna direkt samband med den nuvarande bygden.¹ En runsten (Nä 9)² står nära Hynneberg (fig 4).

I socknen finns ett antal källor som troligen använts redan under förhistorisk tid. Två av dessa, S Evas källa vid Älvesta och Oxöga i Tynninge, användes enligt Herman Hofberg som offerkällor ännu på 1800-talet.³

I Kumlabyligger ca 700 meter SSO om kyrkan, finns rester av ett gravfält från yngre järnålder, kallat Kumla högar (fig 3). Gravfältet (Kumla nr 47), som skadats av grus-

täkt, består numera av ett tiotal anläggningar. Socknen har uppkallats efter kyrkbyn, vilken som byanläggning går tillbaka till yngre järnålder. Själva namnet kan dock ha ett äldre ursprung. Kumla anses betyda »odlingarna = (odlingen) vid *kumlen* och ordet *kumme* har då rimligtvis avseende på resta stenar eller andra gravminnesmärken, som innehålla dylika».⁴ Man har tidigare antagit, att de kummel som givit upphov till namnet skulle vara just Kumla högar.⁵ Lars Hellberg menar dock, att »detta namns sannolika karaktär av ursprungligt ägonamn gör att det i själva verket måste antagas ha existerat redan före den nuvarande fasta bosättningen på platsen. Namnet *Kumla* ... vittnar alltså i sig självt om äldre odling på platsen för järnåldersbebyggelsen».⁶

Det äldsta skriftliga belägget på sockennamnet, *in parochia kumblum*, härrör från 1307 (DS nr 1564). Landskapet var vid den tiden indelat i tredingar och Kumla härad utgjorde tillsammans med Sköllersta, Askers och Mellösa härader den östra tredingen.⁷

Kumla stationsområde uppkom då bandelen Örebro-Hallsberg byggdes 1862. Den nya bebyggelsen koncentrerades till stationsområdet nordväst om den gamla kyrkbyn. Tätorten Kumla blev municipalsamhälle 1900 och stad 1942. Kumla kommun består nu av Kumla, Hardemo och Ekeby församlingar. Näringslivet har under det senaste decenniet helt ändrat karaktär. Stenindustrin är fortfarande ett markant inslag medan skovindustrin, som tidigare dominerat, nu nästan helt försvunnit. I Hällabrottet, där man redan under medeltiden bröt kalksten, har ett samhälle vuxit upp kring Kumlabygdens största och äldsta industri, Yxhults stenhuggeri AB, grundat 1879 (se Nya Kyrkan, not 3), numera storkoncernen Ytongbolagen.

Kumla kyrka ligger på åsen intill den gamla färdvägen

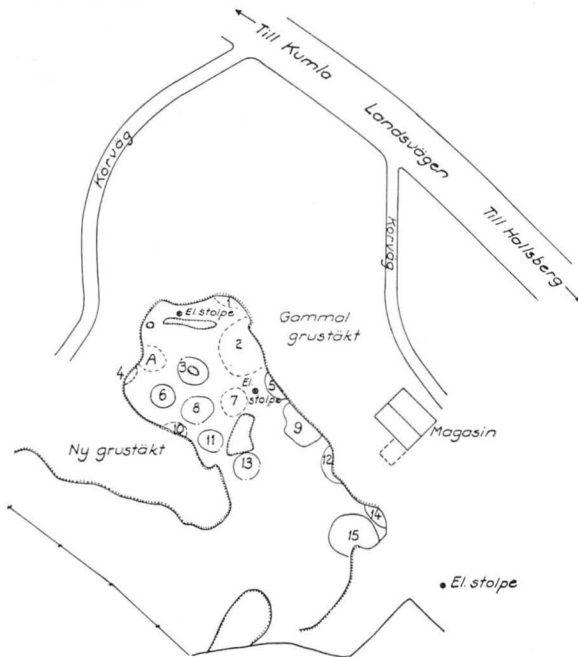

Fig 2. Kumla kyrka i landskapet.

Kumla Church and surroundings.

Fig. 3. Kumla högar. Uppm i ATA.

Kumla barrows.

(fig 2). Av de äldsta kartorna att döma anlades den medeltida kyrkan i norra utkanten av byn utan någon direkt kontakt med bebyggelsen (fig 5).

Medeltidskyrkan uppfördes sannolikt på 1100-talet och utvidgades under 1200- och 1400-talen. 1828 revs kyrkan och ersattes av en större kyrkobyggnad, ritad av Axel Nyström. Vid en häftig brand 1968 blev 1800-talskyrkan svårt skadad men återupbyggdes efter ritningar av arkitekt Jerk Alton. Kyrkan återinvigdes 1972. En liten kyrka, som under ombyggnaden fungerade som interimskyrka, flyttades 1974 till Hällabrottet.

Kumla härad bestod under medeltiden av Kumla, Hallsbergs och Lerbäckes församlingar. Vid taxeringen för sexårsgården 1314 (DS nr 1947) skattade Kumla församling 2 mark, medan de båda övriga församlingarna endast erlade 1 mark. Kumla-Hardemo pastorat består sedan 1962 av församlingarna i Kumla och Hardemo. Hallsberg var länge annexförsamling till Kumla, men blev åter egen församling 1865. 1586 sägs Kumla pastorat vara regalt.

Ett ovanligt rikt källmaterial finns bevarat för Kumla

Fig. 4. Runsten nära Hynneberg (Nä 9). Foto ATA.
Runestone near Hynneberg.

Fig. 5. Karta över Kumlabý 1699 av Gabriel Thoring. LMV.
Map of Kumlabý, 1699, by Gabriel Thoring.

kyrka. Från medeltiden finns inte mindre än sju avlatsbrev samt räkenkaperna från åren 1421–1590. Räkenkap, sockenstämmoprotokoll och visitationsprotokoll m m finns från 1600-talet och framåt. Även 1800-talskyrkans tillkomst är väl dokumenterad och kan följas i byggnadsdirektionens protokoll.

Sockenens försvunna och ännu bestående kyrkor kommer nedan att beskrivas i kronologisk ordning. De övriga kyrkorna i kontraktet kommer att beskrivas i en senare volym.

Prästgården

Prästgården ligger söder om kyrkan och kyrkogården. Den nuvarande huvudbyggnaden från 1909 inrymmer numera pastorsexpedition samt församlingslokaler (fig 6).

Flygeln i söder byggdes som ny kyrkoherdebostad 1968 efter ritningar av arkitekt Jerk Alton.

Den tidigare prästgården bestod av en tvåvåning huvudbyggnad — med nedervåning från 1600-talet och övervåning från 1800-talets början — samt ett antal ekonomibyggnader (fig 7). Den östra byggnaden vid gårdsplanen hade ursprungligen varit huvudbyggnad (fig 8).⁸

Under åren 1448–1453 inköptes enligt räkenkapsboken en gård för 35 mark samt en del jord. Det är mycket möjligt att det var prästgårdens mark som på detta sätt utvidgades.⁹ Prästgårdens tomt är påfallande långsträckt i nordsydlig riktning jämfört med de övriga tomterna i byn (se fig 5) och även de äldsta byggnaderna låg på tomtens södra del. Det är alltså troligt att det

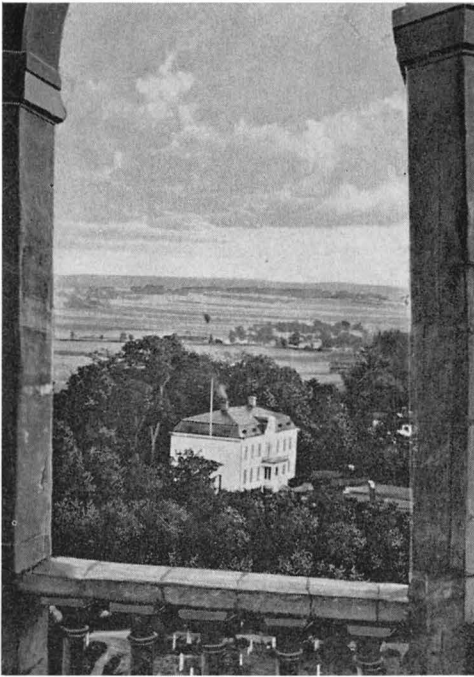

Fig. 6. Prästgården, nu pastorsexpedition och församlingshem. Foto 1910-talet. Ur vägledning över Kumla kyrka 1968.
The vicarage, now parish office and parish hall. Photo c 1910.

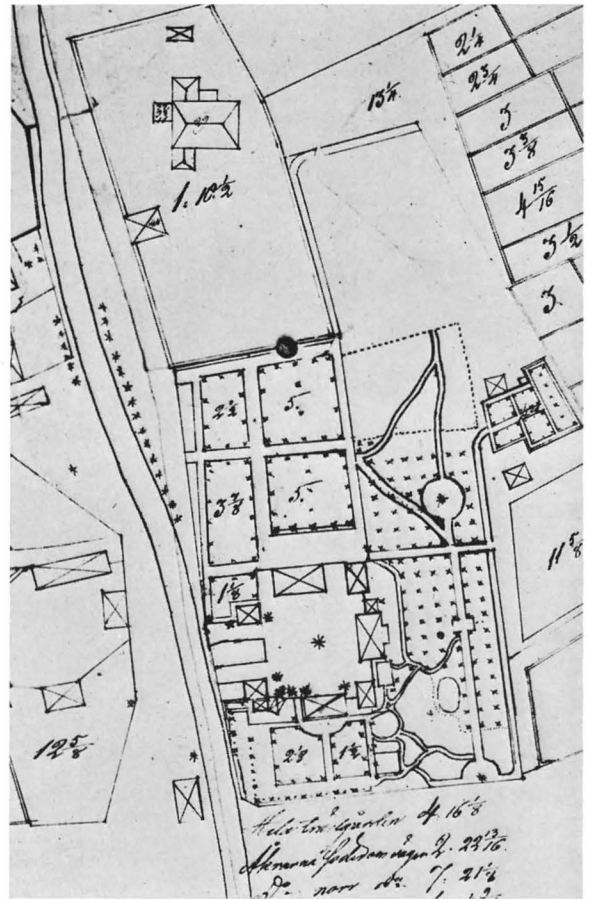

Fig. 7. Karta över kyrkogård och prästgård. Utförd före 1828. I Kumla kyrkoarkiv.
Map of the churchyard and vicarage, drawn prior to 1828.

Fig 8. Den tidigare prästgården från söder. På gårdsplanen ses kyrkoherde A P Falk och hans hustru. Foto omkring 1900. Ur vägledning över Kumla kyrka 1968.

The former vicarage from S. Vicar A P Falk and his wife can be seen in the courtyard. Photo c 1900.

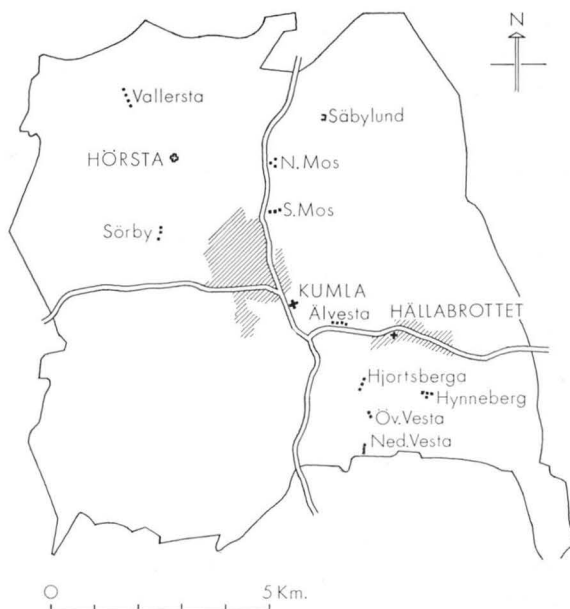

Fig 9. Säbylunds herrgård. Foto Nord Mus 1938.

The manor-house of Säbylund.

Fig 10. Karta över några av byarna i Kumla socken. J Söderberg 1976.

Map showing some of the hamlets in the parish of Kumla.

funnits en gård mellan kyrkan och prästgården och att det var denna som inköptes 1448.

Säbylund

Socknens viktigaste gård i sen tid är Säbylund, vars ägare spelat en stor roll som donatorer till kyrkan. Sven i Säby, som beseglar ett brev 1384 (SRP nr 2008), antas ha varit frälseman och far till häradshövningen i Östra tredingen, Lars Svensson (hjorthorn).¹⁰ Dennes dotter Ingrid var gift med väpnaren Anders Mattsson, som tillsammans med sin hustru 1435 byter bort ett halvt markland jord i Säby, ett markland i Mos, två gårdar i Sörby och två gårdar i Torp till riddaren Bengt Stensson (Natt och Dag).¹¹ Eftersom Ingrid Larsdotter också står som utfärdare av bytesbrevet (SMR nr 184), är det sannolikt att jorden är hennes arv efter fadern.

Mycket tyder på att Bengt Stensson (Natt och Dag), som var herre till Göksholm och lagman i Närke, övertog ett mindre godscomplex uppbyggt runt Säby och att han utökade detta. I arvet efter hans son, Måns Bengtsson,¹² återfinns gårdar och jord i Ekenäs, Säby, Sörby, Torp, Vallersta, Vesta och Älvesta (RAp 1479 24/2, UUBp 1481 24/2). Genom Måns Bengtssons dotter Kerstin övergick Säby genom gifte till Sparreätten. För Säbylunds senare ägare redogörs i not 13.

1613 omtalas att »fru Ibba till Sundby (=Ebba Brahe, änka efter Erik Larsson Sparre) leter bygga och hålla afvel oppå Säby». En huvudbyggnad fanns tillsammans med två flygelbyggnader 1720. Den nuvarande huvud-

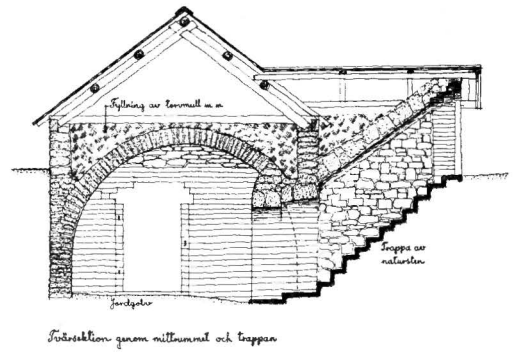
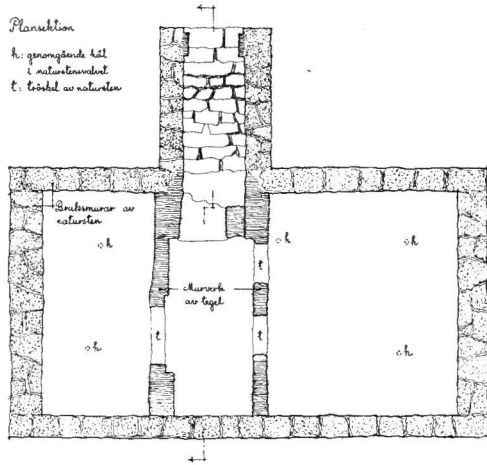
byggnaden, en tvåvånings träbyggnad med mansardtak (fig 9), uppfördes dock 1781–1787.¹⁴

Vallersta

På den gamla bytomten i Vallersta finns en stor murad källare (fig 11). Den är byggd av kalksten och gråsten och består av ett stort tunnvalvt rum, som genom sekundära tegelväggar avdelats i två rum med en mellanliggande korridor eller »förstuga». Ned till källaren, som till största delen är nedgrävd i backslutningen, leder en trappa i en murad källarhals. Vid grävningar norr om källaren påträffades 1958 rester efter ytterligare tre källare.¹⁵

I sitt nuvarande skick härstammar källaren med sitt tunnvalv tidigast från 1500-talet, men de nedersta delarna kan möjligen gå tillbaka till medeltiden. Prov från området runt källaren har av kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet C14-daterats till 1100-talet.¹⁶ Det kan tänkas att källarna hört till ekonomihus i byn, men man har velat förknippa den stora källaren med Birger Jarls naturlige son Gregers,¹⁷ som 1272 ägde jord i Vallersta. Denne, som blev stamfar för den mäktiga folkungaättens oäkta gren, byter nämligen detta år till Riseberga kloster sin gård *Baldastadh* i Närke mot en gård i Ängsö, Ängsö sn (Vs). Eftersom Gregers' gård är mera värd, får klostret dessutom lämna 117 1/2 mark penningar emellan (DS nr 558).

Det är alltså uppenbart att Gregers Birgersson ägt en

Fotosektion genom mitttrum och trappa

Fig 11a–b. Murad källare i Vallersta, eventuellt delvis medeltida. Uppm E V Alsén 1941. ÖLM.

Masonry cellar at Vallersta, possibly partly medieval. Scale drawing by E V Alsén, 1941.

värdefull gård i Vallersta. I brevet kallas såväl Ängsö som Vallersta *mansio* i stället för *curia*, vilket är det vanligare uttrycket för gård. Med tanke på att språkbruket var vacklande under 1200-talet, vågar man dock inte dra slutsatsen att *mansio* betecknar en förnämare gård, bebyggd med stenhus.¹⁸ Det är dock lockande att tänka sig att Gregers gård i Vallersta varit en påkostad anläggning och att åtminstone några av murlämningarna härrör från denna. Ingen av Gregers ättlingar har senare någon anknytning till Kumla socken

eller till Närke överhuvudtaget, men släkten ägde dock tidigare jord i Kumla socken. Jarlen Birger brosa, Gregers farfars bror, ägde jord på flera håll i Närke och donerade 6 åttningar i Mossby till Riseberga kloster i ett brev som utfärdats någon gång före jarlens död 1202 (NMU nr 1).

Senare under medeltiden skänker Girvatur m fl till Riseberga kloster de byggnader i Vallersta som står på klostrets grund (SRP nr 1177).¹⁹ 1552 har klostret inkomster från två eller tre gårdar i byn (NMU nr 291).

FÖRSVUNNA KYRKOR OCH KAPELL

av ANN CATHERINE BONNIER

Inledning

Förutom Kumla kyrka har minst en annan kyrkobyggnad funnits i socknen under medeltiden. Enligt traditionen hade man först tänkt anlägga kyrkan i Hjortsberga (sydost om kyrkbyn), men »trolleu revo ned om natten vad som murades om dagen».²⁰ Denna, inte bara till Kumla kyrka knutna sägen, kan i detta fall möjligen förknippas med den kvadratiska stenmur med ca 20 meters sida som finns på Lundsbacken vid Hjortsberga by och som av vissa forskare tolkats som en inhägnad runt en forntida kultplats.²¹ På den närbelägna Lekebacken har eventuellt en forntida tingsplats legat och med tanke på det uråldriga sambandet mellan kult och rättsskipning²² är det väl inte helt orimligt att man planerat en kyrka här.

Från medeltiden finns många exempel på att kyrka och tingsplats legat intill varandra — som Kumla kyrka och häradssting 1385 (se nedan) — även om det naturligtvis är svårt att avgöra vilkendera som fanns först. Sägner om den om natten rivna kyrkan är så allmänt spridd att man måste misstänka att den har något verklighetsunderlag. Även sedan man officiellt övergått till kristendomen, kanske genom ett beslut på tinget, har hednisk kult förekommit. Om en kyrka då byggts intill en kultplats, måste man räkna med att de ickekristna försökt förstöra byggnaden och sabotera gudstjänsten.²³ Ett tecken på att den hedniska religionen envist levte kvar, är att det i flera av de medeltida landskapslagarna finns förbud mot dyrkan av lundar och stenar, hult och högar m m.²⁴ I »Rannsakningar efter antikviteter» från 1600-talet omtalas på många håll mystiska ljussken i lundar och på högar och man kan undra om inte den hedniska kulturen då fortfarande utövades i lönnedom.²⁵ Offer av slantar i källor och vattensamlingar lever ju kvar än i dag.

Ett annat försök att förklara murresterna på Lundsbacken i Hjortsberga återges av Herman Hofberg i »Nerikes fornlemningar»: »Enligt folkets förmenande har här fordom varit ett slott *Hjortwardsberg*, hvaraf byns namn Hjortsberga sedan uppkommit ...»²⁶ Eftersom

området ännu inte grävts ut, är det omöjligt att veta om murarna hör till en förhistorisk eller medeltida anläggning, men någon kyrka har det knappast varit. Troligare är väl att de egendomliga murresterna fängslat folkfantasin och att den allmänt spridda kyrksägner knutits till dessa.

Det finns dock flera berättelser om kyrkor eller kapell i socknen. Källan i Sännersta (se ovan) kallades enligt Herman Hofberg 1868 för »Kapallan» och ett kapell skulle finnas i närheten, även om Hofberg inte kunde finna några spår efter detta.²⁷ Traditionen har troligen uppstått för att förklara benämningen »Kapalla-åkeru» på åkeru intill, vilken i sin tur sannolikt fått sitt namn av att den anslagits som underhåll för kyrkans kaplan.

I »Strödda anteckningar om Kumla» (ms i ÖLM) har kyrkoherde Carl Eric Kjellin vid 1800-talets början nedtecknat en tradition om en kyrka vid »Wikatorp eller å det så kallade Kyrkofallet», vid socknens sydgräns. Namnet Kyrkofallet anses dock ha kommit av fälld skog som ägts av kyrkoherden eller någon annan kyrklig institution och har med största sannolikhet ingenting med någon kyrkobyggnad att göra.²⁸

Vad som däremot faktiskt funnits i socknen är ett eller flera kapell. S Eriks kapell i Hörsta, som omnämns i räkenskapsboken 1517, har återfunnits och grävdes ut 1962 (se följande kapitel). Även på andra ställen i räkenskapsboken omtalas kapell: »jtem fore cappalidh IX øra» (1427), »Jtem fore thet een spaente capellam V marker» (1464), »Jtem ii øra paeninga offertorium circa capellam / sancte crucis apud eclesiam Cumbla le/uata» (= två öre som uppburits som offergåva för Helgakorskapellet vid Kumla kyrka; 1509).²⁹ De två första beläggen kan naturligtvis syfta på kapellet i Hörsta, men det är också möjligt att alla tre citaten rör Helgakorskapellet.

Uttrycket *apud eclesiam* borde tolkas som invid eller i närheten av kyrkan. Det är dock inte troligt att man byggde ett fristående kapell alldeles intill kyrkan och

kyrkogården. Det medeltida klocktornet eller kastalen, som fanns på kyrkogården fram till 1828, kallas visserligen för kapell eller kloster i en del beskrivningar, men det är helt klart att det inte har varit någondera (se vidare nedan). Mycket tyder tvärtom på att Helgakorskapellet legat *i* kyrkan och inte i närheten av den. *Apud* i betydelsen *i* (kapell i en kyrka) finns belagd redan 1301, då Karl Gregersson (son till Gregers Birgersson som nämns ovan i samband med Vallersta) i sitt testamente väljer sin lägerstad i Uppsala domkyrka

»apud ecclesiam vpsalensem, in capella ...» (DS nr 1339). Man vet att det kapell som åsyftas är ett av domkyrkans korkapell³⁰ och belägget visar alltså att kapell inte ansågs tillhöra kyrkorummet, *kyrkan*.

Med detta i åtanke får man förmoda att Helgakorskapellet i Kumla varit inrymt antingen i tornets bottenvåning eller i någon av korsarmarna, som byggdes till under 1200-talet. Av vissa skäl är det troligast att det låg i södra korsarmen (se vidare nedan i avsnittet om medeltidskyrkan).

Kapellet i Hörsta

Några skriftliga uppgifter från 1500-talet visar att det funnits ett fristående kapell i Kumla socken. I räkenskapsboken finns nämligen en utgift 1517, »Jtem xviii øra ortoga pro structura capelle sancti / erici in hörstom» (=18 öre för underhåll av S Eriks kapell i Hörsta), och enligt en uppgift i 1553 års räntebok för kyrko- och klosterlandbor arrenderade en Per i Hörsta »clochare lychia med capla». ³¹ Den senare uppgiften bör sättas i samband med en anteckning av kyrkoherde Wallenstråle på 1700-talet: »Fordom kyrkovärden Nils Sunisson i Kumbla by, den då för tiden nästan äldste man i Kumbla sockn, säger, att så länge han mins tillbaka, så ock hört sägas, hafva Ekebytegarne lydt till Kumbla Klockarebol, och förmener, att de kommo därunder, när Hörsta Kloster förstördes» (UUB).

Herman Hofberg återger i »Nerikes gamla minnen» 1868 en tradition om att en kyrka eller ett kloster legat invid vägen i Hörsta och att murarna på 1700-talet revs för att återanvändas när man byggde en stor källare i Vallersta by. Han säger också att ett par dörrar »med rika jernsirater» från samma byggnad skulle ha begagnats till en loge i Hörsta. ³² Som vi snart skall se hade kapellet dock endast en ingång, varför det är troligare att dörrarna kommer från Kumla kyrka.

Att kapellet — liksom för övrigt också klocktornet på kyrkogården — av den muntliga traditionen förvandlats till kloster beror delvis på »Elisif-visan», ett medeltidsromantiskt falsarium som berättar om ett »Kumblabo kloster». ³³ En mer påtaglig orsak är säkert Riseberga klostrets jordinnehav i socknen, bl a just i Hörsta, samt den ställning av vallfartskyrka som Kumla kyrka tycks ha haft. Kapellet i Hörsta kan på grund av sin ringa storlek inte ha varit något kloster och det finns inte heller med i någon förteckning över svenska kloster.

Platsen för det forna kapellet lokaliserades mot slutet av 1800-talet till gårdsplanen framför det dåvarande skolhuset i nordöstra delen av Hörsta by, alldeles intill vägen (fig 12). Som Hofberg påpekade hade man brutit bort allt användbart byggnadsmaterial och jämnat ut området, varför ruinen var svår att upptäcka. Vid grävningar i marken runt ruinen påträffades vid flera tillfällen skelettrester som visade var man skulle söka. Under sensommaren och hösten 1962 grävdes ruinen ut av fil lic Sune Zachrisson (rapport i ATA) och efter dokumentering av murlämningarna övertäcktes dessa åter och kyrkobyggnadens plan markerades med plattor i gräset (fig 13).

Kapellruinen

Vid utgrävningen 1962³⁴ visade det sig att grundmurarna, som låg omedelbart under markytan, härrörde

Fig 12. Hörsta kapellruin. Situationsplan 1:2 000. Uppm J Söderberg 1975.

Ruin of Hörsta chapel. Scale drawing by J Söderberg, 1975. Scale 1:2 000.

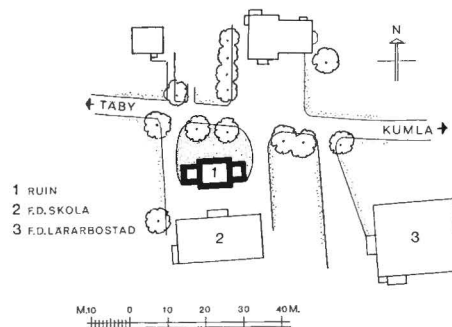

Fig 13. De i mark-
ytan markerade
grundmurarna efter
kapellet i Hörsta.

*The foundations of
the chapel at Hörsta,
marked in the ground.*

från en kyrkobyggnad med ett mycket kort och brett långhus med innermått $6,6 \times 5,2$ m. I öster fanns rester efter ett smalare, rakslutet kor med måtten $2,9 \times 2,9$ m och i väster efter ett torn med nästan identiskt lika mått (fig 14). Brukavtryck visade att både koret och tornet hörde till den ursprungliga anläggningen.

Kapellet hade byggts på en cirka 25 cm tjock grundläggning av kullersten på orörd mark. Ovanpå denna hade murarna uppförts i skalmursteknik med en tunn kärna av kullersten och en bredd av mellan 1,1 och 1,25 m. Dagermurarna var dock nästan helt bortbrutna och vad som återstod var ett rakt sockelskift, som sprang ut cirka 10 cm utanför murarna, samt rester av murkärnan till närmast följande skift. Sockeln, som troligen löpt runt hela kyrkobyggnaden men helt brutits bort vid korets östmur, bestod av lätt tuktad sandsten i långa block med en höjd av 15–20 cm. Dagermurarna var sannolikt uppförda av en blandning av sandsten och

kalksten, ty intill ruinen påträffades en sekundärt anlagd kalkugn, som tycks ha använts för att bränna kalk av stenar från kapellet. Talrika rester visade att murbruket varit ljusgult och att fogbruket varit utstruket och glättat. På bruket fanns spår av 1–2 kalklager med gulbrun ton.

Kapellet har haft endast en ingång, belägen i sydväst. Ingången var smal — endast 1,0 m bred — och var i innerlivet försedd med anslag för en träkarm. Smygen in mot kyrkorummet var helt rak, medan den yttre var så skadad att formen inte kunde fastställas. Tröskeln låg på cirka 20 cm höjd över långhusets golvnivå.

Triumfbågen visade sig vara ovanligt trång, endast 85 cm bred, och öppningen skevade något mot sydväst (se plan). Tegel från en sekundär tröskel låg kvar i läge. Tornrummet däremot har av allt att döma öppnat sig i hela sin bredd — 2,81 m — in mot kyrkorummet. På trampstenen under tornbågen fanns ett brukavtryck

med en diameter på omkring 40 cm, vilket tyder på att öppningen delats av en pelare.

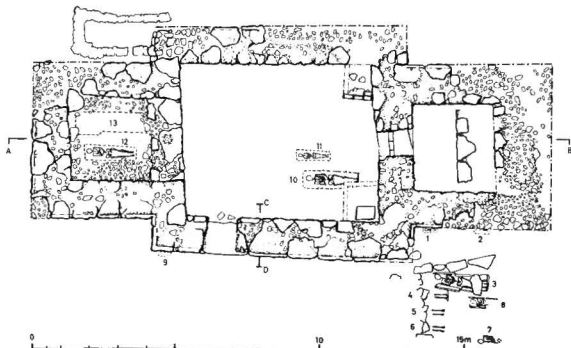
Golvet i långhuset bestod under medeltiden av furuplankor, av vilka man vid utgrävningen påträffade fiberrester. Under dessa fanns ett ca 35 cm djupt lager av mörk sandjord, troligen färgad av smuts och mulnat trä. Korgolvet låg ungefär i höjd med triumfbågströskeln och utgjordes av ett 20 cm tjockt lager kalkstensflis, som var avjämnat med murbruk. I smutslagren ovanpå detta golv påträffades en brakteat från 1100-talets andra hälft samt en bultlåsnöckel. Tre bredvid varandra liggande kalkstenschällar höjde sig över det övriga korgolvet och utgjorde troligen trappsteg och plattform för högaltaret. Tornets golvnivå låg något över långhusets och bestod av kullersten. Mitt i tornet var dock kullerstenarna avlägsnade i samband med gravläggningar.

Av högaltaret fanns inga spår, men av trappstenarna att döma borde det ha varit anlagt intill östra korväggen. Korets östmur var tyvärr nästan helt bortbruten, men det föreföll som om denna mur varit den tjockaste av alla (se plan), vilket kan ha berott på att sockelskiftet varit mer framspringande här än på övriga murar. Att den kraftiga östmuren skulle ha hängt samman med ett östtorn är inte troligt, eftersom de andra murarna i koret inte varit av samma dimension. Zachrisson anser inte heller att östmuren haft en »dold absid», dvs en halvrund nisch i själva murtjockleken.

I långhusets sydöstra och nordöstra hörn påträffades sekundärt anlagda sidoaltaren, som bestod av ett halvstens tegelskal runt en kärna av gråsten. Endast det nedersta skiftet var bevarat. På putsfragment vid sidoaltarena fanns spår av gråblå och mönjeröd färg.

Fig 14. Utgrävningsplan. Uppm S Zachrisson 1962.

Excavation plan, scale drawing by S Zachrisson, 1962.

Gravar

Ett kulturlager av några centimeters tjocklek täckte den ljusgula mjälan inom och utom grundmurarna. I långhuset fanns två begravingar, den ena för en man i 20-årsåldern, 173 cm lång, som nedgrävts i en ekkista strax intill och delvis under södra sidoaltaret. Norr om denna grav fanns skelettet efter ett 6-årigt barn som också begravts i ekkista.

I tornet fanns nedgrävningar för två gravar (fig 15). I den södra låg skelettet av en kvinna i 60-årsåldern, 167 cm lång och begravd i ekkista. I den norra saknades såväl rester av skelett som av kista. Enligt en muntlig ut-sago av utgrävaren fanns det ingen möjlighet att konstatera om nedgrävningen gjorts men begravingen uteblivit eller om en kista verkligen gravsatts och senare avlägsnats.

Även utanför kapellet påträffades gravar. Tre av dessa var av tidigmedeltida typ med kistor av kalkstenschällar. Nedgrävd under korets sockel låg skelettet av ett litet barn tillsammans med en brakteat från 1200-talets mitt.

Datering och ställning

Som ovan nämnts påträffades vid utgrävningen två brakteater, den ena från 1100-talets senare hälft (på korgolvet) och den andra från 1200-talets mitt (under korets södra sockel). Att kapellet härstammar från tidig medeltid framgår klart av plantypen, som ansluter sig till en hel serie små 1100-talskyrkor i Västergötland och Närke.³⁵ Dessa kyrkor kännetecknas av mycket korta och breda långhus och kor — i en del fall överstiger bredden faktiskt längden — och av att triumfbågsöppningen varit osedvanligt trång. Typen anses vara anglonormandisk och ha införts under missionstiden.³⁶ I Närke är ruiner efter sådana kyrkor kända från Vintrosa, Mosjö och Kräcklinge. En likartad plan har även Ånsta och Eker nära Örebro haft.³⁷ Enligt traditionen skall en liten kyrka, kallad Eremitkapellet, ha funnits i Ödeby och eventuellt har en sådan funnits också i Riseberga.³⁸

På grund av att så lite återstår av murarna går det inte att bestämma kyrkobyggnadens utseende i alla detaljer. Det är t ex omöjligt att veta om triumfbågsöppningen i sin helhet varit endast 85 cm bred eller om den varit hästskoformad i likhet med triumfbågarna i Horla kyrka och S Marie kapell, båda i Västergötland.³⁹ Tornbågen tycks ha varit delad i två mindre bågar som burits av en mittpelare, på samma sätt som i den nuvarande kyrkan i Mosjö.

Både Granhammarskyrkan i Vintrosa och kapellet i Hörsta tycks ha haft kraftigare murverk i korets östra

mur. Sekundära sidoaltaren fanns i Hörsta och möjligen också i Granhammarskyrkan. I båda kyrkorna har huvudaltaret helt tagits bort, medan det i Kullkyrkan i Mosjö bevarats på sin plats intill korets östvägg.

Kapellet i Hörsta och Granhammarskyrkan har båda en högre golvnivå i tornet än i övriga delar av kyrkan. Det är intressant att man i Hörsta (och eventuellt också i Kullkyrkan i Mosjö) begravt i tornet — en plats som under tidig medeltid tycks ha varit reserverad för kyrkans patronus och hans familj.⁴⁰ Att den bevarade graven innehåller ett kvinno skelett kan tyda på att S Eriks kapell haft en kvinnlig patronus. Det är också möjligt att den andra graven en gång hyst en manlig individ, som efter en tid tagits upp och åter gravsatts, kanske i Kumla sockenkyrka.⁴¹

Då kapellet i Hörsta första gången omnämns i källorna är det invigt till S Erik. Redan omkring 1198 inskrevs Erik som helgon i Vallentunakalendariet, men erikskulten blomstrade framför allt under 1200-talets senare del i samband med domkyrkobygget i Uppsala. Det är därför möjligt att kapellet ursprungligen haft ett annat skyddshelgon.

Sune Zachrisson har i sin utgrävningsrapport antagit att kapellet ursprungligen uppförts som gårdskyrka till någon av gårdarna i byn och att det under senmedeltiden övertagits av socknen och utnyttjats som helgonkapell. Mot teorin om en ursprunglig gårdskyrka (=privatkapell) talar att man inte känner till någon betydande tidigmedeltida gård i Hörsta, vilket dock kan bero på källornas knapphet.⁴² Kyrkogård med begravningar har funnits såväl i Hörsta som i Granhammarskyrkan och kanske också i Kullkyrkan i Mosjö, vilket man inte skulle vänta sig vid en kyrka av »lägre dignitet» som ett helgonkapell eller privatkapell. Granhammarskyrkan har dessutom tidigt haft doprätt, ty en oornrad romansk dopfuntscuppa har påträffats där.

Förekomsten av eventuella patronusgravar säger inte att kyrkobyggnaden haft karaktär av privatkapell. Kyrkans skyddsherre kunde man enligt kanonisk rätt bli om man skänkt jord till kyrka eller prästgård eller om man byggt eller nybyggt kyrka. Kyrkobyggnaden som sådan kunde alltså ägas av en privatperson, men fungera som sockenkyrka.⁴³

Ingen av de nämnda små närkekyrkorna fungerade som sockenkyrka vid tiden för insamlandet av sexårsgården 1314, då församlingarna räknas upp (DS nr 1947). Kullkyrkan i Mosjö och kyrkobyggnaden i Ånsta har dock troligen hört till de annexförsamlingar som

Fig 15. Gravar under kapellets torn. Foto S Zachrisson 1962.

Graves under the tower of the chapel.

omtalas för Mosjö resp Långbro. Om de övriga kyrkobyggnaderna fungerat som församlingskyrkor, så har de alltså upphört med den funktionen senast omkring år 1300.

Bertil Waldén räknar med att äldre gårdskyrkor i Närke i samband med sockenbildningen blivit sockenkyrkor — och en tid fungerat jämsides med församlingarnas huvudkyrkor.⁴⁴ I Västergötland fanns en äldre sockenbildning med många små kyrkor, eventuellt uppförda just som gårdskyrkor. Eftersom det ekonomiska underlaget i de små församlingarna inte var tillräckligt för att underhålla en sockenpräst, tilläts sockensammanslagningar genom ett påvebrev år 1234.⁴⁵ Det kan för övrigt påpekas att Ekers kyrka, som är mycket liten och har samma planform som Ånsta, också var annex 1314 men av någon anledning — kanske på grund av att församlingen fått bättre ekonomi — revs den inte utan upphöjdes till sockenkyrka, och fungerar som sådan än idag.

De små kyrkoruinernas ringa storlek visar tydligt att de inte varit avsedda för en stor allmänhet. Kanske är de rester efter en äldre sockenindelning i Närke, som i likhet med den i Västergötland visade sig ohållbar på grund av dåligt ekonomiskt underlag i de små församlingarna.

Fig 16. Kumla gamla kyrka och kyrkogård från söder. Akvarell av Anders Abraham Grafström 1822, NordM. Foto NordM.

The old church and churchyard of Kumla from S. Watercolour by Anders Abraham Grafström, 1822.

DEN GAMLA KYRKOBYGGNADEN

av ANN CATHERINE BONNIER

Inledning

Den medeltida sockenkyrkan i Kumla revs 1828. Från en liten romansk kyrka hade den under 1200- och 1400-talen vuxit ut till en stor tvåskeppig kyrka. Att den haft en särställning visas av att flera av kyrkoherdarna under medeltiden också var prostar över hela Närke. Kumla var också centrum för kulten av ett icke-kanoniserat helgon, S Torgils eller Torkel, vars relikier förvarades i kyrkan (se nedan). Häradstinget hölls 1385 och troligen tidigare vid kyrkan, »A ræetto haerezthinge ok a rættom thingxdagh ii Kwmbलाhaeret ok wid Kwmbला kirkio» (SRP nr 2172).

Ett rikt källmaterial finns lyckligtvis bevarat för den gamla kyrkan. Förutom beskrivningar och avbildningar finns det räkenskaper från perioden 1421–1590, som ger en unik inblick i livet i en medeltida landsförsamling, samt sju avlatsbrev från 1407–1503, som bl a uppräknar kyrkans skyddshelgon.

Medeltida präster

I det tidigare nämnda bytesbrevet från 1272 mellan Gregers Birgersson och Riseberga kloster (DS nr 558) bevittnas transaktionen i Närke av närkelagmannen Filip Törnesson (hjordthorn),⁴⁶ av »kanutus sacerdos» och av några oidentifierade personer. Då det är mycket vanligt att sockenprästen bevittnar dylika brev, är det sannolikt att denne Knut var präst i Kumla och därmed den tidigast kände. Han kallas *sacerdos* i stället för *curatus*, vilket kan tyda på att det fanns mer än en präst i församlingen vid detta tillfälle. Så var även fallet under 1400-talet, vilket framgår av de olika handstilarna i den medeltida räkenskapsboken.

Lars, »curatus de Cumblum», är känd från 1317 då han skänker jord i Askers sn till Riseberga kloster (DS nr 2098). Han omtalas som prost över Närke 1332 och levde av allt att döma ännu 1343. En senare präst med samma namn är känd från 1365 i samband med bekräftelsen på ett jordbyte. 1375 beseglar Nils Brun, »domini Nicholai Brwn, curati nostri jn Kumblum»,

ett donationsbrev (SRP nr 1177). »Herr Oloff i Kombla», känd från ett annat gåvobrev 1384 (NMU nr 169), omtalas ännu 1391.⁴⁷

Fr o m 1421, då räkenskapsboken börjar föras, är de medeltida prästerna bättre kända. Av dessa är flera prostar över hela Närke, vilket visar vilken särställning kyrkan och församlingen i Kumla hade under medeltiden. Möjligen var redan prosten Johannes, som bevittnar ett jordbyte 1307, kyrkoherde i Kumla (DS nr 1504). Detta var åtminstone fallet med Matteus Petri (Mats Persson), kyrkoherde 1392–1430, och Johannes Olauí, verksam 1431–1442 (se not 101). De två följande kyrkoherdarna, Sigge (1442–1465) och Magnus Germundi (1473–1489), är dock inte kända som prostar, men Lydeke (1494–1499) kallas 1496 »officialis i Naerike ok kyrko herre i Kwmbला» (NMU nr 270). Om Håkan (1500–1506) har vi inga sådana uppgifter, men mycket tyder på att dennes efterträdare Karolus Benedicti (1507–1536) också var prost över Närke.⁴⁸

Avlatsbrev

Av räkenskapsboken framgår att avlatsbrev för Kumla kyrka utfärdades 1446, 1473, 1482, 1488 och troligen 1515. 1488 års brev finns fortfarande bevarat och sex andra avlatsbrev — som ej är nämnda i räkenskapsboken — finns bevarade i kopior.⁴⁹

Avlatsbrev utfärdades av biskopen, vanligtvis i samband med visitation eller altarinviqning. Det är troligt att de särskilda bestämmelserna för avlatens undfående uppgjordes i samråd med kyrkoherden. I alla Kumlabreven är den tid med vilken botgöringstiden förkortades densamma — 40 dagar — men i övrigt varierar brevens innehåll.

Det äldsta avlatsbrevet har utfärdats i Kumla av den norske biskopen Eskil vid en resa genom Närke år 1407. Eftersom denne inte var behörig att döma över Strängnäs stift, framhåller han att brevet måste godkännas av strängnäs biskopen. Brevet, som är ganska

kortfattat, skänker avlat för besök i kyrkan vid de stora kyrkliga högtiderna samt på martyrerna Staffans och Torgils dagar och på kyrkans invigningsdag.

Biskop Tomas i Strängnäs utfärdade 1431 i Örebro ett avlatsbrev, även detta ganska kortfattat. Förutom de stora kyrkliga högtiderna nämns denna gång de nordiska helgonen Eskils, Botvids och Torgils dagar (de två första var stiftets speciella skyddshelgon) samt den heliga Birgittas dag. Han framhåller särskilt förtjänsten av att gå runt kyrkogården under bön för de döda.

Ett avlatsbrev, utställt av biskop Sigge Ulfsson (sparre) i Kumla kyrka 1450, omnämner att kyrkan är invigd till ära för martyren Torgils, kyrkans skyddshelgon. Vallfart till kyrkan för dennes skull anbefalles och av de nordiska helgonen nämns nu — förutom Torgils — Erik, Olov, Henrik, Eskil, Botvid och Birgitta. Bland andra fromhetsgärningar omtalas åter vandring runt kyrkogården.

1468 utfärdade biskop Hans i Kumla kyrka ett brev med ungefär samma bestämmelser som i föregående avlatsbrev. Bland de kyrkliga högtiderna nämns för första gången det heliga Korssets dag. 1477 utfärdade samme biskop Hans tillsammans med biskopen av Tiberias (som fick understöd av strängnässtolens inkomster) i Kumla ett brev som avviker från de tidigare avlatsbrev. Några helgondagarna omnämns över huvud taget inte. I stället uppmanas till besök i kyrkan för att be inför bilderna på högaltarskåpet, en Mariabild samt bilderna på tavlorna som hänger på kyrkogården, *Imagines in tabulis in Cimiterio pendentibus*. 40 dagars avlat ges för var och en av dessa bilder under förutsättning att vissa fromhetsgärningar utförs. Här ingick även att man »vid sagda bilder bragt ljusstakar och utsmyckelser eller skaffat kyrkan andra nyttiga och lämpliga gåvor».

Av räkenskaperna framgår det att högaltarskåpet anskaffats redan fyrtio år tidigare och att Mariabilden inköpts från Vadstena 1473 (se nedan under Inredning och inventarier). I 1450 års avlatsbrev nämns inte högaltarskåpet, men det förlorade brevet från 1473 kan mycket väl särskilt ha omnämnt Mariabilden som inköptes detta år. 1477 års brev har sannolikt tillkommit för att få medel till de pågående byggnadsarbetena vid kyrkan (se vidare under Byggnadshistoria).

Bilderna på kyrkogården omtalas endast i brevet från 1477, men bestämmelserna om rundvandring på kyrkogården 1431, 1450 och 1468 visar att dessa troligen funnits redan tidigare.

I samband med visitation i Kumla 1488 utfärdade biskop Kort Rogge ett avlatsbrev för att särskilt manifesteras invigandet av sex av kyrkans altaren. Av brevet

framgår att *högaltaret* invigts till Treenigheten, Johannes Döparen, helgonen Lars och Eskil samt martyren Torgils och *Heliga korssets altare* till sagda kors, protomartyren S Stephanus, Bernardinus och den heliga drottning Helena. *S Olovs altare* invigdes till ära för de nordiska helgonen Olov, Erik, Henrik och Sigfrid och *S Annas altare* för de kvinnliga helgonen Anna, Katarina, de 11 000 jungfrurna samt Birgitta. *S Gregorius altare* helgades åt S Gregorius, S Vincens, de 10 000 soldaterna och Kristoffer, medan slutligen *Allhelgonaaltaret* särskilt tillägnades ärkeängeln Mikael, aposteln Andreas samt Erasmus och Antonius. Om altaren, se vidare under Inredning och inventarier.

Biskopen omtalar särskilt att helgonreliker lagts ned i alla de nämnda altarena samt att detta står skrivet på de öppna tavlor, »in patentibus tabulis», som hängts upp vid varje altare. Hur kyrkan fått relikerna framgår inte, men det är möjligt att en del nya reliker skänkts till kyrkan av stiftet eller av privatpersoner i samband med att byggnadsarbetena vid kyrkobyggnaden på 1470-talet avslutats. Att så många altaren nyinvigts betyder troligen att större delen av kyrkan åter invigts efter att ha varit avlyst under ombyggnadstiden.

Det yngsta avlatsbrevet, från 1503, utfärdades av biskop Matts i Strängnäs och medger avlat för vallfart till kyrkan vid de stora kyrkliga högtiderna, skyddshelgonens dagar och kyrkans invigningsdag. Brevet vill särskilt värna om underhållet av kyrkobyggnadens murverk, vilket möjligen innebär att det redan då uppstått sättningar i murarna efter den stora utbyggnaden av kyrkan på 1470-talet (se vidare under Byggnadshistoria).

Medeltida räkenskapsbok

Från Kumla kyrka har, såsom nämnts, bevarats något så sällsynt som en medeltida räkenskapsbok. Handskriften med räkenskaperna förvaras i Uppsala universitetsbibliotek och tycks ha lämnat kyrkan på 1780-talet, då M G Wallenstråle var kyrkoherde i Kumla. Räkenskapsboken har publicerats i en avhandling av Jonas L:son Samzelius 1946, som också utförligt kommenterat den bild av kyrkans verksamhet som ges av uppgifterna i räkenskaperna. Uppgifterna nedan är hämtade ur Samzelius avhandling.

Endast fem andra svenska kyrkor har räkenskaper från medeltiden i behåll, nämligen Funbo och Hammarby i Uppland, Visnum i Värmland, Bolstad i Dalsland och Stöde i Medelpad. Dessutom finns en 1600-talsavskrift av en räkenskapsbok från Hjalsta kyrka i Uppland (SvK, Up XII: 1, vol 134). Även i Norden i övrigt är det mycket sällsynt med medeltida räkenskaper — från Finland finns en handskrift från Kalliala

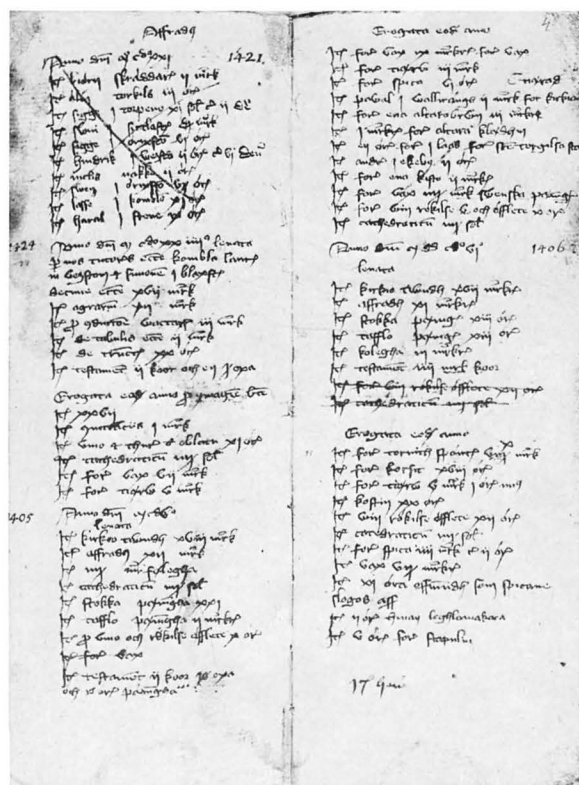
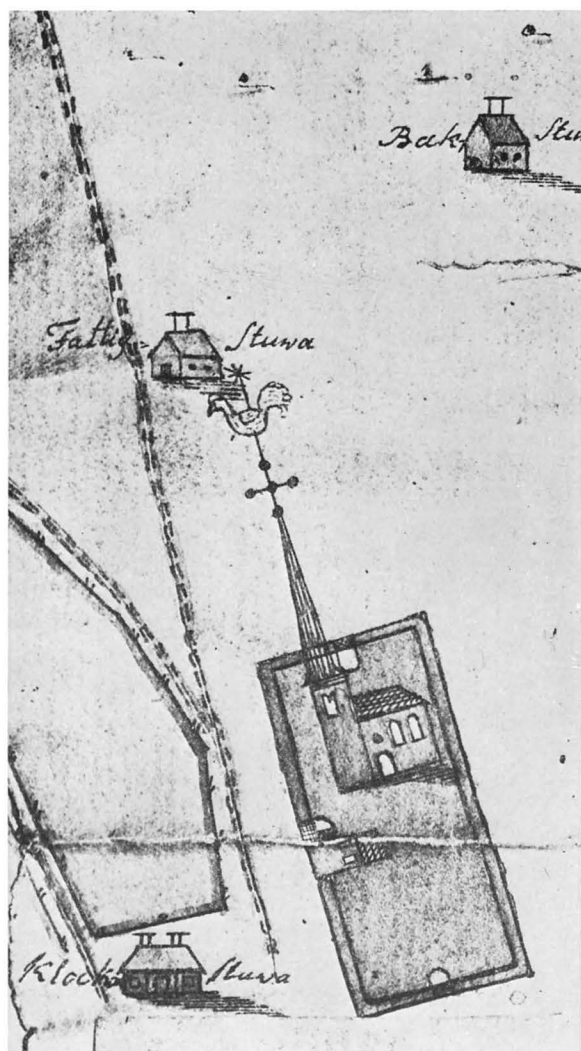

Fig 18. Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590, UUB. Foto UUB.

Account book of Kumla Church, 1421–1590.

Fig 17. Kyrkan och kyrkogården 1766. Detalj av karta av Z Tiselius över Kumla bys skog, LMV. Foto LMV.

The church and churchyard in 1766. Detail from a map of the forest belonging to the village of Kumla, by Z Tiselius.

(Tyrkis) kyrka, och i Danmark och Norge endast enstaka rester av sådana.

Att så få medeltida räkenskapsböcker bevarats beror eventuellt på att sådana inte funnits i varje kyrka. Kyrkoherden ansvarade visserligen tillsammans med kyrkvårdarna för kyrkans egendom, men var ej ålagd att föra årliga räkenskaper. Att just Kumla kyrka förde så noggranna räkenskaper måste sammanhånga med att socknen var en av de rikaste i landskapet och att kyrkan bedrev en omfattande länerörelse. Detta senare förhållande gäller även Bolstads kyrka.

Räkenskaperna, som fördes av kyrkoherdarna omfattar åren 1421–65, 1470–73, 1476, 1478–1505, 1507–31, 1536–72 och 1574–90. Handskriften (fig 18) består av 119 blad (av papper med vattenmärken) av en storlek som varierar mellan 29 och 30 cm i höjd och i bredd

mellan 10 och 11,5 cm. Ett brunt skinn fungerar som skyddsomslag och hålls samman av ett snöre, som kan rullas kring boken. Handskriften har speciellt i den senare delen betydande fuktskador.

Räkenskaperna omfattar inkomster av tionde från bönderna, avrad (arrende) från kyrkolandborna, legoavgifter för kyrkans kor och oxar (upphör 1481), avrad av utjordar, kollekt och gåvor i offerstocken samt testamenterade pengar och ägodelar, vanligen silverskedar.

Utgifterna består av inköp av nattvardsvin, oblater, rökelse och annat för själva mässan samt av mässkläder och olika kyrkoinventarier. Men även olika kyrkliga avgifter — som tex gården till biskopsstolen i Strängnäs — och omfattande underhålls- och byggnadsarbeten på själva kyrkan har krävt pengar från kyrkokassan. Be-

talning skedde för övrigt inte alltid i reda pengar. Osmundjärn var en vanlig betalningsform och till dem som engagerades för olika arbeten utgick en del av lönen i form av kost.

Av räkenskapsboken framgår det att den största kapitaltillgången var de gårdar kyrkan ägde. En annan tillgång var oxar och kor — som för det mesta förvärvades genom testamente — vilka hyrdes ut till bönderna och tillförde inkomster i form av s k kolegor. Kapital placerades också i ädla metaller som vid behov kunde förvandlas till reda pengar. Anteckningar om lån, resterande tionde, avrad och kolegor visar att Kumla kyrka förde en omfattande låneverksamhet, särskilt under 1400-talets förra hälft. Den kanoniska rätten förbjöd visserligen tagande av ränta, vilket betraktades som ocker, men det är möjligt att man på något sätt kunde kringgå förbudet och således tjäna på lånerörelsen utan att detta antecknades i räkenskapsboken. Redovisning av kyrkans kapital avlades inför stiftets biskop då denne kom på visitation, men också inför sockenstämman.

Under den långa tid som räkenskapsboken omfattar har ett flertal präster skött räkenskaperna, vanligen kyrkoherden men också hjälppräster.

S Torkel, Kumla kyrkas lokalhelgon

I de medeltida räkenskaperna och avlatsbrev från Kumla kyrka nämns vid ett flertal tillfällen ett icke kanoniserat helgon, S Torkel eller Torgils (Tyrgils, Torkillus). Denne har länge varit känd genom medeltida avbildningar, men Jonas L Samzelius kunde i sin avhandling om räkenskapsboken visa att helgonkulten varit knuten just till Kumla kyrka.⁵⁰

Det tidigaste omnämmandet av S Torkel härrör från 1391, då ett brev utfärdades i Riseberga kloster på dennes helgondag, »die beatj Thyrgilli martiris». I räkenskapsboken nämns han första gången 1425, då man köpte ett lås för 1 öre till »sancte torgilsa stok». 1439 betalades 6 öre »pro pictura ornamentorum altaris sancti tyrgillj» (= för målning av ornament på S Torgils altare). 1491 och 1504 antecknades de pengar, »tavel-pengar», som offrats på Torkels dag — 20 örtugar respektive 1 örtug 5 öre.⁵¹

1515 finns en uppgift om att Torkel haft ett kor i kyrkan, ty detta år inköptes ett altarkläde och mässkläder för 15 mark »in choro sancti torkilli». Samma år fick guldsmeden Paul Thyme i Örebro 1 mark för reparation av Torkels reliksskrin, »pro reparacione skrisnii (sic!) sancti torkilli». Redan 1431 och 1433 nämns ett skrin, kanske Torkels. 1518 handlade man vin och oblater »in festo torkilli» och 1525? fick Lars

Bengtsson i Halsberg betalt i osmundjärn »før en hasth (?) han togd aff sancte torgelssa gille».⁵²

Avlatsbrev från Kumla kyrka (se ovan) nämner också S Torkel. Det äldsta brevet — från 1407 — omtalar festdagen, »in festo Thorkilli martiris», och breven från 1431 och 1468 räknar upp honom bland övriga helgon. Avlatsbrevet från 1450 visar att S Torgils var kyrkans skyddshelgon, »Ecclesia parochialis Kumbla nostrae Dyocesis in honore sancti Tyrgilli martyris Dedicata», och 1488 års brev räknar upp honom bland de helgon till vilka högaltaret var invigt.

Bortsett från omnämningarna i räkenskapsboken och avlatsbrev finns få skriftliga uppgifter om S Torkel. I Arboga stads tänkebok har ett sammanträde i juni 1487 daterats »manedagen nest for sancte torilsa dagh» och Johannes Buraeus anger vid 1600-talets början att en klocka i Kumla haft inskriften »Ecclesie tutor Tirgille» samt en vers där helgonet åkallats. Till detta fogar Bureaus anmärkning: »den kalla de Sancte Tyrgils har der fordom varit en kyrkeverd». I en litania i en bönbok från cirka 1500, som härstammar från Vadstena kloster, nämns »S:t Torgillus» bland andra nordiska helgon.⁵³

Av de skriftliga källorna får man alltså följande bild av kulten kring den helige Torkel eller Torgils:

Som helgon har S Torkel dyrkats redan 1391 och han var 1450 — och kanske tidigare — kyrkans skyddshelgon. Han hade ett eget helgonkor med ett smyckat altare där skrinet med hans relik bör ha varit placerat. Relikskrinet var troligen tillverkat i ädelmetall — kanske förgyllt silver — eftersom man anlitat en guldsmed för lagningen. Från och med 1488 var högaltaret invigt åt bl a Torkel och vallfart till kyrkan på Torkeldagen gav avlat åt de besökande och inkomster till kyrkan i form av offergåvor i stocken. 1525 och kanske ännu tidigare fanns ett gille instiftat till hans ära.

De bevarade avbildningarna lämnar få ytterligare upplysningar om helgonet. Som Samzelius visat ingår en bild av S Torgils på en av de förnämsta platserna i altarskåpet från Kumla, tillverkat på 1430-talet (fig 1). Han är där avbildad som en förnäm man med mantel knäppt på axeln, halvlång dräkt sammanhållen av ett bälte med bälteväska samt med en struthätta på huvudet. I ena handen håller han en bok, medan hans attribut i den andra handen försvunnit. Av jämförelser med andra avbildningar framgår att attributet varit en klockkläpp. S Torkel finns nämligen avbildad i de senmedeltida kalkmålningarna i Roslagsbro, Norrsunda och Färentuna kyrkor (Up), i Arboga stadskyrka, Strängnäs domkyrka och eventuellt i Hattula kyrka i Finland. Han har även avbildats som altarskåpsfigur i altarskåp från

Möja, Uppsala-Näs och Övergran (Up), och från Hägerstad (Ög) och Grangärde (Dr).⁵⁴

Ett sittande manligt helgon från Kräcklinge kyrka i Närke (nu i ÖLM), som tillverkats under perioden 1425–1450, har ålderdomliga stildrag och Rune Norberg har påpekat att det sannolikt är en efterbildning av en 1200-talsskulptur, kanske en berömd kultbild av S Torkel från Kumla kyrka.⁵⁵

Vem var då denne Torkel eller Torgils och när levde han? Som de övriga svenska helgonen — utom den heliga Birgitta — har han inte blivit kanoniserad och någon legend om honom finns inte bevarad. Eftersom Torgils kallas martyr bör han ha dött för sin tro och hans attribut tyder på att han slagits ihjäl med en klockkläpp eller kommit under en fallande sådan. Som Norberg framhållit avbildas han som en man av god samhällsställning och traditionen om att han varit kyrkvärd i Kumla kan mycket väl vara sann.

De kända omnämningarna och avbildningarna av S Torkel härrör från senmedeltiden. Mansnamnet Torgils finns belagt redan på 1000-talet och var allmänt förekommande under 1200-talet.⁵⁶ I Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente från 1346 (DS nr 4069)

doneras pengar till en rad svenska kyrkor, så även till Kumla. Det intressanta är dock att kyrkan uppräknas bland kyrkor som är kända för att hysa eller ha hyst kvarlevorna efter inhemska helgon, som Skövde (S Elin), Botkyrka (S Botvid) och Munktorp (S David).

Torkelkulten har alltså troligen varit knuten till Kumla kyrka vid mitten av 1300-talet och även om det inte kan bevisas har helgonet sannolikt dyrkats i Kumla redan under 1200-talets senare hälft. Vid den tiden tillbyggdes kyrkan nämligen med två stora korsarmar, av vilka den norra inrymde S Torkels kor (se vidare Kyrkobyggnaden och Byggnadshistoria), medan den södra var försedd med en ståtlig dubbelportal, lämpad för processioner.

Torkel avbildas som en förnäm man — enligt traditionen kyrkvärd — och eftersom han var så fast knuten till Kumla kyrka, förefaller det troligt att han var en man från socknen. I detta sammanhang erinrar man sig att en av de förmodade patronusgravarna i S Eriks kapell i Hörsta visade sig vara tom — var kanske Torkel först begravd i Hörsta för att flyttas över till Kumla sockenkyrka (se not 41) i samband med att korsarmarna byggdes under 1200-talet?

Kyrkogården

Den medeltida kyrkogården, som fortfarande ligger inom den nuvarande kyrkans kyrkogårdsområde, hade sin största utsträckning söder om kyrkan (fig 7). Den västra delen av kyrkogården löpte då som nu längs med landsvägen. Av kartan i fig 7 framgår vidare att den östra delen inte var rakt avslutad utan svängde ut ungefär mitt för kyrkans korparti. Det är inte känt om kyrkogården utvidgats någon gång före tillkomsten av den nya kyrkan på 1800-talet.

Kyrkogården finns omnämnd flera gånger i den medeltida räkenskapsboken i samband med reparationer och spåning av bogårdsmuren. Av några av de bevarade avlatsbrev (se ovan) framgår det att avlat gavs för rundvandring på kyrkogården under bön (1431, 1450 och 1468). I ett av avlatsbrev, det från 1477, värnar biskopen särskilt om högaltarskåpet, ett Mariaskåp och »bilderna på de tavlor, som hänga i griftegården» (*Imagines in tabulis in Cimiterio pendentibus*).

Det framgår inte om bilderna i fråga varit helgonbilder eller målningar av de olika stationerna i Kristi lidandes väg — båda alternativen är mycket ovanliga. I kyrkogården runt Vadstena klosterkyrka har funnits

nischer för tavlor med motiv ur passionshistorien, som förvarades inne i kyrkan men hängdes ut i samband med kyrkliga högtider.⁵⁷ Dessa bilder omnämns i ett par avlatsbrev från 1470 och 1496. Det är möjligt att en liknande anordning — en korsväg med Kristi lidandes stationer — funnits också i Kumla. I Kumla tycks i så fall korsvägen ha funnits redan 1431 att döma av avlatsbrevet från detta år, vilket är ovanligt tidigt. På kontinenten blir korsvägar vanliga först under 1400-talets slut.⁵⁸

Bogårdsmur

Kyrkogården var under medeltiden omgärdad av en hög spåntäckt bogårdsmur. Material till murens träavtäckning omtalas i räkenskapsboken bl a 1485, 1508, 1538 och 1539. Den höga bogårdsmuren syns på A A Grafströms exteriörbild av kyrkan från 1822 (fig 16), varför man får anta att kyrkogården haft denna utsträckning i söder ända sedan medeltiden och att bogårdsmuren revs först i samband med byggandet av den nya kyrkan. 1757 sägs kyrkobalkarna vara »af sten murade och rappade med spånslagit tak i godt och för-

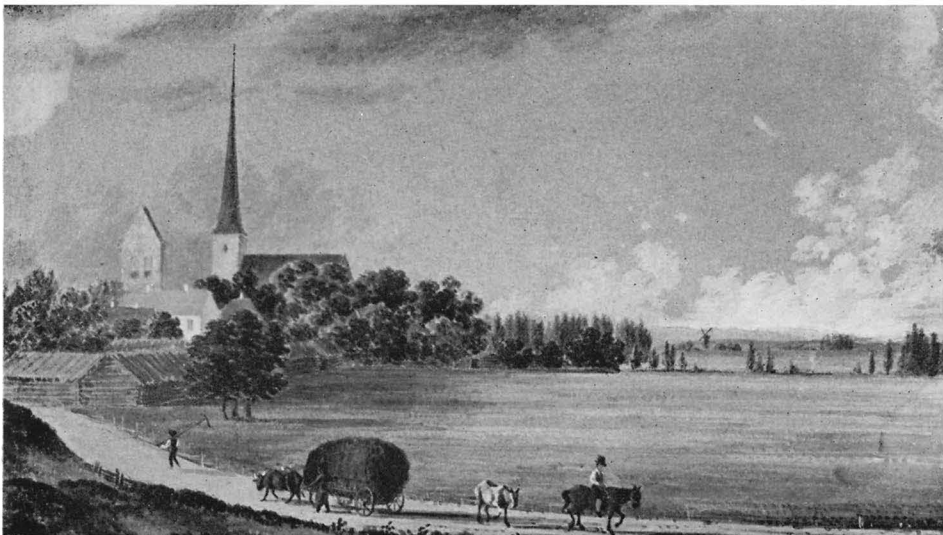

Fig 19. Kumla gamla kyrka. Akvarell 1840 av Gustaf G:son Lewenhaupt. Foto NordM.

The old church of Kumla. Watercolour by Gustaf G:son Lewenhaupt 1840.

swarligt stånd» (SDA). Den nuvarande muren följer i söder och öster delvis den gamla murens sträckning.

Ingångar

Bogårdsmuren var under medeltiden sannolikt försedd med stigluckor. 1449 nämns en järnport i räkenskapsboken och 1456 omtalas utgifter för »hwuana» (huvarna) på kyrkogården, vilket möjligen avser stigluckor eller träöverbyggnader till gravarna.

Det är oklart hur länge de medeltida stigluckorna fanns kvar. På Grafströms avbildning av kyrkan och kyrkogården från 1822 (fig 16) syns att den södra ingången till kyrkogården då hade ett murat portvalv som inte förefaller medeltida. Enligt inv 1791 hade kyrkogården fyra portar. De bevarade kartbilderna visar dock bara tre ingångar — som enligt 1699 års karta var belägna i söder, väster och öster (fig 5) och enligt 1766 års karta i söder, väster och norr (fig 17). 1688 betalades en smärre summa för tre »små Portar at afstängia Creaturen från Kyrkiogården» och i räk 1691 finns utgifter för järn till »Nÿia Kyrkiogårdzporten den Wästra». 1722 betalades byggmästaren för en »Huuf öfwer Kyrkiporten» (räk), vilket troligen avser en av kyrkogårdens ingångar. Norra och västra portarna nämns 1727 och den östra 1735 (räk).

Klocktorn

Sydväst om kyrkan fanns fram till 1828 ett murat klocktorn, som enligt kartbilder tycks ha varit sammanbyggt med bogårdsmuren (fig 7, 17). På den äldsta kartan (fig 5) är dock inte tornet markerat. Den översta delen av tornet syns på exteriörbilderna av kyrkan (fig 22, 23).

Grafströms avbildning är den mest detaljerade och visar ett kraftigt torn i tre våningar, upptill avslutat med en gavel (fig 16). I klockvåningen fanns parvis sittande stora ljudgluggar, troligen två i varje väderstreck.

En bättre uppfattning om tornet, som troligen varit en kastal, får man genom de skriftliga källorna. I prosten P A Nyströms beskrivning av kyrkan och kyrkogården från 1750-talet (SDA) sägs följande: »Klockestapeln är af Sten, tyckes wara en qwarlemning af något Kloster, dess mur är på den ena sidan 12 alⁿ och på den andra 11 1/4 aln, och hafw^r 10 qwarter i tioklek. Klockor deruti äro 2^{ne} ... Murens högd på klockestapeln 31 1/2 aln, och taklaget 17 1/2 aln betäckt med furuspån. I denna klockestapel finnes änu rumet efter aflats krämaren Arcimbouldvs.»

Måtten enligt Nyström var översatt i moderna mått ungefär 7,1 × 6,8 i plan med murtjockleken 1,5 meter. Höjden var inte mindre än 18,6 plus 10,3 meter för gaveln. Murarna hölls samman av ankarjärn och inne i tornet fanns »ett rum hwarest Lik-Bårar och Graföppning redskap förwaras» (inv 1791). »Troligen var denna byggnad mycket gammal,» berättar inv 1830, »och uppförd på en tid, då man ej kände sättet att spränga eller klyfva sten, emedan den bestod af kullriga stenar, sådana de af naturen blifvit. Neder vid marken hade den 3:ne små nischer, i vilka helgonbilder förmodligen stått. Någras mening är att denna stora stenbyggnad icke blifvit uppförd för klockornas skull, utan att den varit ett litet munkkloster ...»

Två av sockenborna, som på 1800-talet nedtecknade sina minnen av den rivna kyrkan, beskrev också klocktornet. Ordalydelsen är i det närmaste identisk: »I

klockstapelns nedre sidovägg (alternativt: västra sidovägg) var tvenne inbygda skul som i vår tid stodo öppna hvari det troddes att munkar setat om söndagarne och såldt aflatsbref åt Almogen.»⁵⁹

Redan under 1400-talet hängde klockorna i tornet, som i räkenskapsboken kallas kampanil. Det är dock knappast troligt att man uppfört en så stor stenbyggnad för att hårbärgera klockorna,⁶⁰ utan tornet har sannolikt uppförts som en kastal. På detta tyder också en utgift på 9 öre i räkenskaperna för murning i »vickskalen». Som Samzelius har visat betyder ordet bl a skytteglugg och torde syfta på klocktornet.⁶¹

Försvarstorn eller kastaler är en företeelse som framför allt hör 1100-talet till och man får gissa att detta varit fallet också med kastalen i Kumla — av beskrivningarna framgår ju att tornet var byggt av marksten och inte av tuktad eller huggen kalksten som kyrkan. Kastaler i inlandet är dock ovanliga och i Mellansverige är endast tre stycken kända — förutom i Kumla har ett fristående torn funnits intill domkyrkan i Uppsala och vid Fellingsbro stora sockenkyrka i Västmanland finns fortfarande en kraftig stenbyggnad, troligen en kastal.⁶²

På kartorna i fig 7 och 17 avbildas klocktornet ihopbyggt med bogårdsmuren. Exakt hur detta har sett ut framgår varken av kartorna eller av de bevarade bilderna av gamla kyrkan och kyrkogården. På fig 17 förefaller västra stigluckan och kastalen ligga intill varandra. Kartbilden är dock så förenklad att man inte ens kan vara säker på om inte själva ingången till kyrkogården gått genom klocktornets bottenvåning.⁶³ De gotländska kastalerna är ibland sammanbyggda med kyrkogårdsmuren, så t ex i Gammelgarn och Gothem, vilket ytterligare understryker försvarskaraktären.

Inv 1830 nämner tre små nischer »Neder vid marken» vilka enligt protokollsförarens, kyrkoherde C E Kjellins mening innehållit helgonbilder. Någon tradition om detta tycks inte ha funnits, men en dylik anordning skulle kunna hänga ihop med de »images» som omtalas i avlatsbrevet (jfr ovan).⁶⁴ Nischerna kan kanske ha varit stationer i den förmodade korsvägen, även om de bevarade spåren efter en sådan i Vadstena visar att stationerna där legat med cirka 20 meters mellanrum. Det förefaller under alla förhållanden troligt att nischerna tillkommit sekundärt genom att man rivit ut stenar ur murskalet.

Några uppgifter i beskrivningarna av klocktornet eller kastalen tyder på att den också haft andra funktioner. Enligt P A Nyströms beskrivning från 1750-talet fanns där »rumet efter aflats krämaren Arcimboldvs» och de två 1800-talsberättelserna talar om »tvenne inbygda skul som i vår tid stodo öppna» i tornets

nedre eller västra sidovägg, där »det troddes att munkar setat om söndagarne och såldt aflatsbref åt Almogen». Dessa båda »skjul» kan knappast vara identiska med de tre små nischer som omnämns i inv 1830. Att tornet förknippats med avlat omtalas alltså redan på 1750-talet och upprepas i varierad form i de båda sockenbornas minnesanteckningar. Traditionen tas däremot inte upp i inv 1830, då kyrkoherden förde protokollet.

Att verklig avlatshandel förekommit i Kumla är väl inte så troligt, men mycket litet är känt om de svenska förhållandena i detta avseende.⁶⁵ I flera av de skriftliga källorna förmodas klocktornet ursprungligen ha varit ett kloster och kopplingen med avlatshandel visar att en tradition levtt kvar om kyrkans roll som vallfartskyrka.

Det är möjligt att kastalen utnyttjats även av härads tinget, som under medeltiden sammanträdde vid kyrkan, säkert belagt 1385 (SRP nr 2172). Kastalen kan ha fungerat som brandsäker förvaringsplats för häradsrättens arkiv⁶⁶ och det eller de rum som funnits i bottenvåningen — vilka på 1800-talet särskilt omtalas som öppna »i vår tid» — bör ha varit lämpliga som häkte. Ett senare byhäkte låg för övrigt omedelbart norr om kyrkan ända fram till 1900-talets början (se fig 109).

I räkenskaperna omtalas klocktornet ofta i samband med reparationer eller spånande av taket. Det äldsta omnämmandet är från 1439, då Olov Torgersson får 4 hundraden järn »pro restauracione campanilis». Den närmast föregående utgiften samma år upptar ett belopp på 12 mark till Nils murmästare i Örebro. Det är möjligt att även detta syftar på klocktornet, som i så fall bör ha genomgått en ganska stor reparation 1439. 1536 betalas 9 öre för »dørabraedhe til klocktornith». Följande år finns flera utgifter för bräder, dörrar, dörrjärn och spån till »tornet», men det är osäkert om utgifterna gäller klocktornet eller kyrktornet.

I st prot 1697 beslöts att »Klockerstapelens Trappor skola lagas och gluggen ofwan på Taket igänslutas» och följande år tillverkades en dörr till »Klockstapeltaaket» (räk). År 1700 betalades 24 daler »För Bolten och Skranket giordes i Klockestapelen» (räk) och i st prot senare samma år »Tillfrågades församlingen, Om icke wore nödigt att så wäll på östra sydän i Klockerstapelen, som redan på de andre sydorna skiedt är, skulle giöras Skrank för gluggorna?» Det förefaller av sammanhanget som om skranket i fråga hörde till ljudgluggarna.

1724–1725 köptes bräder till reparation av klockstapeln och taket spånades. Följande år betalades drygt 25 daler för »jern». Till en »ansenlig» reparation av klockstapeln hade församlingen samlat ihop inte mindre

Fig 20. Gravmonument över Nils Silfverschiöld (d 1813) och hans hustru Charlotta Elisabet von Essen (d 1822).

Grave monument in memory of Nils Silfverschiöld († 1813) and his wife, Charlotta Elisabet von Essen († 1822).

än 646 daler kopparmynt, vilket omnämns i räk 1732. Reparationen i fråga tycks ha tagit sin början 1732 (st prot), och 1738 fick byggmästare Petter Molander 180 daler i betalning. För bjälkar, kalk, flöjlar (från Örebro) till klockstapeln finns utgifter under det följande året, då också Abram Byring och murmästare Wallman fick 21 respektive 266 daler för murning.

Gravminnen

På kyrkogården återstår endast ett fåtal äldre gravminnen. Den äldsta gravstenen, som bär årtalet 1713, är endast fragmentarisk. Stenen har prytt av bilder i helfigur av den man och hustru, som stenen rests över.

I det gamla kyrkogårdsområdets sydvästra del återfinns gravar över Säbylunds ägare och deras familjemedlemmar och släktingar alltifrån slutet av 1700-talet (se not 13).

På en gravplats, omgärdad med järnstaket, vilar under en stenhäll Thure Gyllenspetz med sin hustru Hedvig Margareta Frietsky. Stenen bär inskriften »Här / under hwilar / capiteinen wälborne / herr Thure Gyllenspetz / född 1719 / död 1783 / och Des kiära hustru /

wälborna / Fru Hedwig Frietsky / född 1725 / död 1788 / Gud / förläne dem / en / frögdefull upståndelse».

En sten är även rest över Clas Frietzky, en av mösspartiets ledande män (se not 13), med texten »Clas Frietzky / född 1727. död 1803. / Tacksamheten / reste stenen».

Gravmonumentet i fig 20–21 är uppsatt till minne av Nils Silfverschiöld och hans hustru Charlotta Elisabet von Essen och bär inskriften: »Här hvila / N. Silfverschiöld och dess maka Charl. E. v Essen / Frih. majr. ridd. nord ord. — fru till Säbylund / begge voro / han genom verksam medborgerlighet — hon genom förständig godhet / Ett stöd en glädje — En prydnad för orten / Han svensk som denna sten — hon enkel som denna skrift». Monumentet, vilket ritades av arkitekten C C Gjörwell, är utfört i sandsten på granitsockel och pryds av dekor i svartmålat järn. Makarna avled 1813, respektive 1822 (se not 13). Inskriften skall ha författats av dåvarande kyrkoherden Frans Michael Franzén.

Bakom Säbylundsgravarna står en rest sten med inskriften: »Grafven / förvarar stoffet / stenen Minnet / af för detta / Frälse Inspektoren / Eric Qvarnström / och

dess kära hustru / Brita Bjurström / hvilka afled på Säbylund / den förra 1798, d. 30. Junii / i sitt 58de / den sednare 1799, d. 20. maji / i sitt 65te Lefnadsår / Gud förläne dem en glad up = / ståndelse på den yttersta dagen».

För några av de äldre prästgravarna, däribland en nu ej synlig gravbyggnad på kyrkogården, samt begravningarna inne i kyrkan redogörs nedan under Gravminnen i kapitlet Inredning och inventarier.

Vinkällare

»Winkällaren norr om kyrkan är hwälfd af Sten samt öfwertimrad och täckt med näfwer och torf, försedd med 2^{ne} dörrar och 3^{ne} lås» (inv 1791). Vinkällaren byggdes enligt räkenskaperna 1689. Ej bevarad.

Sockenmagasin

På kartan i fig 7 syns en byggnad på kyrkogården norr om kyrkan, vilken troligen tjänat som sockenmagasin.

Klockarstuga, fattigstuga, sockenstuga

Bland byggnaderna i kyrkogårdens närhet (fig 17) kan nämnas en klockarstuga, som omnämns redan 1426. I räkenskaperna finns 1547 en utgift på 4 mark för att stugan »opsattes». Om detta innebär att den sattes i stånd eller att den byggdes upp igen efter att ha flyttats är oklart. Utöver sin funktion som bostad åt klockaren tycks klockarstugan ha haft andra funktioner. Av proto-

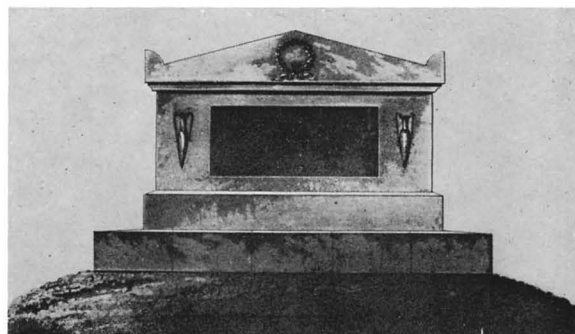

Fig 21. Ritning till gravmonumentet i fig 20 av C C Gjörwell 1827, UUB. Foto UUB.

Drawing for the monument in figure 20, by C C Gjörwell, 1827.

koll från 1500-talet framgår nämligen att lagmans-tinget sammanträdde i klockarstugan och enligt Samzelius är det troligt att även häradstinget samt sockenstämman, vilken sammanträdde första gången 1494⁶⁷ (se ovan), använde denna lokal. En förteckning över klockarstugans inventarier, som kanske nedtecknats 1524, visar att där bl a funnits ett antal täcken och örn-gott samt åtta ljusstakar, vilket Samzelius tolkar som tecken på att stugan också varit ett härbärke.

Klockarstugan låg väster om kyrkogården. Strax norr om kyrkogården fanns fram till 1900-talets början en fattigstuga samt ett byhäkte. Fattigstugan liksom en sockenstuga finns beskrivna i inv 1791 och 1793.

Kyrkobyggnaden

Trots att den medeltida kyrkan inte längre finns bevarad, finns det goda möjligheter att rekonstruera dess utseende och byggnadshistoria. Eftersom kyrkan i flera avseenden har varit unik, har beskrivningen nedan gjorts tämligen utförlig.

Från 1800-talets början finns flera avbildningar av kyrkan. Dessa är mer eller mindre romantiskt utformade och visar kyrkan inbäddad i lummig grönska (fig 19, 22–23). Den mest utförliga bilden är en akvarell från 1822 av Anders Abraham Grafström,⁶⁸ som var svärson till den dåvarande kyrkoherden i Kumla, Frans Michael Franzén. Inte heller på Grafströms avbildning (fig 16) syns dock så mycket mer av kyrkan än det karakteristiska slanka tornet med den höga spiran. De kyrkbilder som finns på äldre kartor, som t ex fig 17, är schablonmässigt utförda och säger ingenting om kyrkans verkliga utseende.

Grafström avbildade även vid samma tid kyrkans interiör (fig 48) i två akvareller.⁶⁹ Båda visar östra delen av koret med högaltaret och altarskåpet. Trots detaljrikedomen i bilderna är det osäkert om de är helt tillförlitliga i fråga om arkitekturen (se nedan).

Mest upplysande om kyrkans utseende och medeltida byggnadshistoria är en uppmättningsritning av kyrkans plan,⁷⁰ troligen utförd 1818 av Henrik Måsbeck (se Nya kyrkan, not 11) i samband med projekteringen av den nya kyrkobyggnaden (fig 24). Tillförlitligheten hos denna uppmätning tycks vara stor. Att planformen och måtten är de riktiga kan man konstatera genom att jämföra med de skriftliga beskrivningarna av kyrkan och med uppmätningen av de bevarade grundmurarna (fig 26).

De skriftliga beskrivningarna av medeltidskyrkan är ovanligt många och utförliga. Äldst är kyrkoherde Abraham Samzelius⁷¹ beskrivning från 1700-talet. Till

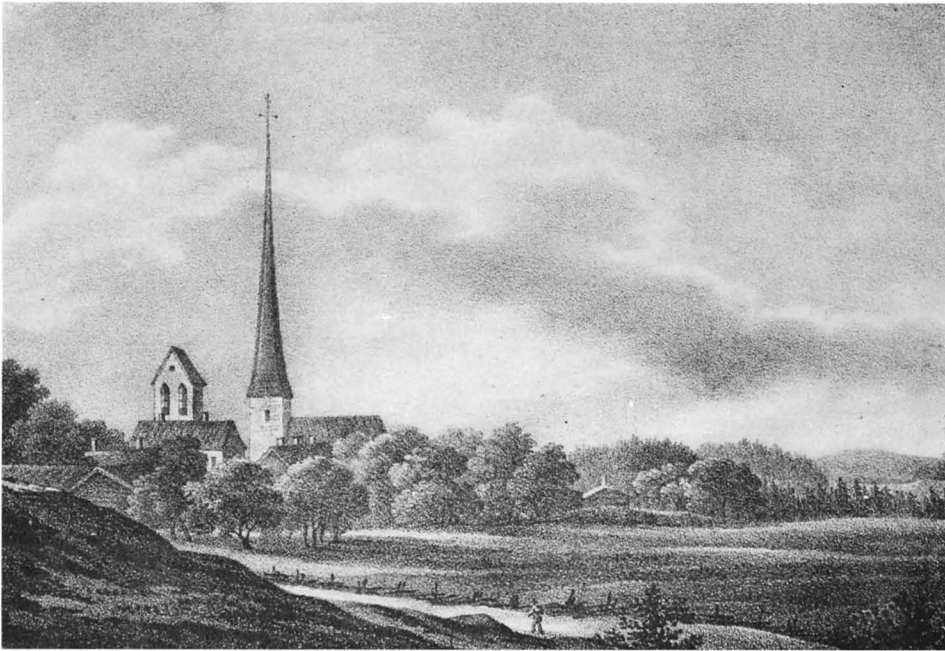

Fig 22. Kumla gamla kyrka. Litografi i »Sverige framställt i teckningar» 1836–40.
Foto NordM.

The old church of Kumla. Lithograph in "Sverige framställt i teckningar", 1836–40.

Fig 23. Kumla gamla kyrka. Oljemålning av C A Rotsten 1875. Foto NordM.

Kumla old church. Oil-painting by C A Rotsten, 1875.

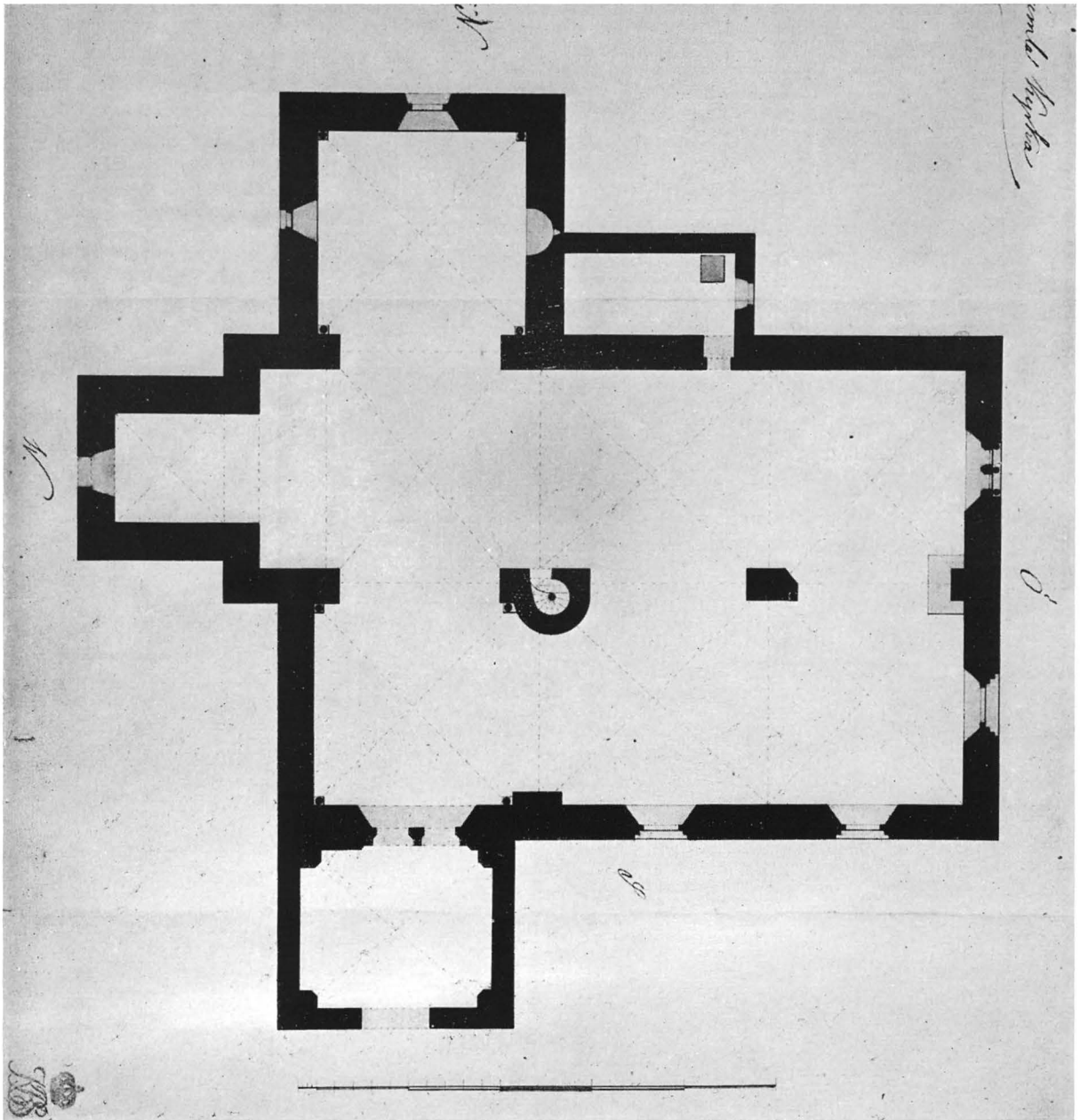

Fig 24. Gamla kyrkans grundplan enligt uppmätning av H Mäsbeck 1818, RA.
Foto RA.

Plan of the old church according to measurements made by H Mäsbeck, 1818.

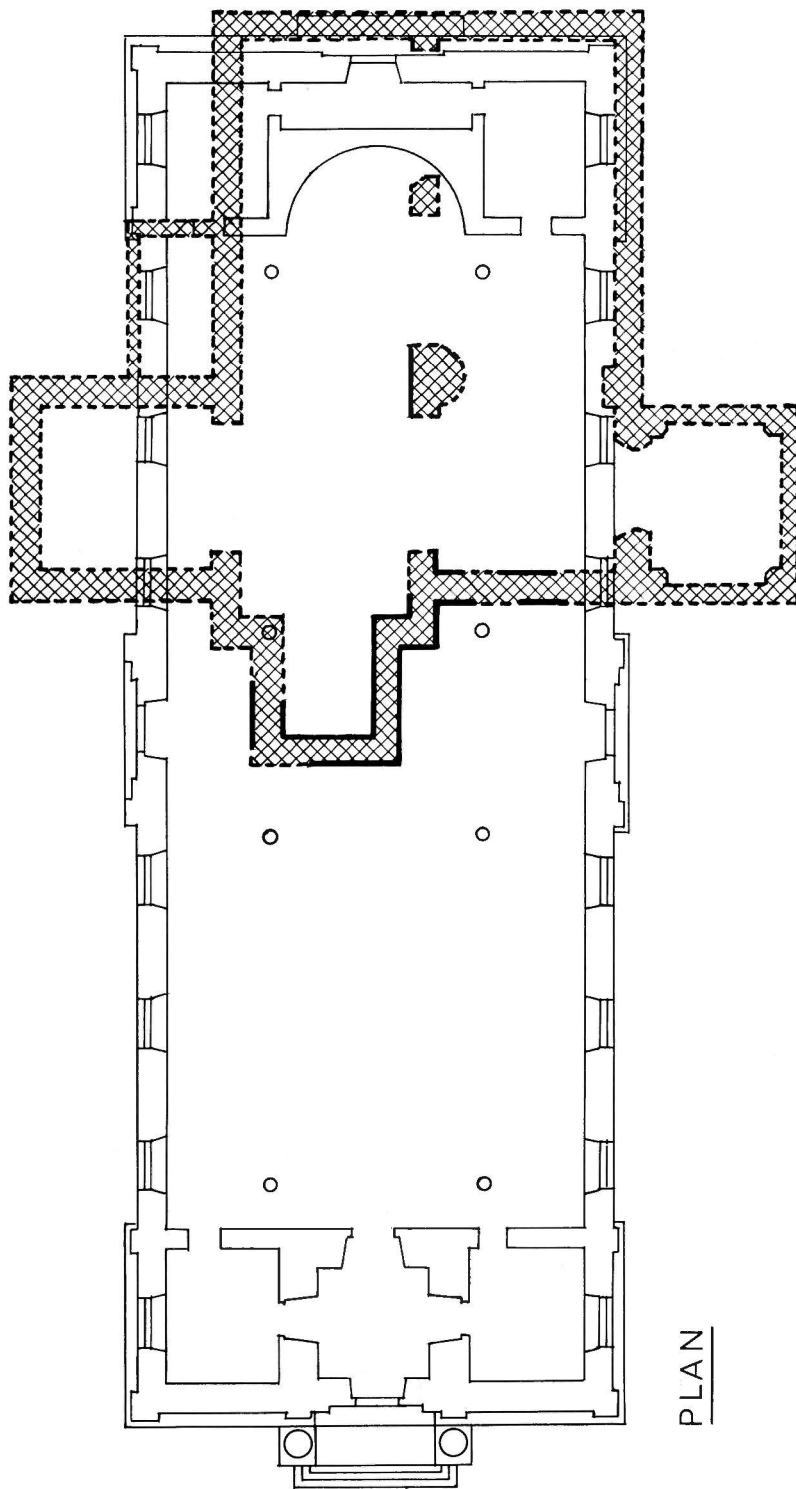
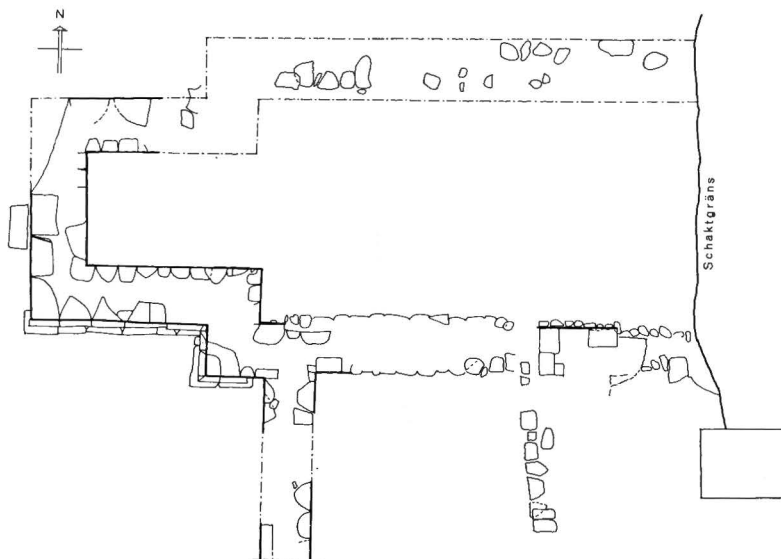

Fig 25. Den gamla kyrkans belägenhet i förhållande till den nuvarande kyrkan, 1:300. Heldragen linje markerar påträffade grundmurar. Jfr fig 24 och 26. J Söderberg 1976.

The location of the old church in relation to the present one, scale 1:300. Continuous line marks the foundation walls found. Cf figures 24 and 26.

Fig 26. Utgrävningsplan, 1:200.
T Billig 1971 — J Söderberg 1976.
Excavation plan, scale 1:200.

denna har kyrkoherde M G Wallenstråle⁷² senare under 1700-talet gjort tillägg, »additamenta» (UUB).

P A Nyström (se not 133), som var kyrkoherde i Kumla på 1750-talet, beskriver ingående kyrkan och har uppgifter om mått och inredning (SDA). I inventarielängderna 1791 och 1793 (SDA) finns också en presentation av kyrkan och kyrkogården. Den yngre längden följer i det närmaste ordagrant den äldre.

Andreas Stolpes avhandling på latin⁷³ om Kumla socken från 1794 bygger i hög grad på dessa äldre beskrivningar.

Ett intressant dokument är inv 1830, som nedtecknades av kyrkoherde C E Kjellin (se Nya kyrkan, not 14) och ger en ingående skildring av den nyligen rivna kyrkans arkitektur och inredning. I »Nerikes gamla minnen», som utkom 1868, beskriver Herman Hofberg⁷⁴ kyrkan på ett sätt som visar att han stöder sig på inv 1830. Han tillfogar dock detaljer och reflektioner om kyrkobyggnaden som han måste ha fått från sockenbor, som ännu hade den gamla kyrkan i färskt minne — en släkting till Hofberg var för övrigt skolpräst i Kumla fram till det år boken kom ut.

Hofbergs handskrivna och illustrerade manuskript, »Nerikes Fornlemningar», förvaras i ATA och har i stort sett samma ordalydelse som den tryckta boken, men är ibland något utförligare. Två sockenbor, Sven Svensson i Ekeby och Erik Olsson i Södra Mossby, nedtecknade 1836 respektive 1891 sina minnen av den gamla kyrkan (se not 59). De båda beskrivningarna har inte samma ordalydelse, men tycks avhängiga av varandra.

Utgrävningen av medeltidskyrkan

År 1971 företogs en arkeologisk undersökning av resterna av den medeltida kyrkan (rapport i ATA). Utgrävningen, som leddes av fil kand Thomas Billig, möjliggjordes av att 1800-talskyrkan blivit i det närmaste totalförstörd av en brand 1968. För återuppbyggnaden krävdes grundarbeten inne i kyrkan och därför var en arkeologisk utgrävning nödvändig. Flera fynd gjordes som bekräftade att Kumla kyrka under medeltiden varit en ovanligt rik och intressant kyrka. Redogörelsen nedan bygger på Billigs rapport och uppmätningar.

Billig lokaliserade medeltidskyrkans grundmurar till den nuvarande kyrkans östra hälft (fig 25) och det visade sig att dess södra och troligen också östra murar nästan sammanföll med den äldre kyrkans. Den östra delen av den äldre kyrkan var inte åtkomlig för utgrävning, men hade dock troligen förstörts vid grundläggningen av 1800-talskoret. En på 1930-talet anlagd värmekulvert hade fördärvat delar av de norra och södra murarna, och gravläggningar och grundgrävningar för 1800-talskyrkans pelare hade rört om lagren så att det var i det närmaste omöjligt att åstadkomma en klar stratigrafi.

Vad som kunde friläggas var grundmurarna i den sydvästra delen av medeltidskyrkan med det smala romanska tornet, delar av det romanska långhusets syd- mur samt en rest av den södra korsarmen (fig 26). Kyrkobyggnaden var så grundligt nedriven att endast själva grundsulan och ett eller två skift av dagemuren

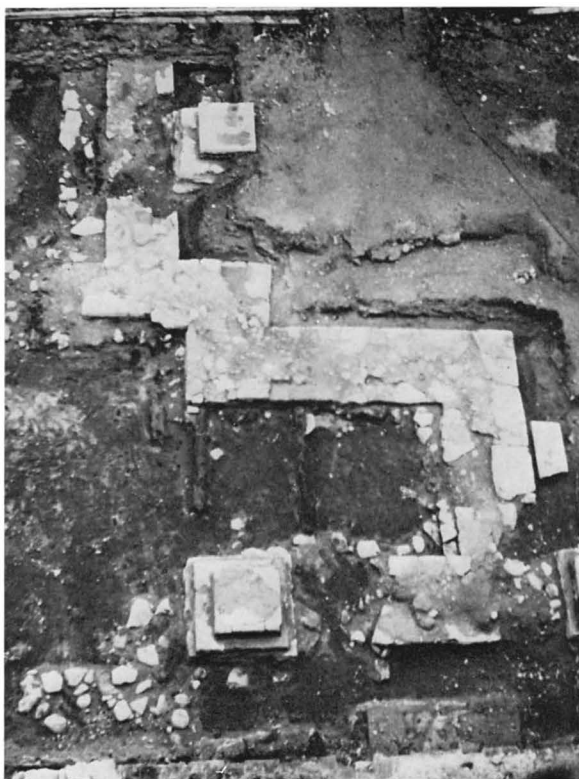

Fig 27. Grundmurarna efter tornet och långhusets sydvästra hörn sett mot söder. Foto T Billig 1971, ATA.

The foundations of the tower and the SW corner of the nave looking S.

Fig 28. Grundmurarna efter långhusets sydvästra del med rester av södra korsarmen. Foto T Billig 1971, ATA.

The foundations of the SW part of the nave with remains of the S transept.

återstod. Trots detta kunde flera iakttagelser göras som gav upplysningar om kyrkans byggnadshistoria. I rassmassorna, som använts som fyllning öster och väster om den rivna kyrkan, påträffades ett antal huggna och ornerade stenar (se beskrivning nedan).

Tornet. Tornets norra mursträckning hade nästan helt förstörts vid anläggandet av två pelarfundament för 1800-talskyrkan. I övrigt återstod dock den södra grundmuren med angränsande partier av södra långhusmuren samt större delen av den västra muren (fig 28). Tornets bredd var utvändigt ca 5,88 m och invändigt 3,15 m, samt hade en murtjocklek på ca 150 cm. Grundläggningen visade sig bestå av kullersten i morängrus, på vilken dagermurarna uppförts av tuktad kalksten i ett gråaktigt fogbruk. Murverket bestod här liksom i övriga utgrävda partier av skalmur. I sydvästra hörnet hade muren satt sig nära 30 cm.

Tornets södra mur hade ovanför grundläggningen av kullersten en sula av kalkstenshällar, som bar upp en enkel skräkantad sockel, också den av kalksten. Sockeln var 20 cm hög och sköt ut 14 cm utanför murlivet. Sulan sköt i sin tur ut 16 cm utanför sockeln, utom i väster där sockeln var rakt avslutad och sulans språng 14 cm. Sockeln och sulan av kalkstenshällar tycks inte ha funnits på tornets övriga sidor (fig. 29).

I den västra muren fanns brukavtryck efter den södra sidoposten i en enligt grävningens ledarens bedömning ursprunglig portal. Murbruket var på detta ställe gulaktigt och utanför muren i väster påträffades en sönderslagen trampsten. En rad stenar intill västra muren i höjd med

dagermurens understa skift kan vara rester av ett medeltida golv av kalkstensplattor. De gravar och lösfynd som påträffades i tornet kommer att behandlas nedan.

Långhuset. I direkt anslutning till tornet låg långhusets sydvästra hörn som liksom tornet var försett med en utskjutande grundsula och skråkantad sockel. Av den norra muren återstod endast enstaka kullerstenar från grundläggningen och den genom arkivalierna kända norra korsarmen var helt förstörd av den ovan nämnda värmekulverten. Av den södra långhusmurens utsträckning mot öster kvarstod i stort sett endast grunden. Denna mur hade rivits för att ge plats åt en utbyggnad i söder (södra korsarmen), vilket framgick av att sockeln endast var bevarad i hörnet intill tornet. Murens tjocklek har i långhuset varit ca 140 cm.

Södra korsarmen. Den södra korsarmen visade sig vara byggd endast ca 1,5 m från långhusets sydvästra hörn. Den västra muren stötte i ytterlivet stumt mot långhuset, men låg i förband i innerlivet. Av korsarmens östra mur fanns endast enstaka stenar kvar och den södra doldes under den nuvarande kyrkans grund. Grundläggningen bestod liksom i den äldre delen av kyrkan av kullersten i morängrus, medan de två bevarade skiften i dagermuren utgjordes av skalmur med beklädnad av kvaderhuggen kalksten. Kvadrarna hade kantbehuggning och ytan var diagonalt behuggen med tandad mejsel. Stenarnas höjd varierade mellan 14 och 21 cm och längden mellan 38 och 83 cm, medan bredden vanligen var 30–31 cm. Muren var ca 130 cm tjock och sockel saknades.

I anslutning till den endast fragmentariskt bevarade östra murens anslutning till södra långhusmuren fanns ett murparti som visade sig vara ombyggt. Intill och ovanpå tuktade kalkstenar av samma karaktär som i tornet fanns diagonalbehuggna kvaderstenar lagda i ett brunaktigt fogbruk, som också täckte de tuktade stenarna. I detta parti var murtjockleken (i nord-sydlig riktning) endast 125 cm. Murpartiet motsvarar enligt uppmättningsritningen från 1818 den östra posten i bågöppningen mellan långhuset och södra korsarmen samt västra delen av ett trapphus i hörnet mellan de två byggnadsdelarna. Några säkra rester av själva trappan påträffades dock ej.

Några golvstockar fanns bevarade i södra korsarmen, där de delvis vilade på den bortbrutna södra långhusmurens grundsula. Golvstockar i samma nivå påträffades också i tornet och långhusets sydvästra hörn, vilka samtliga troligen tillhört ett golv som lagts tidigast i samband med byggandet av södra korsarmen. På en av stockarna där låg två kalkstenshällar.

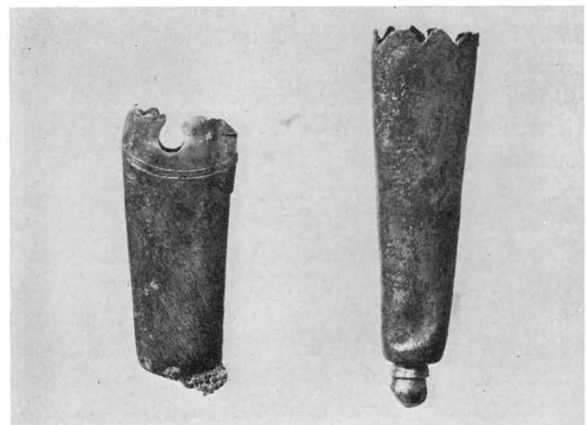

Fig 29. Sockelparti utmed tornets södra sida och långhusets sydvästra hörn. Foto T Billig 1971, ATA.

Plinth of the S side of the tower and the SW corner of the nave.

Fig 30. Doppskor av brons till dolkslidor. Troligen senmedeltida. Lösfynd från utgrävningen 1971. Foto SHM.

Bronze chapes from dagger sheaths. Probably late medieval. Finds made during the excavation in 1971.

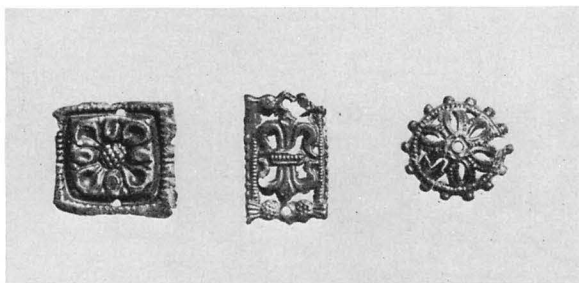

Fig 31. Dräktbeslag, s k ströningar, av brons. 1400-talet. Lösfynd från utgrävningen 1971. Foto SHM.

Bronze spangles, 15th century. Finds made during the excavation in 1971.

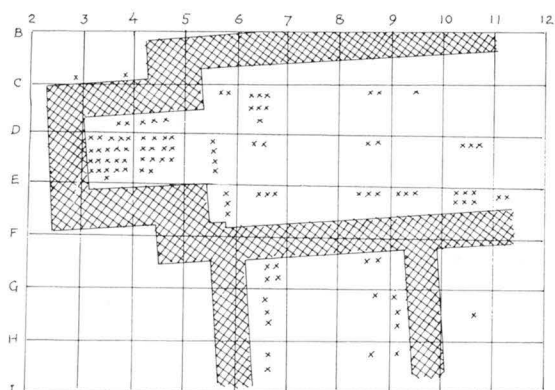

Fig 32. Spridningskarta över fynd av medeltida mynt. T Billig 1971, ATA.

Map showing the locations of medieval coins.

Gravar. Under kyrkgolvet fanns gravar från olika tider. I västra delen av tornet påträffades fem skelett, troligen efter tre män, en kvinna och ett barn, vilka inte tycks ha begravts i kistor. Gravarna låg ca en meter under tornets förmodade medeltida golv. Skeletten hade armarna placerade över bröstet.

I långhuset påträffades sex gravar med skelett i träkistor. En av kistorna omgavs av en stenskonung. I den södra delen av den utgrävda kyrkan var marken under golvet så omörd att endast lösa skelettdelar hittades. En murad gravkammare i söder intill den östra schaktgränsen, med planmått 183 × 230 cm, hade putsade kalkstensväggar som var delvis bevarade upp till 130 cm:s höjd. Den befann sig inom den del av kyrkan som byggdes till under 1400-talet (se Byggnadshistoria).

Lösfynd. Förutom byggnadsstenar påträffades ett stort antal lösfynd vid utgrävningen (fig 30, 31) bl a

270 mynt, spelmarker, bokspännen, knappor och pärlor, kritpipor, ljuspipor av järn m m. Från medeltiden härörde 105 av mynten samt några skärvor från ett målat glasfönster. En skärva av rött överfångsglas visade sig ha tillhört ett masverksförsett fönster.

De medeltida mynten (fig 32), som bestämts av Per Fröberg på Kungl Myntkabinetet, härstammar från tiden ca 1250 till 1520 (åtta mynt kunde dock inte identifieras). De två äldsta mynten, som präglats under Valdemar Birgerssons regeringstid (1250–1275), påträffades i den södra korsarmen, det ena nära byggnadens östra vägg, det andra i byggnadens nordvästra hörn. Två mynt från Magnus Erikssons regeringstid (1319–1363) låg norr respektive söder om tornet. Inne i tornet påträffades 40 medeltida mynt från perioden 1319–1520. Av dessa var nio från 1300-talet, tjugo från 1400-talet och åtta från 1500-talet. Koncentrationen av mynt i tornet tyder på förekomsten av ett altare eller en »offerstock» där. Öster om södra korsarmen hittades endast ett mynt, präglat i Danmark någon gång under tiden 1396–1439.

Mynten från nyare tid domineras av mynt präglade under Karl XI:s regering (1660–1697).

Fyra dräktbeslag eller ströningar av brons bör på grund av sin ornamentik kunna dateras till medeltiden. Senmedeltida är troligen även två doppskor av brons till dolkslidor.

Byggnadssten från medeltidskyrkan

Ett antal tegelstenar, formtegel, kalkstenskvadrar och fragment av olika skulpterade stenar från den rivna kyrkan förvaras i ett magasin söder om kyrkan och i kyrkomuseet i kyrktornet. Större delen av dessa påträffades vid utgrävningen i rasmassorna i och runt den rivna kyrkan. Andra stenar har kommit fram vid gravgrävning på kyrkogården eller påträffats i kyrkbyn. Flera av stenarna har använts sekundärt, vilket framgår av att de har rester av murbruk även på de ornerade ytorna. Då det är väsentligt för uppfattningen om den medeltida kyrkan har de beskrivits tämligen ingående.

Från den romanska kyrkan härstammar ett litet skulpterat konsolhuvud av ljus sandsten (höjd 13,5 cm; fig 33–35) som vid utgrävningen påträffades i den östligaste delen av södra korsarmen. Huvudet karakteriseras av stora glosögon och en kraftig mustasch. Munnen och öronen är summariskt utformade och håret endast antytt. Stenen täcks av ett tunt kalklager. Dess bakre del, som suttit inmurad, är avslagen. Huvudet hör stilmässigt till en grupp skulpturer i Rekarnebygden med omtvistad datering (se vidare Byggnadshistoria).

Från den gotiska kyrkan härstammar ett antal skulp-

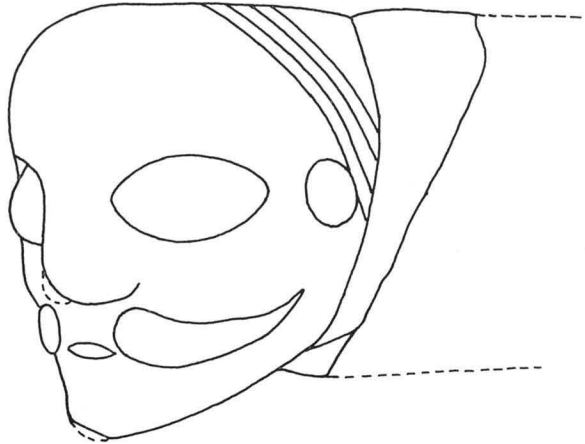

Fig 33–34. Konsolhuvud av sandsten, tillskrivet den s k Mustaschmästaren. Troligen 1100-talets senare hälft. Foto SHM.

Bracket head, sandstone, attributed to the so-called “moustache master”. Probably latter half of the 12th century.

Fig 35. Analysteckning, jfr fig 34.

Analytic drawing. Cf figure 34.

terade stenar som sitter inmurade i den nuvarande kyrkans väggar.

1. Skulpterad sten, kapital eller hörnkonsol, av kalksten (fig 36). Stenen sitter inmurad i det nordöstra hörnet av kyrkans södra sakristia och har en diagonal behuggning med tandad mejsel med en tätare kantbehuggning. Den synliga bredden på stenen är 32,5 cm och höjden 21 cm. Konsolens sidor utgörs av två skulpturalt utformade, kraftigt stiliserade blad, som möts i hörnet. Upptill antyds en inrullad bladspets. Bladen har mittnerv utformade som grova diamantband, fyra på varje blad. På konsolens undersida finns en kvartscirkelformad vulst med en diameter av 23 cm, mot vilken en kolonnett av samma form men med 14 cm:s diameter anslutit. — 2. Skulpterad sten, sannolikt hörnkonsol av kalksten (fig 37). I södra långhusväggen finns en konsolsten med samma utformning och ytbehandling som nr 1, men inmurad så att endast den ena ornerade sidan är synlig. Stenens längd är 50 cm, varav den ornerade delen är 30 cm, och höjden är 18 cm. Två av bladets diamantnerv är synliga och en tredje skymtar på stenens undersida. Liksom på sten nr 1 finns en liten inrullad bladspets an-

tydd i övre hörnet. — 3. Skulpterad anfangslist av kalksten (fig 38), nu inmurad i väggen till förbindelsegången mellan 1800-talskyrkans båda sakristior. Listen är på ovansidan behuggen med tandad mejsel, medan kanten har en finare behuggning. Stenen är 80 cm lång och 23 cm hög och prydd med plastiskt utformade gotiska blad med markerade mittnerv. Mellan bladstjälkarna finns liljeornament och en rosett. Stenens övre del skjuter ut 15 cm från väggen. Underdelen, som endast är 57 cm lång, har ett något framskjutande mittparti, 28 cm långt. Den mellersta delen av stenen är skadad, eventuellt av brand, och några av bladen saknas. På bladnerverna finns spår av gräröd bemålning. — 4. Konsolhuvud av polerad kalksten (fig 39), inmurat under den ovan beskrivna anfangslistens utskjutande

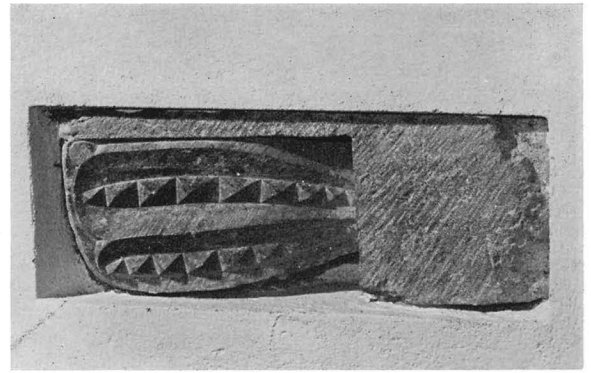

Fig 36–37. Hörnkonsoler (?) av kalksten, inmurade i den nuvarande kyrkans sydöstra sakristia (t v), respektive södra långhusvägg (ovan). Ca 1300.

Corner brackets (?), limestone, built into the SE vestry (left and the S wall (above) of the present church. C 1300.

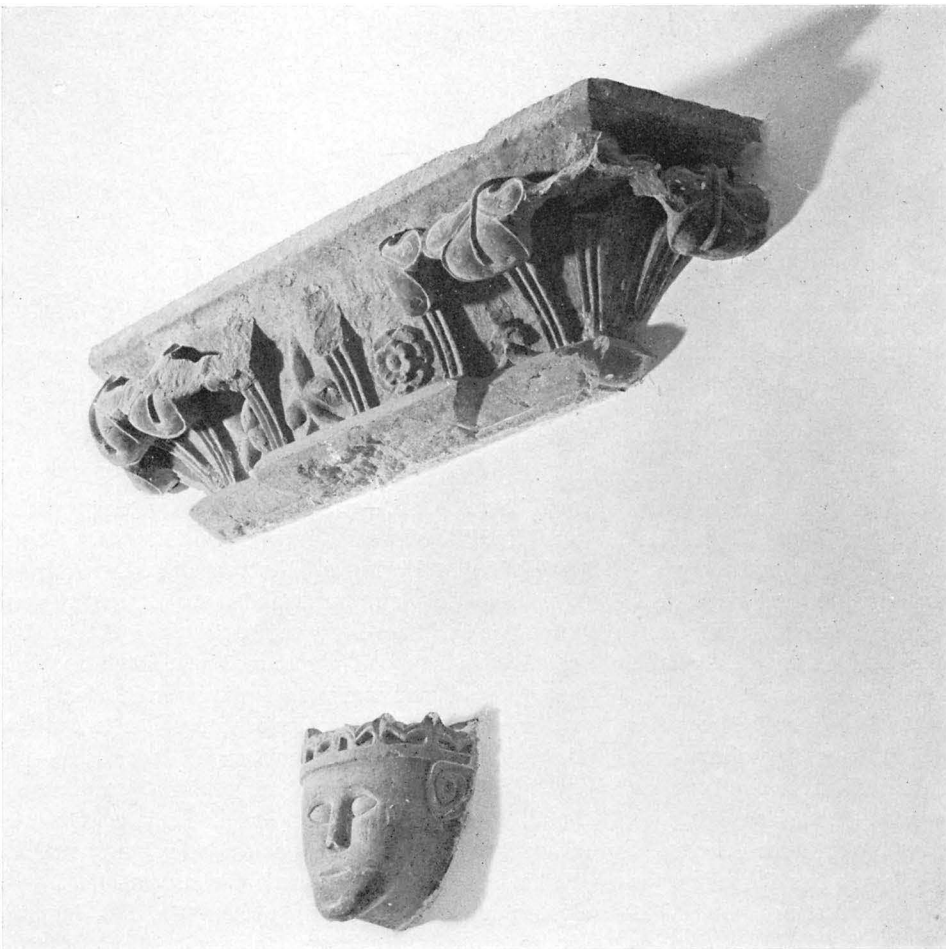

Fig 38. Skulpterad anfangslist av kalksten samt konsolhuvud av kalksten, inmurade i den nuvarande kyrkans östparti i förbindelserummet mellan sakristierna. Ca 1300.

Carved limestone abutment frieze and limestone bracket head, built into the E part of the present church in the connecting room between the vestries. C 1300.

Fig 39. Konsolhuvud av polerad kalksten, jfr fig 38. Ca 1300.
Bracket head of polished limestone; cf figure 38. C 1300.

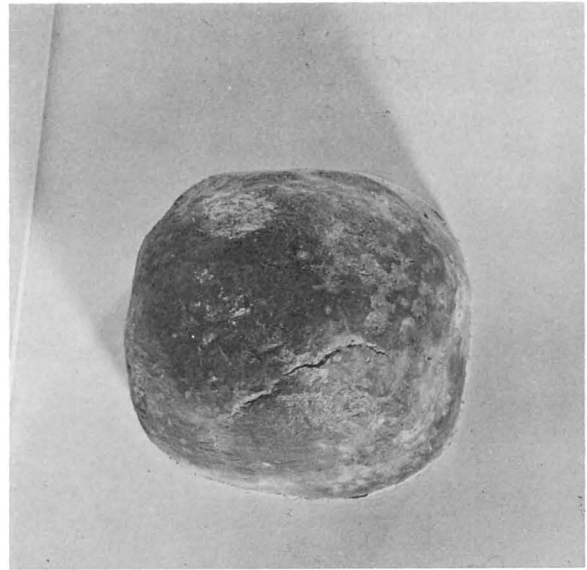

Fig 40. Slutsten (?) av kalksten med stenhuggarmärke, nu inmurad i tornets övervåning.

Boss (?), limestone, with mason's mark, now built into the wall of the top floor of the tower.

mittparti. Ansiktet är schematiskt utformat med mandelformade ögon, rak näsa och spiralformade öron. Huvudet kröns av en krona med liljeformade ståndare. Huvudet är 18 cm högt och 19 cm brett och har enstaka rester av röd färg, blå i munnen. På hjässan finns ett fingertjockt, cirka 3 cm djupt hål efter en sekundärt anbringad ljusarm. Huvudets ursprungliga funktion är osäker. Det kan ha varit sammankomponerat med anfangslisten eller burit en kolonnett med en ungefärlig diameter av 13–14 cm. — 5. Slutsten? av kalksten (fig 40), nu inmurad i en av väggarna i tornets ovanvåning. Stenen, som är i det närmaste rund, har måtten 29 × 31 cm. På stenen finns ett inhugget sicksackmärke, troligen ett stenhuggarmärke. Stenen bär spår efter övermålning med gulbrun oljefärg.

I stenmagasinet (fig 41) samt i det lilla museet i kyrktornet förvaras ett antal fragment av huggna stenar från den rivna kyrkan.

6. Två huggna stenar av kalksten, den ena fragmentarisk, sannolikt från mittposten i ett stort fönster eller i en portal (fig 43). Längden är 43 cm, den största bredden 32 cm och höjden 24,5 cm. Ytorna är diagonalt behuggna. Stenen består av en främre bredare del, som är triangelformad med avfasade hörn, och en bakre del som eventuellt suttit inmurad. På den oskadade stenen har den bakre delen ett, respektive två kraftiga inhuggna

hål på kortsidorna med ett djup av 4, 4,5 och 6 cm. På samma stens ena planhuggna sida, »ovansida», finns en nu murbruksfylld fals i övergången mellan det främre och det bakre partiet. Vinkelrätt mot denna löper i den bakre delen en annan fals som av rostspår att döma varit fäste för en järnkrampa. Båda plansidorna på denna sten har ett inhugget kors, sannolikt stenhuggarmärke, samt spår av murbruk. — 7. Sex skulpterade stenar av kalksten (fig 44), påträffade öster om den nuvarande kyrkan. Stenarna har ett rektangulärt skaft och ett främre parti bestående av två vulster som möts i en list med kraftiga diamantsnitt. Ytorna är diagonalt behuggna med en tandad mejsel med 2–3 mm:s bredd mellan spåren, medan kanterna har en finare behuggning. Diamantsnitten är omväxlande släta och behuggna. Skaften, som är 17 cm breda, har en längd som varierar mellan 14 och 20 cm. Stenarnas höjd är 18–21 cm och stenarnas största bredd 34 cm. Vulsterernas diameter är cirka 17 cm. På några av stenarna finns rester av puts och vitkalkning med tegelröd färg under det yttre kalkskiktet. En av stenarna har ett litet inristat kors på ena plansidan (fig 44). — 8. Skulpterad sten av kalksten (se fig 42: 3). Stenen, som är spjälkad i två halvor, är treklöverformad och har ett rektangulärt skaftparti. Stenen är vittrad, men ytornas behuggning syns fortfarande. Den totala längden är 41 cm och den största

Fig 41. Huggna stenar från den medeltida kyrkan, förvarade i kyrkans magasin.

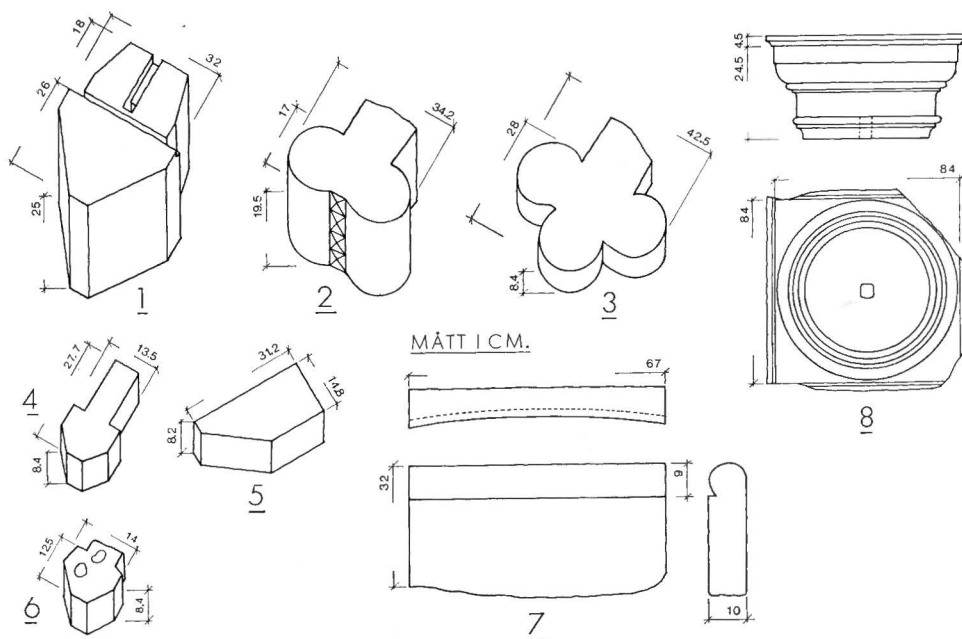
Trimmed stones from the medieval church, now in the church storeroom.

bredden 42 cm. Skaftets bredd är 16 cm och dess något stympade längd ca 14 cm. Tillsammans har de båda fragmenten en höjd av 18,5 cm. Inga spår av puts eller bruk finns. I den ena stenens mittvulst finns ett fingertjockt hål omgivet av sot, som möjligen innebär att stenen sekundärt använts som ljushållare. Såväl vulsterna som skaftet ansluter nära till de diamantsnittsörnerade stenarna (nr 7). — 9. Tre segment, det ena fragmentariskt, av en rikt profilerad list av kalksten (fig 41). Stenarna har en elegant profilering, bestående av en bredare mittvulst omgiven av mindre vulster med asymmetrisk planform. Längd 40 och 44 cm, bredd 29 och höjd 22 cm. Den profilerade sidan av stenarna är något konkav och diagonalt behuggen med tandad mejsel. På stenarnas fränsida finns rester av ett skaft. Detta har dock bilats bort och stenarna har troligen sekundärt använts som byggnadsmaterial, vilket bruksspår på de profilerade ytorna visar. På den ena stenen har den upp-

höjda mittvulsten spjälkats loss, men fästs vid stenen igen med järnkrampor. — 10. Ett tiotal rektangulära stenar med vulst, av kalksten (fig 42: 7). De långsmala stenarnas vulstparti och en del av de flata sidorna är behuggna med tandad mejsel. Stenarna visar en svag böjning. Längden varierar mellan 40 och 70 cm, medan bredden eller djupet håller sig omkring 30 cm. Vulsten har på vissa stenar en diameter av 9 cm, på andra 12–13 cm. I båda fallen finns två varianter beträffande utformningen av den runda vulsten, dels en med symmetrisk planform, dels en med asymmetrisk plan där den ena sidans rundning fortsätter direkt i plansidan. Några av stenarna har putsspår på vulsten. — 11. Kolonnettfragment av polerad kalksten. Längd 34 cm. Planen bildar en trekvartscirkel med diametern 17 cm. Cirkelsegmentets bas är 12 cm bred. — 12. Fragment av profilerad list av kalksten (fig 45). Längd 49 cm, bredd 47 och höjd 35 cm. Profileringen består bl a av en hål-

Fig 42. Uppmätning av byggnadsstenar från den medeltida kyrkan, 1:20. Uppm J Söderberg 1975.

Scale drawings of stones from the medieval church; scale 1:20.

käl och en asymmetriskt utformad vulst av samma typ som i nr 9. Det profilerade partiet och några av de angränsande släta sidorna har diagonal behuggning med tandad mejsel samt kantbehuggning. Övriga partier har en enklare behuggning med diagonalt ställda parallella spår, vilket kan tyda på att stenen omhuggits.

Det tegel som tillvaratogs vid utgrävningen 1971 består bl a av murtegel med måtten 9×15 , 8×24 cm. Ett antal rektangulära tegelstenar med måtten $8 \times 14,5 \times 31$ cm har ett hörn avfasat (fig 42:5). Dessutom påträffades tegel från valvribbor med fasad profil i halvstens bredd. Ribbtegels mått är $9 \times 13,5 \times 28$ cm varav skaftets längd är 16 cm.

Från efterreformatorisk tid härstammar två kapital eller baser av sandsten (fig 42:8). Dessa är 25 respektive 37 cm höga och har en kvadratisk bottenplatta med en sida av 47 cm. Denna övergår i en rund vulst, som bär en trumma av 33 cm:s diameter. I centrum av trumman finns ett ca 3 cm brett hål. Stenarna har troligen ej tillhört själva kyrkan, utan snarare ingått i en överbyggnad till den »murade graf» som påträffats på kyrkogården (se Gravminnen, not 135).

Kyrkans plan och mått

Med hjälp av avbildningarna av kyrkan, Henric Måsbecks uppmättningsritning från 1818 och utgrävningsresultaten kan man fastställa, att Kumla gamla kyrka i början av 1800-talet bestod av ett stort tvåskeppigt långhus i vars östra del koret var inrymt (fig 24). I väster

fanns ett smalt torn, i norr en stor tillbyggnad och intill denna en sakristia samt i söder ett vapenhus. I denna form var kyrkobyggnaden ett resultat av flera ombyggnader.

Tornet och den närmast anslutande delen av långhuset härrörde från en liten romansk kyrka, troligen byggd på 1100-talet. Vid 1200-talets slut tillfogades två korsarmar intill västra delen av långhuset och kyrkan förlängdes österut med ett kor av samma bredd som långhuset. På 1470-talet utvidgades kyrkorummet mot söder genom att ett sidoskepp byggdes. »Den sista tillbyggnaden, som gjorde kyrkans form, hvilken tillföre utgjort ett kors, oregelbunden, hade hvalfbågar af tegel, som alldeles icke liknade de förra. Då denna kyrkans utvidgning skedde, hade af kyrkans gamla nedrifna vägg kvarlämnats så mycket, att deraf sedan bildades 2:ne stora pelare till hvalfvets stöd, och var uppgången till hvalfvet och tornet uti den ena pelaren» (inv 1830). — Senare tillbyggnader var vapenhuset i söder och eventuellt också sakristian i norr.

En rad måttuppgifter finns i inventarieförteckningar och visitationsprotokoll. I kyrkoherde Nyströms »Beskrifning på Kumla kyrka dess Situation och tillstånd ...» (SDA) från 1750-talet sägs kyrkan vara »... i längden 35 1/2 aln och i bredden 24 al^f. Hon är en korskyrka, hvilken sednare innehåller i längden 12 al^f och i bredden 11 al^f. Högden til takfoten är öfwer alt 12 alnar ...» Inv 1791 har något annorlunda mått: »Är med Choret 38 alnar lång och 23 al^f bred inom murarne

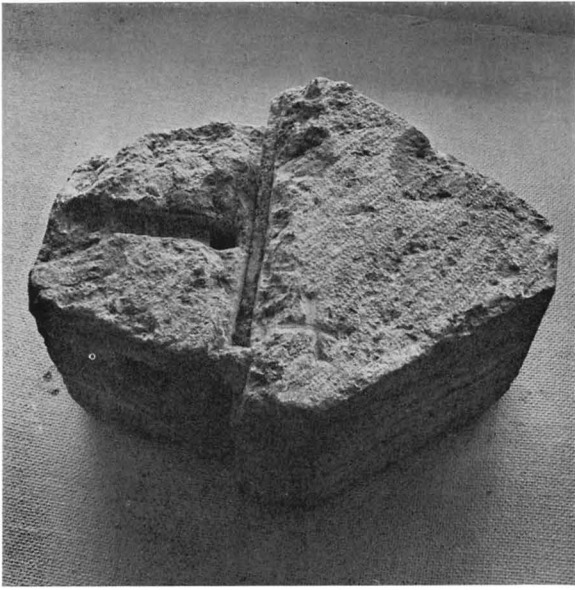

Fig 43. Huggen byggnadssten av kalksten, sannolikt till mittpost i ett stort fönster eller i en portal.

Trimmed building stone, limestone, probably for the centre mullion in a large window or portal.

samt utbyggnaden eller så kallade Kuren på Norra sidan 12 al^f i fyrkant ...» (SDA). 1791 års mått upprepas i Andreas Stolpes beskrivning (på latin) av västra Närke, med undantag för att bredden där anges till 22 alnar. Enligt Måsbecks uppmätning var kyrkans inre längd i norra skeppet drygt 38, i södra drygt 35 alnar (fig 24). Bredden var drygt 24 alnar.

Material och murverk

Vid utgrävningen 1971 kunde man som ovan nämnts konstatera att kyrkans murar i den utgrävda delen varit uppförda av kalksten i skalmursteknik ovanpå en grundläggning som bestod av kullerstenar i morängrus. Vid tornets södra sida och långhusets sydvästra hörn löpte en skråkantad sockel som vilade på en grundsula av kalkstenschällar. Det romanska murverket i dessa partier bestod av tuktad sten i ett gråaktigt fogbruk och hade en murtjocklek på cirka 140 cm i långhuset och nära 150 cm i tornet. Det lilla konsolhuvudet av sandsten (fig 33) ingick troligen i utsmyckningen av en portal.

Den södra korsarmen saknade sockel och var uppförd av kvaderstenar som behuggits diagonalt med tandad mejsel. Fogbruket var brunaktigt och muren i den delen av kyrkan tycks ha varit 125–130 cm tjock. På platsen för en spiraltrappa i hörnet mellan södra korsarmen

och det äldsta långhuset (fig 24, 26) fanns såväl romanskt murverk som kvadersten i brunaktigt fogbruk.

Vid den senmedeltida utvidgningen av kyrkan mot söder var byggnadsmaterialet tegel i murar och valv. Valven i den äldre delen av kyrkan var murade av kalksten (inv 1830).

Exteriör, yttertak

Av avbildningarna framgår att kyrktornet med sin smala spira dominerat, och att kyrkans murar varit putsade. Det äldsta belägget för att kyrkan putsats och vitkalkats härrör från 1746, då murmästare Johan Wallman fick 350 daler i betalning för att han »rappat och whitlimadt Kyrkiowäggarna utan til rundt omkring» (räk).

Av en mångfald uppgifter i räkenskaper och visitationsprotokoll framgår att kyrkans samtliga yttertak varit spånklädda. Reparationer av taket omtalas redan i den medeltida räkenskapsboken, bl a 1445 och 1446, och utgifter för tjära och tjärande av kyrkan nämns 1461. Under senare tider var taket rödtjärat. Rödfärg till tjäran inköptes bl a 1692 och 1723 (räk).

Ständiga underhållsarbeten har krävts för att hålla spåntaket i stånd och utgifterna för spån är många. 1748 inköptes t ex 20 000 spån för 210 daler då norra sidan av kyrktaket behövde förnyas (räk). »Huvar» på kyrktaket omnämns vid några tillfällen, bl a 1692 och 1697 (räk).

Ingångar

Av Måsbecks planritning framgår att man nått kyrkorummet dels via vapenhuset, dels via tornet (fig 24). Vapenhusportalen tycks ha varit helt oartikulerad. Att en *västportal* funnits i tornet framgick vid utgrävningen.

Innanför vapenhuset, i södra korsarmens forna yttermur, har en osedvanligt rikt utformad *sydportal* funnits, som fungerat som huvudportal före tillkomsten av vapenhuset. Av Måsbecks planritning kan man se att portalen varit tvådelad med en trymåpelare i mitten. Den yttre omfattningen var av uppmätningen att döma 3 1/2 m bred och försedd med kolonetter. Även framför trymåpelaren har tydligen en kolonnett funnits. Uppmätningensritningen visar också att södra korsarmens syd- mur varit tjockare än de övriga murarna, vilket troligen får tolkas så, att den stora sydportalen legat i ett utkragat parti av muren eller varit försedd med en vimp- perg.

Den ståtliga sydportalen torde ha tillkommit tidigast vid 1200-talets slut i samband med att korsarmen byggdes (se nedan). Den har sin närmaste motsvarighet i Nikolaikyrkan i Örebro.

Ytterligare en ingång till kyrkan har funnits före den stora utvidgningen mot söder under senmedeltiden. I P A Nyströms »Beskrifning på Kumbla kyrka ...» (SDA), tillkommen någon gång under 1750-talet, meddelas följande: »En del af den gamla kyrkans södra sidowägg är behållen at uppehålla hwallfwet, ... formerar nu en pelare i hwilken än finnas hakerna som burit den södra kyrkodörren för än utbyggnaden skedde.» Det förefaller inte troligt av planen att döma att den stympade portalen skulle vara den romanska kyrkans ursprungliga sydportal. Det torde snarare röra sig om en *korportal*, vilket också framgår av Måsbecks ritning (fig 24). Den kvarstående murstumpen mellan kyrkans två östligaste travéer är nämligen avfasad mot norr som efter en dörrnisch och i söder försedd med en kolonnett av samma typ som i sydportalen. Avfasningen kan i och för sig ha tillkommit för att underlätta sikten mot altaret eller i samband med att predikstolen placerats där, men kolonnetten kan knappast förklaras på annat sätt än som en del av omfattningen till en portal. Korportalen bör ha tillkommit ungefär samtidigt med sydportalen (se vidare Byggnadshistoria).

Sakristieportalen har på Måsbecks ritning en enkel form som är omöjlig att datera.

Kyrkoherde M G Wallenstråles »additamenta» från 1780-talet (UUB) nämner att på »alla dörrarne finnes et besynnerligt ganska gammalt *järnbeslag*, mera til zirat, efter forntidens smak, än til nytta, föreställande fiskar, foglar, mennskjor i besynnerliga ställningar m. m. Detta arbete är rart i sit slag». Hofberg omtalar i »Nerikes gamla minnen» att ett par dörrar »med rika jernsirater» länge begagnats i en loge i Hörsta. Han antar att dessa dörrar hört till kapellet (se ovan), men eftersom detta endast hade *en* portal är det troligare att det rörde sig om dörrar till Kumla kyrka. I Västra Åby, väster om Kumla, förvaras två dörrar av 1700-talstyp, som eventuellt kan komma från Kumla kyrka.⁷⁵

Fönster

Enligt inv 1830 hade den gamla kyrkan »ganska få fönster». Detta bekräftas av Måsbecks planritning. I det stora långhuset har han inte markerat mer än fyra fönster. Två av dessa låg i det södra skeppets södra mur och ett i dess östra mur. Fönstren hade tvåspråkig respektive trespråkig yttre omfattning, som möjligen bevarats intakt sedan byggnadstiden på 1470-talet.

I norra skeppets östmur fanns ett medeltida fönster, som enligt Måsbecks ritning varit delat av en kolonnett-försedd mittpost och haft en yttre omfattning flankerad av kolonnetter (fig 24). A A Grafströms interiörbild av kyrkan visar dock på samma plats ett tredelat fönster

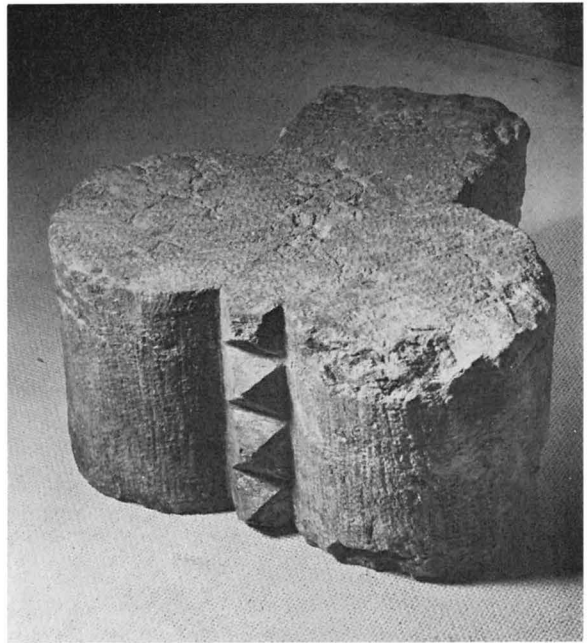

Fig 44. Huggen, ornerad byggnadssten av kalksten.

Trimmed and decorated building stone of limestone.

av medeltida karaktär, försedd med glasmålningar (fig 48). Masverket har en enkel form som indelar fönstret i tre lansettformade delar. Det är omöjligt att avgöra vilken av de två som har rätt. Måsbeck tycks i övrigt vara tillförlitlig och man har svårt att tänka sig att han skulle rita in ett fantasifönster. Ett ursprungligt fönster av samma typ finns för övrigt i Nikolaikyrkan i Örebro. Grafströms interiör återger flera riktiga detaljer, som t ex altarskåpet, men han kan naturligtvis ha gjort en schematisk skiss och först senare fullbordat bilden. Det är dock anmärkningsvärt att han antyder glasmålningar i fönstret. Sådana har nämligen enligt skriftliga källor funnits (se vidare under Glasmålningar). Dateringen av fönstret kan inte i någotdera fallet sättas senare än till 1300-talet.

Beträffande fönster i norra korsarmen, se nedan.

Torn

»Ett torn med spetslöpande hög och djärf resning gaf Kumla gamla Kyrka ett ärevördigt utseende, och vida omkring var denna majestätliga tornspets, pekande mot skyn, synbar ...» Så målade beskrivs medeltidskyrkans torn av kyrkoherde C E Kjellin i »Kort Berättelse om Kumla Nya Kyrkas Byggnad» (ÖLM). Att tornet och dess höga spira dominerat framgår också av

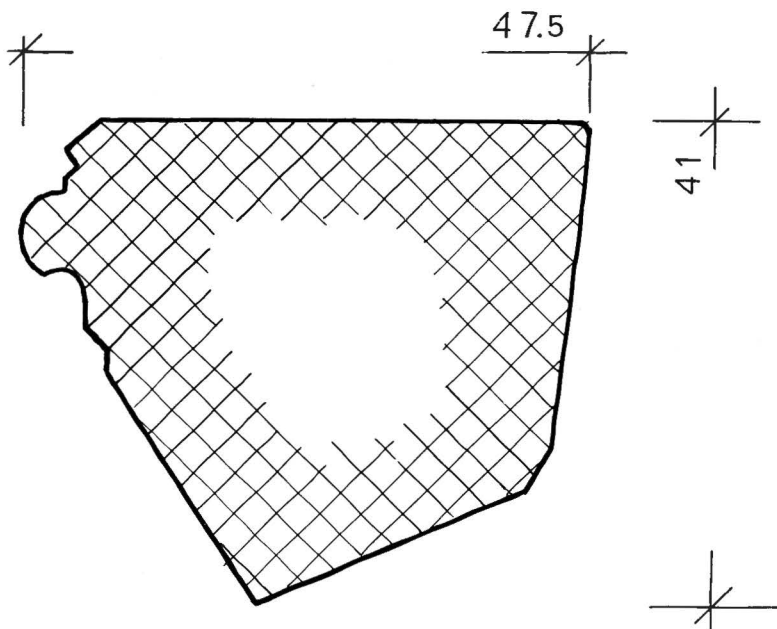

Fig 45. Fragment av profilerad list av kalksten. Uppm A C Bonnier 1975. Ritad av J Söderberg.

Fragment of a moulded limestone fillet.

Mått i cm.

alla avbildningar av kyrkan. Materialet var som tidigare nämnts tuktad kalksten eller, som det sägs i inv 1830, »kalkartad tågsten, som i församlingen ymnigt brytes ...» Den skråkantade sockeln fanns 1971 bevarad endast i söder och det är osäkert om den funnits på tornets övriga sidor. I väster fanns en portal. På Grafströms exteriörbild (fig 16) har tornet enkla rundbågiga fönsteröppningar i översta våningen. Klockorna har dock åtminstone sedan senmedeltiden hängt i klocktornet på kyrkogården.

»Tornet, som är bygd t wed gamla kyrkan innehåller 4 alnar i quadrat inuti så långt som muren räcker, nemligen 36 1/2 alns högd, resningen der uppå 60 1/2 aln hög ...» (Nyström, 1750-talet). Enligt andra uppgifter var höjden 100 alnar (Abraham Samzelius, Andreas Stolpe), 110 alnar (inv 1830) eller 96 alnar plus 10–12 för korset (1699, L I: 2). I plan var tornet nära sex meter brett och den inre bredden drygt tre meter, medan murtjockleken var cirka 150 cm. Höjden med spiran, nära 60 meter, är anmärkningsvärd.

Den slanka spiran, krönt av ett kors, var av medeltida typ. 1426 betalades enligt räkenskapsboken 2 mark 2 öre för »korset», vilket av sammanhanget att döma tycks ha suttit på spiran, och 1492 omnämns flera utbetalningar till »tornmästaren». Redan 1532 och följande år gjordes utgifter på mer än 40 mark »som kosta/des

oppa tornet ath thet / oprestes aff thet neder slagh / som thet feek aff askyione» och 1589 fick »tornresaren» 5 daler (räk, st prot). 1699, 1704 och 1713–1719 gjordes stora reparationer av såväl spiran som tornet.

Enligt en tradition, som återges på 1830-talet av Sven Svensson i Ekeby, hade tornspiran byggts av bonden Sigge Månsson i Sörby. En person med detta namn ansågs så minnesvärd att man på 1600-talet tillfogade i räkenskapsboken: »[An]no 1570 uart Sigge månson fødd».76 Det förefaller rimligt att den som åstadkommer en nära 36 meter hög tornspira blir ihågkommen och den ålderdomliga spiran på de bevarade avbildningarna (fig 16, 19, 22, 23) bör alltså ha byggts vid 1600-talets början.

»År 1704, 13 Juni slog Åskan ned i det höga kyrktornet; men tände ingen eld. Dess nedtagande, at undvika slika olyckor, och i fruktan att det kunde nedblåsa, efter det redan var mycket kragugt, blef af Socknens Herrskaper tillstyrkt i offentlig Sockenstämma år 1765 ...» (Wallenstråle). Spiran fick dock vara kvar fram till rivningen av kyrkan, då den med stor möda togs ned.

Tornrummet öppnade sig mot kyrkan i en vid båge. På Måsbecks ritning är tornrummet försett med ett kryssvalv och även de skriftliga källorna antyder att tornet kan ha varit välv. »År 1786 i Juni slog åskan åter

ned i tornet, splittrade en hoper spån, men tände icke. Stenar ramlade ner utur hvalfvet, inuti kyrkan af det starka slaget ...» (Wallenstråle).

Rester av ett medeltida golv av kalkstensplattor påträffades vid utgrävningen. I tornets västligaste del har under medeltiden fyra vuxna och ett barn begravts direkt i jorden utan kistor. Inom tornets murar fann man också 40 mynt från tiden 1319–1520. Koncentrationen av mynt kan tyda på att ett altare eller en »offerstock» funnits där.

I muren mellan tornet och långhuset fanns en muröppning, som i inv 1830 beskrivs på följande sätt: »Nära hvalfvet på vestra ändan inuti kyrkan var en liten öppning i muren, försedd med en jernlucka. Deruti skola, enligt en tradition, en art orakelsvar gifvits under den Catholska tiden. Huru härmed rätteligen förhåller sig, vet ingen. Emellertid är det anmärkningsvärt, att ingången utifrån till denna öppning i muren icke kunde upptäckas så länge tornet och kyrkan bibehölls; men vid rifningen befanns den vara från tornet och igenfylld med grus. Inuti muren voro några trappsteg ned till luckan, och lagom för en meniska. Kanske hade detta fordom utgjort en uppgång från kyrkan till tornet, ehuru den då varit nog trång.» Enligt räk tillverkades 1698 »en Luka till Torndörren in i Kyrchian». — Om öppningens funktion, se vidare under Byggnadshistoria.

Korsarmar

Såväl norr som söder om långhusets västra travé låg kvadratiske utbyggnader (se fig 24). Den norra kvarstod fram till kyrkans rivning, medan den södra kom att ingå i det södra sidoskeppet i samband med att kyrkan vidgades på 1400-talet. Vid utgrävningen påträffades rester av den södra byggnaden, medan den norra tyvärr förstörts av grundläggningen för den nya kyrkan och av en värmekulvert. På Måsbecks ritning har de båda rummen samma mått och samma typ av valv. Det är alltså troligt att de båda tillbyggnaderna tillkommit samtidigt och det kan därför vara motiverat att kalla dem för korsarmar eller tvärskepp, även om placeringen inte är den vanliga. Funktionen kommer närmare att diskuteras i samband med kyrkans byggnadshistoria.

Korsarmarna var uppförda av kvaderhuggen kalksten på en grundläggning av kullersten i morängrus. Sockel saknades och utgrävningen visade tydligt att åtminstone den södra korsarmen var en tillbyggnad, eftersom den hade stötfog mot långhuset. Kyrkoherde Nyström anger på 1750-talet innermåten i den norra korsarmen till 11 × 12 alnar (SDA). Enligt Måsbecks uppmätning var bredden 11 alnar, dvs 649 cm, vilket stämmer bra med

bredden på södra korsarmen sådan den kunde uppskattas vid utgrävningen, cirka 650 cm. Murtjockleken var cirka 125 cm.

Såväl den norra som den södra korsarmen öppnade sig in mot kyrkan i en vid båge. Måsbeck anger bågens bredd till cirka 9 alnar (drygt 5 meter). De båda rummen tycks ha varit täckta av kryssvalv som vilat på hörnkonsoler eller kolonnetter, markerade som kvadrater med inskrivna fyllda cirklar (fig 24). Kvadraterna har enligt ritningen en sida på cirka 30 cm, vilket skulle stämma med de bevarade hörnkonsolerna i nya kyrkan (fig 36–37), vars sidor är 30 resp 32,5 cm. På planritningen är det enbart markeringarna i korsarmarnas hörn och korportalens västra sidopost som har dessa dimensioner. Eftersom det inte är troligt att båda kapitälerna bevarats från den redan under 1400-talet slopade portalen, bör alltså kapitälerna eller konsolerna ha hört till korsarmarnas valvarkitektur.

I den norra korsarmens västra mur fanns ett litet fönster av medeltida karaktär med liten yttre omfattning och en smyg som kraftigt vidgades in mot rummet. Själva dageröppningen, som låg nära murens ytterliv, hade en bredd av ungefär 45 cm. I den norra muren fanns ett stort fönster, troligen det som enligt räk togs upp 1702: »Nya Kyrckio fönstret i Thÿres Choor» (beträffande benämningen, se nedan).

I norra korsarmens östra mur har Måsbeck markerat en djup halvrund nisch med en mycket smal springa som dageröppning. Anordningen har karaktär av altarnisch och enligt flera skriftliga källor har en sådan funnits. »På norra sidan är et *chor*, och ibid. i muren öster åt en Niche, som fordom haft et litet fönster. Under denna niche är likasom et litet altare. Mariae Bilden, ännu väl conserverad, med Frälsaren på armen, tyckes likaväl icke hafva haft sitt rum där, utan måtte i detta chor fordom varit et annat och större altare, brukat i Cath. tiden, som länge varit vid magt hollit; ty jag finner i det Inventario på kyrkans saker, som sal. Probst Bergman, år 1686 emottagit, denna mening: på det mindre altaret nordan til, är äfven et Linne-kläde med röda vapner påsydda, rödt förhänge och för detta altare. Besynnerligt är, och kanske utan Exempel, at så långt in i Lutherska tidehvarvet, funnits tvänne klädda altaren i en kyrka, af hvilka blott det stora varit i bruk; men kanhända allmogon nyttjat det lilla omnämnda, at där offra åt Prästen sina kakor, färbogar etc.» (Wallenstråle).

I den norra korsarmen fanns alltså ett altare med altarnisch mot öster och möjligen har ett altare också varit placerat under det västra fönstret. I samband med spånslagning 1723 nämns taken på långhuset, sakristian,

»tyresa Chor och Wapenhuset» (räk). Tyres (en annan namnform för Torgils) kor, som omnämns i den medeltida räkenskapsboken (se ovan), bör alltså ha varit beläget i norra korsarmen eller »kuren». Ytterligare stöd för detta antagande är att 1488 års avlatsbrev bland de nyinvidda altarna inte nämner Torkels altare, som enligt räkenskapsboken fanns redan 1439, eller det Maria-altare som också bör ha funnits (se Inredning och inventarier). Altarvigningen bör nämligen ha varit en följd av att kyrkan utvidgades mot söder på 1470-talet, men den norra korsarmen berördes inte av ombyggnaden (se Byggnadshistoria).

I den södra korsarmen har troligen det Helgakorskapell varit beläget, som omnämns i räkenskapsboken 1509 (»... circa capellam / sancte crucis apud ecclesiam Cumbla ...»). Eftersom prepositionen *apud* antyder att kapellet varit inrymt i en tillbyggd del av kyrkan (se resonemanget ovan i kapitlet Försvunna kyrkor), bör det nämligen ha legat i någon av korsarmarna och då lämpligen i den södra.

I den norra korsarmens valv har troligen medeltida kalkmålningar funnits. Se vidare nedan under Kalkmålningar.

Spiraltrappa

Ett markant inslag på Måsbecks ritning är den spiraltrappa som löper i en pelare mitt i kyrkan (fig 24). »Då denna kyrkans utvidgning skedde, hade af kyrkans gamla nedrifna vägg qvarlämnats så mycket, att deraf sedan bildades 2:ne stora pelare till hvalfvets stöd, och var uppgången till hvalfvet och tornet uti den ena pelaren» (inv 1830). Vid utgrävningen visade sig denna del ha både romanskt murverk och kvadersten av samma typ som i södra korsarmen. Även om själva trappan tyvärr ej var bevarad, förefaller det alltså som om trappan tillkommit samtidigt med att korsarmarna byggdes. Detta tyder på att korsarmarna kan ha varit tvåvåninga.

1690 köptes bräder till »Stora Pelaredörren» som ledde in till trappan (räk).

Sakristia

En sakristia omtalas i räkenskaperna redan 1529 och 1538. På Måsbecks ritning ligger sakristian omedelbart öster om norra korsarmens östmur (fig 24). »Sacristian på Norra sidan wid Choret är hwälfd af Sten, nog liten, försedd med grön Kakelugn, Järndörr och ett Fenster med Järngaller utan och en trädlucka som tillstänges innanföre» (inv 1791). Den hade blivit »... ansenligt förbättrad med nytt trägolf och kakelugn och försedd med ett stort fenster som skedt genom Prost. Hr Dan.

Jos. Stenii försorg och pådrifvande. Igenom 1 1/2 aln tjocka murar hafva tjufvar 2 år i rad brutit sig in ...» (Abraham Samzelius, UUB).

Sakristian var i det inre nära 5 1/2 m lång och drygt 2 1/2 m bred. Det enda fönstret satt mitt i den östra muren, medan ingången låg förskjutet så långt mot öster som det överhuvudtaget var möjligt. Måsbeck har inte markerat några valvribbor på sin plan av sakristian, varför man måste anta att det omtalade valvet var ett tunnvalv, kanske av tegel — att inv 1791 talar om ett valv av »Sten» visar endast att det inte rörde sig om ett innertak av trä.

Redan 1727 planerade man för »den trånga och mörka sacristians utvidgande» (st prot 1727), något som dock av allt att döma aldrig blev av. Hur gammal var då sakristian? De tunna murarna — enligt Måsbecks uppmättningsritning cirka 60 cm tjocka och enligt Samzelius beskrivning 1 1/2 aln — tyder på att den inte var medeltida, eftersom skalmurstekniken vanligtvis resulterade i en murtjocklek på dryga metern. Den långsmala formen, placeringen av portalen samt norra murens anpassning till den gamla ljusöppningen i norra korsarmens östmur visar att sakristian inte planerats från början. Grundmurarna var inte åtkomliga vid utgrävningen 1971.

Vapenhus

Framför den stora sydportalen låg ett vapenhus, utan fönster och med ett kryssvalv som tycks ha burits av kraftiga hörnpilastrar (fig 24). Den breda ingången i söder var helt oartikulerad. Längden var cirka 6 meter i det inre och murtjockleken cirka 75 cm.

Årtalet 1645 eller 1646 fanns »innanför, öfver dören» (Wallenstråle) eller »i väggen» (inv 1830). Det är osäkert om dessa årtal avser uppförandet av vapenhuset eller någon ombyggnad, t ex välvningen. Något behov av ett vapenhus kan dock ej ha uppkommit förrän efter kyrkans utvidgning mot söder på 1400-talet, eftersom södra korsarmen tidigare — liksom också tornets bottenvåning — kunde tjänstgöra som förhall.

Interiör

Kyrkorummet bör ha varit ganska mörkt i den norra delen, som fick direkt ljus endast genom korfönstret och indirekt ljus genom fönstren i norra korsarmen och södra sidoskeppet. Skillnaden mellan det mörka och det ljusa skeppet syns också på Grafströms interiörbild (fig 48). De båda murpelarna mitt i långhuset hindrade sikten mot högaltaret och mot predikstolen, som var fäst vid den främre pelaren. Sikten skymdes även av det gamla korskranket, som fanns kvar ännu 1702 (vis

prot), och i viss mån troligen också av de tre läktarna i västra delen av kyrkan. Såväl läktarna som bänkinredningen tycks ha haft ett mycket enkelt utförande. Se nedan Inredning och inventarier.

Golvbeläggningen bestod av kalkstensplattor, varav en del rester påträffades vid utgrävningen.

Krypta eller gravkammare

I korridoren mellan den nuvarande kyrkans båda sakristior finns en trappa som leder ned till ett avlångt, tunnvalvt rum under korgolvet (fig 118a–b). Rummet ligger långt under den nuvarande golvnivån och kan ha ingått i den äldre kyrkan.

Rummet, eller den s k kryptan, är orienterat i nord-sydlig riktning och har måtten 2,30 × 4,15 m (se även beskrivning under Nya kyrkan). I norra väggen finns en stor stickbågig nisch som är 128 cm bred, 108 cm hög och 60 cm djup. Nischens botten utgörs av en sannolikt sekundärt använd polerad kalkstensskiva. Under putsen i rummet skimtar på flera ställen diagonalbehuggna kalkstenskvadrar, bl a i nischens sidor. Stegen i trappan består av tio sådana kvaderstenar (längd 75, höjd 16–19 och djup 21–22 cm) med fin kantbehuggning och grövre parallell behuggning på trampytan.

Genom den altarliknande nischen har rummet karaktär av kapell eller gravkammare. Det är osäkert när kryptan tillkommit. Enligt uppgift skulle den ha anlagts som vinkällare när den nya kyrkan byggdes på 1800-talet (se nedan). Detta förklarar dock inte nischen och det är därför möjligt att man använt sig av en äldre gravkammare. Rummet befinner sig nämligen på platsen för den medeltida kyrkans kor, ungefär mitt för högaltaret och med sin nedgång i östra delen av den södra kortravén (fig 25).

De medeltida kalkstenskvadrarna förefaller ha använts sekundärt. Utan en ingående analys av murverket under putsen är det tyvärr omöjligt att avgöra om byggnadsmaterialet återanvänts på 1470-talet, då det gotiska korets sydmur delvis revs i samband med att kyrkan vidgades mot söder (se Byggnadshistoria), eller på 1830-talet när den nuvarande kyrkan byggdes. Annars vore det frestande att sätta den eventuella gravkammaren i samband med torgilskulten och 1488 års avlatsbrev, som omnämner S Torgils som ett av högaltarets helgon.

Valv

Måsbeck's uppmättningsritning (fig 24) visar kryssvalv i alla delar av kyrkan utom sakristian. Valven är schematiskt antydda med streckade linjer och gördelbågarna

markeras av endast en linje. I vapenhusvalvet har Måsbeck påbörjat en kraftigare diagonalbåge, men inte fullföljt den.

»Kyrkans hvalf af sten bestod af fem kupor, af hvilka de äldre hade bågar af ganska väl huggen kalksten. Den sista tillbyggnaden, som gjorde kyrkans form, hvilken tillföre utgjort ett kors, oregelbunden, hade hvalfbågar af tegel, som alldeles icke liknade de förra» (inv 1830). Herman Hofberg, som uppenbarligen bygger sin beskrivning på inv 1830, skriver: »Kyrkans hvalf bestod af 5 kupor, af hvilka de äldre, slagna af kalkflisor, hade refflade friser af kalksten. En senare tillkommen byggnad, som gjorde kyrkans form, hvilken förut varit ett kors, oregelbunden, hade hvalfkupor af tegel, helt olika de förra» (Nerikes gamla minnen, 1868).

Kyrkoherde Kjellin, som förde protokollet vid inv 1830, har också i ett annat sammanhang kortfattat beskrivit den gamla kyrkan och säger där, att kyrkans »dyrbara lätt men fast murade hvalf med friser af utmärkt väl huggen tälgesten (prydnader deraf finnas quar, inmurade i nya byggnaden, som vittna om en ovanlig skicklighet i stenhuggning i dessa aflägsna tider) gjordt senare tidars beundran» (Kort berättelse om Kumla Nya Kyrkas Byggnad, ÖLM).

Tyvärr är det inte så lätt att tolka de skriftliga uppgifterna. Att det tillbyggda södra sidoskeppets två östra travéer haft tegelvalv är uppenbart och att dessa haft valvribbor av enkelt avfasade ribbtiegel förefaller troligt av fynden från utgrävningen att döma. Uppgiften om att kyrkan hade fem valv är dock svår att förstå. Enligt Måsbeck fanns kryssvalv i västtornet, i de båda korsarmarna samt i det tvåskeppiga långhuset, dvs inalles åtta valv i själva kyrkorummet. Frågan är vad som i inv 1830 anses vara »kyrkan». Tornets bottenvåning och norra korsarmen räknades troligen inte dit, eftersom dessa inte ingick i samma rumsbildning som långhus och kor. Om dessa räknas bort, skulle dock »kyrkan» ha bestått av sex valv och därför får man nog dra slutsatsen att även den södra korsarmen — som ju efter utvidgningen mot söder på 1470-talet egentligen var en del av det södra sidoskeppet — inte räknades. Vad som då återstår är tre valv i norra skeppet och de två redan nämnda tegelvalven i söder. De äldre valven med »bågar af ganska väl huggen kalksten» var alltså valven i det norra skeppet.

»Bågarna» i fråga kan vara valvribbor, men troligare är väl att därmed avses gördelbågar. Hofberg säger i stället för bågar »refflade friser» (Nerikes gamla minnen) eller »friser af kannelerad tälgesten» (ms 1868), men avser troligen samma sak. Som ovan nämnts har Måsbeck inte markerat gördelbågarnas bredd, men det

är sannolikt att den bevarade anfangslisten (fig 38) burit antingen en av dessa gördelbågar eller någon av bågarne mellan korsarmarna och långhuset.

Även andra av de bevarade stenarna från gamla kyrkan har troligen hört till valvarkitekturen. Fragmenten av en profilerad båge (fig 41) kan ha utmärkt triumfbågen mellan långhusets och korets valv och de svagt böjda stenarna med vulstprofil (fig 42: 7) kan tänkas ha ingått som en sorts sköldbågar för att markera övergången mellan valv och sköldmurar.

Som tidigare nämnts tycks de båda korsarmarnas valv ha burits av hörnkonsoler, troligen av den typ som ännu finns kvar i kyrkan (fig 36–37). Till de bevarade konsolerna har uppenbarligen hört kolonnetter och valven bör därför ha varit av samma typ som i t ex Glanshammars norra kapell, där hörnkolonnetter bär kraftiga diagonalribbor av kalksten och där valvhjässan pryds av en slutsten som närmast har formen av en champagnekork. En liknande sten har ju också bevarats i Kumla (fig 40), där den nu sitter inmurad i tornet.

Om tornets kryssvalv vet vi ingenting, men det är väl rimligt att det varit byggt av kalksten liksom de övriga valven i den äldre delen av kyrkan. Sakristian tycks ha haft ett tunnvalv, eventuellt av tegel, och vapenhusets valv har med all sannolikhet också varit av tegel.

Kalkmålningar

1439 utbetalades enligt räkenskapsboken 6 öre för målning av ornament på Torkels altare, »pro pictura

ornamentorum altaris sancti / tyrgillj». Målningen kan eventuellt ha bestått av ett geometriskt mönster av samma typ som påträffats på sidoaltarna i Hörsta (se ovan). Pengarna utbetalades dock till »domino andris», dvs prästen Anders eller Andreas, vilket antyder att det kan ha rört sig om ett liturgiskt bildinnehåll.⁷⁷ Tidigare samma år betalades 14 mark 4 örtugar för altarornament, »pro ornamentis altarium», vilket dock sannolikt avser en textil utsmyckning.

1454 betalades 8 mark, en ganska stor summa, till målaren, »peictori» (sic). Vid detta tillfälle kan de i flera av de skriftliga källorna omtalade kalkmålningarna i norra korsarmen ha tillkommit. »... i hvalfvet på norra utbyggnaden voro åtskilliga Bibliska stycken illa målade, hvilka mycket försämrade hvalfvets ursprungliga utseende» (inv 1830). I Hofbergs »Nerikes Fornlemningar» sägs följande: »En utbyggnad på norra sidan, hvars hvalfkupor voro prydda med till stor del affallne figurmålningar al fresco ...»

Glasmålningar

I korfönstret i norra skeppet har funnits medeltida glasmålningar, som skymtar på Grafströms interiörbild av kyrkan (fig 48). »Wid östra ändan har kyrkan haft ett fönster af färgade, Catholska bilder föreställande, glas, hvaraf en och annan ruta var i behåll, till dess kyrkan nedrevs» (inv 1830).

Glasmålningarna försvann i samband med kyrkans rivning och kunde inte spåras av Herman Hofberg 1868.

Byggnadshistoria

Den äldsta kyrkan

I analogi med t ex kyrkorna i Glanshammar och Mosjö bör stenkyrkan i Kumla ha haft en föregångare av trä. Om denna vet vi dock ingenting och några spår efter en äldre kyrka framkom inte vid utgrävningen 1971. Kastalen på kyrkogården kan dock ha uppförts som skydd för en träkyrka (se vidare nedan).

Den första stenkyrkan var en relativt liten romansk kyrka med torn i väster och ett smalare kor i öster, med eller utan absid (fig 163 I). De inre måtten med en bredd på ca 6 m i långhuset och ca 3 m i tornet är obetydligt större än motsvarande mått i kapellet i Hörsta. I Glanshammars kyrka (SvK, Nä I: 3, vol 92), vars byggnadsförlopp mycket liknar Kumla kyrkas, har den romanska

delen av kyrkan varit drygt 6 m bred, medan tornets inre bredd endast var cirka 2 1/2 m.

Den romanska kyrkans murverk bestod av lätt tuktad kalksten och kyrkan var åtminstone i sydväst försedd med en skråkantad sockel. I väster och troligen också i söder ledde smala portaler in till kyrkorummet — västportalen kan dock möjligen ha tillkommit först i nästa byggnadsperiod. Fasaderna hade sannolikt en enkel skulptural utsmyckning runt portalerna i likhet med en del kyrkor i Rekarnebygden. Av denna utsmyckning finns ett mustaschprytt huvud av sandsten (fig 33) bevarat.

Golvet bestod troligen av plankor, utom möjligen i tornet där rester av en golvbeläggning av kalkstens-

plattor påträffades vid utgrävningen. Kyrkorummet var förmodligen täckt av ett plant trätak, medan tornet bör ha varit välvat.

En öppning i långhusets västra mur förde enligt beskrivningen i inv 1830 med några trappsteg upp i tornet, men hade vid något tillfälle igenfyllts med grus. Enligt traditionen skulle genom luckan »en art orakelsvar gifvits under den Catholska tiden». Öppningens ursprungliga funktion bör ha varit att åstadkomma en förbindelse med tornets övre våningar, eftersom ingen trappa tycks ha löpt i tornmurarna. Några rester efter en torntrappa påträffades inte vid utgrävningen av kyrkan och murtjockleken är också i minsta laget för att tillåta en murtrappa.

Traditionen om »orakelsvar» är intressant och kan innehålla ett Korn av sanning. Vid de mysteriespel, som under medeltiden uppfördes i kyrkorna vid påsktiden, utnyttjade man ibland öppningar i murar och valv för att åskådliggöra passionsdramat genom att hissa upp och ned skulpturer m m.⁷⁸ Det är möjligt att öppningen i Kumla använts för repliker eller växelsång vid dessa spel och att traditionen bevarat minnet av detta.

Utan tillgång till skriftligt källmaterial är det vanskligt att fastställa den romanska stenkyrkans ålder och datering på rent stilistiska grunder blir också svårare ju längre tillbaka i tiden vi kommer. Olyckligtvis kunde man vid utgrävningen 1971 inte fastställa den romanska kyrkans ursprungliga avslutning mot öster. Vi vet därför inte hur långt långhuset sträckte sig och om koret varit försett med absid, vilket hade kunnat underlätta dateringen av kyrkan.

Förekomsten av sockel brukar innebära att kyrkan inte tillkommit i den allra första generationen stenkyrkor.⁷⁹ Det går dock inte att påvisa att sockeln löpt runt hela kyrkan i Kumla. I Granhammarskyrkan i Vintrosa sn (SvK Nä I: 2, 6; vol 63, 147), som antagits vara en av Närkes äldsta stenkyrkor, finns en utbildad sockel endast i söder. Granhammarskyrkan har dock troligen haft en annan plan och ett grövre och slarvigare murverk än den romanska kyrkan i Kumla.

Det skulpterade sandstenshuvudet som påträffades vid utgrävningen 1971 (fig 33) kan sättas i samband med de skulpturer av den sk Mustaschmästaren som finns bevarade i kyrkor i Rekarnebygden i Södermanland. Dessa har dock daterats högst olika — på stilistiska grunder. Mustaschmästarens skulpturala utsmyckning har sålunda av Wilhelm Holmqvist daterats till 1000-talet på grundval av ornamentiken, medan Elisabeth Svärdström med ledning av runornas utseende på portalskulpturen i Torpa kyrka daterat Mustaschmästarens verk till 1100-talet, troligast till dess

senare hälft, en datering som också Johnny Roosval föreslagit.⁸⁰ Torpa är för övrigt den enda kyrkan i gruppen där portalskulpturen kan antas delvis sitta i ursprungligt läge och där Mustaschmästaren signerat sitt verk, »Ödulv gjorde kyrkan».

Av Mustaschmästarens, eller Ödulvs, kyrkor har Torpa rakslutet kor, medan Tumbo, där skulpturerna sitter i sekundärt läge, har absid. Det är rimligt att anta att bruket att bygga absid hänger samman med en förändring i liturgin och att kyrkor med absid tillhör en något senare tid än kyrkor med rakslutet kor.⁸¹ Om Kumla i likhet med Torpa haft ett rakslutet kor får man därför anta att kyrkan inte heller hört till de yngsta romanska kyrkorna. Tyvärr vet man ännu inte när den förmodade förändringen i liturgin ägde rum och om den skedde samtidigt i hela Mellansverige. Ännu så länge kan alltså inte dateringen av den romanska kyrkan i Kumla preciseras.

Förekomsten av det skulpterade huvudet tyder på att Ödulv eller en byggmästare från samma hytta byggt Kumla kyrka. Ingen annan kyrka i Närke kan sättas i samband med den sörmländska gruppen av kyrkor, men kyrkorna tillhör samma stift — Strängnäs stift — och Närke har av Schück m fl antagits vara en del av Rekarnebygden.⁸²

Inga inventarier har bevarats från denna tid.

Kastalen

Om kastalen uppförts samtidigt med den romanska kyrkan eller i samband med dess utvidgning under 1200-talets slut (se nedan) hade man väntat sig att byggnadsmaterialet skulle ha varit tuktad eller kvaderhuggen sten. Så var dock inte fallet. Det finns därför visst fog för antagandet att kastalen skulle vara äldre än den romanska kyrkan och ha uppförts intill en träkyrka.

Det är svårt att förklara varför en kastal finns just i Kumla. Visserligen ligger kyrkan vid korsningen mellan två viktiga vägar, men som vakttorn kunde lika väl ett trätorn ha tjänat. Kastalen kan knappast ha fungerat som spärrfäste och det är inte heller troligt att befolkningen trängt ihop sig i tornet i orostider. Kastalen kan i stället möjligen ses som ett tecken på att kyrkan eller bygden tidigt haft behov av ett brandsäkert förvaringsutrymme för sina dyrbarheter. Som ovan påpekats är det möjligt att häradstinget utnyttjat byggnaden för sitt arkiv.

Oavsett om kastalen uppförts tidigare än eller samtidigt med den romanska stenkyrkan bör den ha tillkommit på 1100-talet liksom de flesta andra kastaler. Då kyrkogårdsmuren uppfördes kom tornet att ingå som en del i denna varvid hela kyrkogårdsområdet fick

en försvarsbetonad prägel. Detta skedde dock knappast tidigare än på 1200-talet, kanske ännu senare.

Korsarmarna byggs

Utgrävningen 1971 visade att korsarmarna och spiraltrappan tillbyggts i ett senare skede och att angränsande delar av södra långhusmuren samtidigt byggts om. Sannolikt förlängdes kyrkan också mot öster vid samma tillfälle (fig 163:II).

Den ombyggda kyrkan hade sin huvudingång i söder genom en praktfull dubbelportal (se vidare nedan). Till det nya koret ledde en korportal och eventuellt togs västportalen upp först under denna byggnadsperiod.

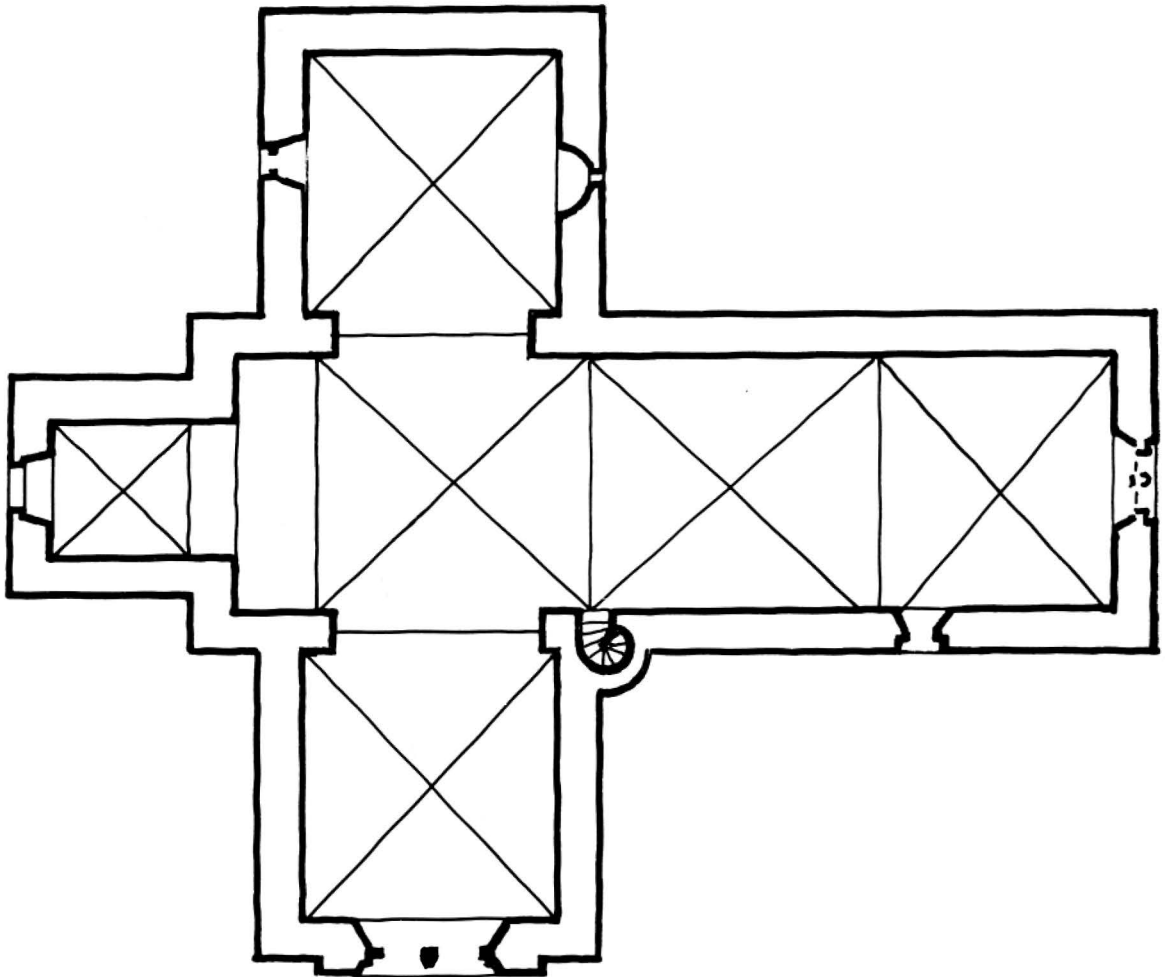
Det är tyvärr omöjligt att avgöra om kyrkan för-

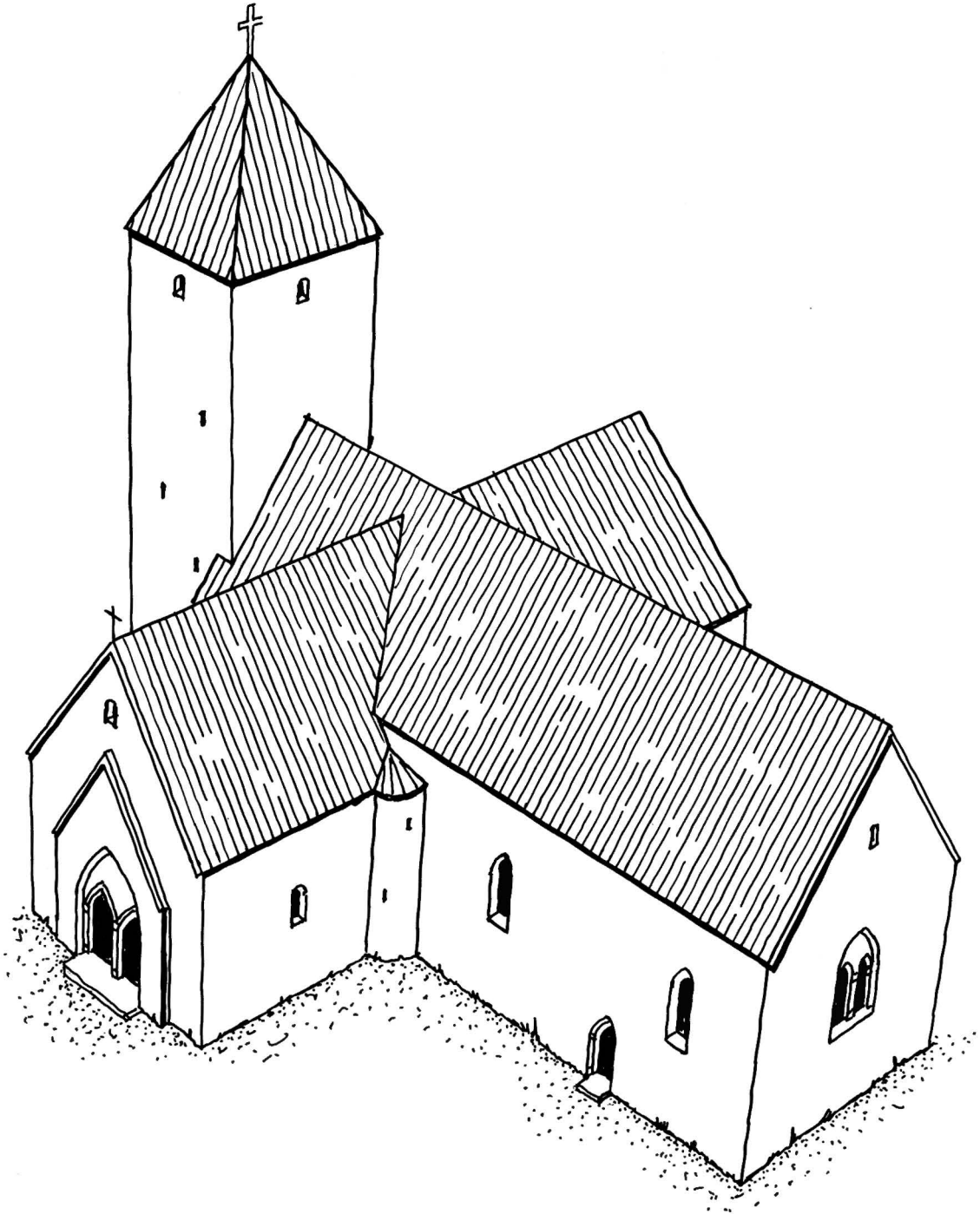
längdes endast ett stycke mot öster eller om den redan nu fick den utsträckning som den hade när Måsbeck gjorde sin uppmätning. Det östra korfönstret var av medeltida typ och torde knappast kunna dateras senare än till 1300-talet, oavsett vilken av avbildningarna man utgår ifrån, Grafströms (fig 48) eller Måsbecks (fig 24). Detta förhållande borde alltså innebära att koret byggdes i hela sin längd.

Å andra sidan låg ingången till sakristian inte i korets östligaste travé, utan en bit in i den andra travén från öster. Det naturligaste hade givetvis varit att förlägga altare och sakristia så nära varandra som möjligt. Måhända härrörde sakristieportalen från en äldre sakristia, vilket i så fall innebär att koret haft en kortare

Fig 46–47. Rekonstruktion av medeltidskyrkan efter tillbyggnaden av korsarmarna omkring år 1300, 1 : 200. A C Bonnier 1976. Ritad av J Söderberg.

Reconstruction of the medieval church after the addition of the transepts around 1300. Scale 1 : 200.

föregångare. Även placeringen av korsarmarna så långt västerut skulle i någon mån kunna förklaras av att kyrkan förlängts mot öster i två omgångar.

De stora korsarmarna öppnade sig i nästan hela sin bredd in mot långhuset. I den södra korsarmen, som också fungerade som förhall till kyrkan, var troligen det 1509 omtalade Helgakorskapellet inrymt och i den norra fanns S Torgils altare. Med tanke på att spiraltrappan byggts samtidigt med tvärskeppet är det rimligt att tänka sig att den kan ha lett upp till en övre våning i korsarmarna.

Det är troligt att hela kyrkan nu försågs med de kalkstensvalv som omnämns i de skriftliga källorna och som finns markerade på Måsbecks planritning. Som ovan nämnts förefaller det som om valven i korsarmarna bars av hörnkolonner.

Byggnadstekniken med fint behuggen kvadersten förekommer — förutom i Kumla — i ett flertal byggnadsverk i Närke, som i Riseberga klosterkyrka och Örebro Nikolaikyrka samt i Kils, Sköllersta och Glanshammars kyrkor. De två senare har av Erik Lundberg daterats till 1200-talets senare hälft eller tiden omkring 1300. Han har också påpekat likheten mellan dessa kyrkor och 1200-talsdelarna av långhuset i cisterciensernunnornas kyrka i Vreta.⁸³

Genom sin byggnadsteknik, placering och storlek för korsarmarna i Kumla tanken till Glanshammars kyrka (SvK Nä I: 3, vol 92), som vid 1200-talets slut förlängdes mot öster och försågs med ett stort kapell norr om långhusets västligaste travé. I Glanshammar finns dock inga tecken på att någon motsvarighet byggts i söder. Korsarmar finns endast vid en annan kyrka i Närke, nämligen Kil (SvK Nä I: 2, vol 63), vars tvärskepp dock är av en ålderdomligare typ. Ytterligare några kyrkor i Strängnäs stift har tvärskepp på sedvanlig plats intill koret.

I övriga delar av landet finns en rad kyrkor som vid 1200-talets slut byggts med korsarmar liknande dem i Kumla. Detta gäller framför allt områden där det cisterciensiska inflytandet på kyrkoarkitekturen är märkbart och i särskilt hög grad Linköpings stift. Där har korsarmar eller stora kapell byggts i bl a Örtomta, Landeryd, Vårdsberg, Heda, Rogslösa och Västerlösa. Även på Öland finns en grupp kyrkor med breda korsarmar, vars ståtligaste representant är Gärdslösa kyrka.

Gärdslösa kyrka byggdes liksom Kumla först som en liten romansk stenkyrka och förlängdes sedan mot öster flera gånger under medeltiden. De stora korsarmarna, som är tvåvåniga med ett vackert fönster in mot övervåningen, ligger i västra delen av den nuvarande kyrkan. Den södra korsarmen har en ståtlig

portal som täcks av en vimperg och ligger i ett utkragat parti av muren. Även i den norra korsarmen finns en portal, som dock har ett enklare utförande. Korsarmarna i Gärdslösa anses ha byggts vid 1200-talets mitt av byggmästaren Håkan Tanna, som även var verksam på Gotland.⁸⁴ Formerna i portaler och fönster är fortfarande romanska.

Korsarmarna i Gärdslösa är det praktfullaste exemplet på en typ som introducerades under 1100-talets senare del genom det nya koret i Vreta klosterkyrka (SvK, Ög II, vol 43). Detta byggdes nämligen med ett brett tvärskepp som inte på sedvanligt cistercienservis upptogs av en rad små kapell. I stället blev tvärskeppsarmarna ovanligt breda, med sin största utbredning i öst-väst, precis som i de öländska kyrkorna. Det är inte omöjligt att Håkan Tanna kan ha kommit i kontakt med arkitekten i Vreta vid välvningen av klosterkyrkans kor, som anses ha utförts av gotlänningar och slutförts någon gång före år 1289.⁸⁵ De nämnda korsarmskyrkorna på fastlandet visar också påverkan från cistercienserarkitekturen och då framför allt från Vreta klostrets kyrka.

Även valvarkitekturen i Kumla pekar på en cisterciensisk byggnadstradition. Valven i korsarmarna tycks ha burits av hörnkolonner, liksom valven i kapellet i Glanshammar och sakristian i Sköllersta. Som Erik Lundberg påpekat har valvtypen nära anknytning till valven i Vreta, speciellt i dess långhus som välvdes vid 1200-talets mitt.⁸⁶ Även korvalven — från tiden före 1289 — har hörnkolonner och kraftiga diagonalribbor av samma typ som i de nämnda kyrkorna.

I Kumla fanns dock en skulptural utsmyckning av valven, vilket var främmande för de cisterciensiska byggmästarna. Den säregna ornamentiken på de bevarade kapitälerna (fig 36, 37) tycks närmast vara en lokal variant av det formspråk som uppstod i mötet mellan gotländsk stenhuggartradition och katedralgotik. Kapitälens utformning — med stora blad med kraftiga diamantband som bladnerv — för tanken till ornamentiken i de kyrkor som byggts av den gotländske anonymmästaren Neo-*iconicus*. Sin närmaste motsvarighet har denna ornamentik dock i Sköllersta kyrka, vars tre kolonnettomfattade portaler har kapitälband prydda av kraftiga diamantsnitt. Som Erik Lundberg påpekat, är det mycket svårt att datera de provinsiala formerna. Han har dock föreslagit dateringen 1270–1280 eller något senare för kyrkan i Sköllersta (se not 83).

Den skulpterade anfangslisten och det krönte huvudet från Kumla (fig 38, 39) är också svåra att datera på stilistiska grunder. Det är möjligt att de ursprungligen varit sammankomponerade på ett sätt som liknar de

konsoler som burit gördelbågarna i Kil och Gärdslösa. Listens blad är gotiskt bulliga med upphöjda bladnerver, som påminner om ornamentiken på gotländska kapitälband, och sammankomponerade med bladen förekommer lilje- och rosett-ornament, vilka i sin stramhet kontrasterar mot bladens naturalism.

De vulstförsedda stenar som bevarats från den rivna kyrkan i Kumla (fig 42: 7) kan också ha hört till valvarkitekturen och varit diagonalribbor eller sköldbågar liknande dem i Nikolaikyrkan i Örebro (SvK Nä I: 1, vol 46). Triumfbågen kan ha utmärkts av den profilerade båge som bevarats i några fragment (fig 41).

Stilistiskt är det stor skillnad mellan ornamentiken på å ena sidan kapitälerna (fig 36–37) och de diamantsnittsornerade stenarna (fig 42: 4) och å andra sidan anfangslisten (fig 38). Skillnaden kan bero på att den skulpturala utsmyckningen tillkommit vid olika tider, men det är också möjligt att allt huggits samtidigt. En liknande stilblandning är nämligen typisk för Nikolaikyrkan i Örebro.

Av det ovan framförda bör ha framgått att Kumla kyrka utvidgades i nära anslutning till de övriga byggnadsföretag som var igång i Närke under 1200-talets slut och att dessa i sin tur sammanhänger med cisterciensisk byggnadstradition. Av allt att döma har impulser från olika håll sammansmälts och skapat en blandstil som kommit till uttryck i såväl större kyrkor som församlingskyrkor. I Närke kan byggnadstraditionen ha introducerats i samband med byggandet av Riseberga klosterkyrka, vars byggnadshistoria ännu inte är utredd. Erik Lundberg har pekat på möjligheten av en gotländsk byggnadshytt, som från Gothem på Gotland via Gärdslösa på Öland kommit över till Östergötland — där nya impulser hämtats från Linköpings domkyrka — och fortsatt vidare till Närke.⁸⁷

Den stilistiska analysen pekar på 1200-talets slut som en trolig tillkomsttid för korsarmarna i Kumla. För en sådan datering talar också de två mynten från Valdemar Birgerssons regeringstid, 1250–1275, som påträffats i resterna av den södra korsarmen. Inga inventarier har bevarats från denna tid. Från 1300-talets början härstammar dock en paten (fig 140).

Beträffande sydportalens datering, se vidare nedan.

Korsarmarnas användning

Korsarmarnas placering långt nere i väster tyder på att de inte haft något samband med kulten vid högaltaret. Den norra korsarmen, som åtminstone under senmedeltiden var inrättad till helgonkor åt S Torgils, hade i öster en altarnisch med ett smalt ljusinsläpp och i väster ett fönster som av utformningen att döma kan

ha varit placerat ovanför ett annat altare. I den södra korsarmen fanns en portal med dubbla ingångar och med största sannolikhet också ett eller flera altaren. Jämförelser med Gärdslösa m fl kyrkor på Öland och Lau på Gotland visar att korsarmarna i Kumla kan ha varit tvåvåniga⁸⁸ och att spiraltrappan i så fall tillkommit för att leda upp till övervåningen.

På 1400-talet var kyrkan föremål för vallfart och ett lokalt helgon, troligen S Torkel, var förknippat med kyrkan redan vid 1300-talets mitt (DS nr 4069). Det är omöjligt att påvisa när kulten av S Torkel uppstod, men det ligger nära till hands att anta, att korsarmarna byggts för att göra helgonets relik mer åtkomliga och att Kumla kyrka varit vallfartskyrka redan under 1200-talet. Den ovanliga dubbelportalen kan ha tillkommit för att underlätta processioner och den eventuella övervåningen kan ha använts som pilgrimshärbärge.⁸⁹ Utrymmet ovanför valven kan också ha utnyttjats av S Torgils gille (känt från 1525) och av deltagarna i de prästmöten som bör ha hållits i kyrkan — flera av kyrkoherdarna i Kumla var ju under medeltiden prostrar över hela Närke.⁹⁰

Inte bara S Torkel tycks dock ha haft altare och relik i ena korsarmen. I den norra korsarmen eller helgonkoret fanns troligen också ett Mariaaltare, som omtalas på 1400-talet, och Helgakorskapellet, som omnämns 1509, bör ha varit inrymt i den södra korsarmen. I avlatsbrevet från 1488 uppräknas bla altaren för S Olov, S Anna, S Gregorius och Alla helgon. Av dessa bör åtminstone S Olovs altare ha funnits i någon av korsarmarna — troligast den södra — eftersom en Olovsbild finns omnämnd redan på 1420-talet, dvs före den stora utvidgningen mot söder. S Cecilias skrin, som lagades 1514, kan möjligen också ha stått i någon av korsarmarna. Se även nedan Altaren och altarprydnader.

Sydportalens

Av flera skäl är sydportalens svår att datera. Dels är dess utformning inte känd i detalj, dels är dubbelportalerna utomordentligt ovanliga. Sydportalens kan mycket väl ha blivit infogad långt efter det att korsarmarna byggts färdigt och som ovan nämnts har kyrkan möjligen förlängts åt öster i flera etapper.

Den enda kännedom vi har om sydportalens utseende är Måsbecks planritning, som visar att den hade en tvåspråkig omfattning som liksom trympelaren var försedd med kolonnetter. Planritningen tyder också på att muren runt portalen varit utkragad, förmodligen i form av en vimperg (fig 24). En del av de huggna stenar som bevarats från den medeltida kyrkan kan ha

tillhört portalen, bl a stenarna i fig 43 som antingen ingått i trymåpelaren eller i mittposten till ett stort fönster.

Några av de tidigare nämnda korsarmskyrkorna har, eller har haft, vimpergprydda och kolonnettomfattade portaler. En ovanligt ståtlig rundbågig portal finns i södra korsarmen i Gärdslösa och en något enklare har funnits på motsvarande ställe i Vårdsberg. Även i Kil finns en sådan portal, dock inte i tvärskeppet utan i västra delen av långhuset.⁹¹

Dubbelportaler finns bl a i domkyrkorna i Linköping och Uppsala, men Kumla är den enda kända landsförsamlingen vars kyrka haft en sådan. Märkligt nog har det dock funnits ytterligare två kyrkor i Närke med dubbelportaler. I Nikolaikyrkan i Örebro (Nä I: 1, vol 46) finns portalen ännu bevarad, medan endast fragment av den påträffats vid utgrävningar i Riseberga klosterkyrka.

Nikolaikyrkans stora sydportal har delvis nyhuggits vid en stor restaurering vid 1800-talets slut, men tillräckligt mycket återstår för att man skall kunna rekonstruera det ursprungliga utseendet. Den vimperg som nu pryder portalen är från 1800-talet och från början har man troligen istället planerat en förhall framför portalen. Omfattningens sidor är inte flersprångiga som i Kumla utan släta och prydda med fyra kolonnetter på var sida. Trymåpelaren pryds också av smäckra kolonnetter som vilar på en treklöverformad bas. Basen har samma form och behuggning som en i Kumla påträffad sten (fig 42: 3). Nikolaikyrkans portal antas ha tillkommit under 1300-talets första årtionden och vara präglad av en kontinentalgotisk stil till skillnad från övriga partier av kyrkan.⁹²

Dubbelportalen i Riseberga låg inte i söder, där klosterbyggnaderna var belägna, utan i norr. Klosterkyrkan ligger i ruiner och av portalen har endast den ena flersprångiga sidoposten påträffats.⁹³ Varken klosterkyrkan eller portalen kan än så länge dateras.

Stilistiskt är det alltså omöjligt att datera sydportalerna i Kumla. Alla de nämnda kyrkorna med dubbelportaler har dock byggts under perioden 1200-talets senare del — 1300-talets förra hälft. Om kumlaportalerna tillkommit samtidigt med korsarmarna skulle den härröra från 1200-talets slut och därmed vara äldre än Nikolaikyrkans portal. Lika troligt är dock att sydportalerna i Kumla infogats något senare, kanske i samband med att kyrkan utvidgats mot öster.

Gemensamt för de tre närkekyrkorna är att de under senmedeltiden hyst kvarlevorna efter personer med helgonrykte — Torkel i Kumla, Engelbrekt i Örebro och den heliga Birgittas dotter Ingeborg i Riseberga⁹⁴ — och därmed sannolikt varit målet för vallfärder. Dubbel-

portalerna kan dock inte ha tillkommit under 1400-talet, varför man måste fråga sig om inte alla tre kyrkorna varit vallfartskyrkor redan dessförinnan.

Kyrkan utvidgas mot söder

1439 målades ornament på S Torkels altare och 1454 betalades 8 mark till en målare, som kanske utförde de kalkmålningar som funnits i norra korsarmen.

Räkenskaperna under kyrkoherde Magnus Germundis tid, ca 1473–ca 1493, domineras av utgifter för tegelslagning, kalkbränning och murning. Med största sannolikhet var det då som Kumla kyrka utvidgades med två travéer i söder (fig 163: III). Tillsammans med södra korsarmen, vars östra mur revs, bildade tillbyggnaden ett sidoskepp i söder. Delar av det äldre långhusets sydmur bibehölls som stöd för valven.

Den tillbyggda delen välvdes troligen omedelbart. Tegelvalven hade ribbor av halvstens bredd med en enkel avfasad profil (fig 42: 4). Det är möjligt att tornet höjdes under denna byggnadsperiod.

Byggnadsarbetena tycks ha kulminerat i slutet av 1470-talet och 1478 och följande år betalades nära 100 mark till Erik murmästare. Vid biskop Kort Rogges altarvigning 1488 — som kostade församlingen 12 mark plus en mark för avlatsbrevet — bör arbetena ha varit någorlunda färdiga.

I räkenskaperna kan man ganska detaljerat läsa om inköp av byggnadsmaterial och redskap, som tex »troch saar skoffla balior» (dvs tråg, säar, skovlar och baljor), samt om kosthållet för byggnadsarbetarna. Dessa drack uppenbarligen stora mängder öl, för malt och humle hör till de återkommande inköpen liksom fisk (både färsk och saltad), smör, mjöl och salt.

Samma år som biskopen visiterade kyrkan, 1488, inköptes ett altarkläde för 14 mark och ett »beläte» för 30 mark. De närmaste tre åren anskaffades ett stort antal textilier. Inga av dessa inventarier har bevarats. Däremot finns fortfarande den Mariabild som köptes 1473 och som särskilt omtalas i 1477 års avlatsbrev samt högaltarskåpet, som anskaffades redan 1439–40.

Av utgifterna från 1490-talet framgår att arbetena fortsatte med spånning av tak och tornspira.

Byggnadsarbeten under 1500-talet

Vid början av 1500-talet var arbeten åter igång vid Kumla kyrka och till murmästaren betalades 1504 18 mark, 1505 drygt 19 mark och 1507 11 mark. 1508 fick Lasse Jönsson i Hjortsberga betalt för en kalkugn och för att han »bigde offuer pelaren». 1510 fick Jöns murmästare drygt 22 mark och följande år 30 mark samt en silversked. 1512 betalades Jöns Olsson sammanlagt 10 mark

i murarlön och »iøns muromestare i ørebro» fick 8 mark plus expenser. Samma år utbetalades dock även 3 mark till »iøns muromestare i arboga» och året därefter fick Jöns Olsson ytterligare 3 mark i murarlön. Dessutom gjordes utgifter för byggnadsmaterial och kosthåll.⁹⁵

Det rörde sig alltså om ganska omfattande byggnadsarbeten. Jonas Samzelius har i sina kommentarer till räkenskapsboken antagit att utbyggnaden av kyrkan cirka trettio år tidigare var tekniskt bristfällig och att trycket från taket och kyrkans äldre valv fick korgaveln att svikta.⁹⁶ Detta förefaller troligt, eftersom räkenskaperna upptar utgifter för murankaren och järnstänger.

Det är dock inte omöjligt att man även hade andra arbeten igång på kyrkan eller kyrkogården. Kanske var det nu man byggde den sakristia som syns på Måsbecks planritning och som inte finns omnämnd förrän på 1500-talet. 1513 betalades Lasse Jönsson i Hjortsberga 9 öre »før han muradhe i vickskalen». Som Samzelius har påpekat torde det röra sig om en skytteglugg i kastalen (se not 61).

1515 hade tydligen byggnadsarbetena avslutats och i samband med detta flyttades kyrkans invigningsdag. Då betalades nämligen 12 öre till biskopens kansler, magister Petrus, »pro litere translacione dedicacionis diem ecclesie kombla» (för brev om translation av Kumla kyrkas invigningsdag), och två silverskedar till biskopen »pro translacione diem dedicacionis ecclesie Cumbla». Samma år inköptes även ett altarkläde till S Torgils kor samt mässkläder för sammanlagt 15 mark och helgonets skrin reparerades.⁹⁷

1536 betalades 9 öre för »dørabraedhe til klokkotornith» och följande år drygt 4 mark för dörrar och »døraiaern» till tornet. Det är osäkert om de senare utgifterna rör klocktornet (kastalen) eller kyrktornet. Säkert är det dock tornspiran som åsyftas 1542, då 24 mark »kostades oppa torneth ath det oprestes aff thet neder slagh som thet feek aff askyione», och 1543, då man betalade 20 mark för »torneth skal aterbigias».

Efter 1546 förändrades såsom nämnts kyrkans ekonomiska situation radikalt genom att alla gods indrogs till kronan och man fick inskränka sig till de nödvändigaste underhållsarbetena på kyrkobyggnaden. Enligt en anteckning i räkenskapsboken skadades kyrkan av brand 1581, och 1589 betalades 5 daler till »tornresaren».

Bland de inventarier som anskaffades under 1500-talet kan särskilt nämnas en dyrbar monstrans, som avbetalades under åren 1517–21 men senare indrogs vid Gustav Vasas reduktion av kyrkornas silver, en ännu bevarad, praktfullt broderad korkåpa med årtal 1522 (fig 73–77) samt en predikstol från 1592 (fig 65–70).

Senare förändringar

Under de följande århundradena vidtogs vid flera tillfällen reparationer, framför allt av taket och tornspiran som skadades vid blixtnedslag.

Årtal 1645 eller 1646, som fanns i vapenhuset, tyder på att detta antingen byggdes eller reparerades då. Måsbecks planritning (fig 24) visar pilastrar i hörnen på vapenhuset, vilket sannolikt tyder på att valvet var sekundärt. Valvslagningen kan alltså ha ägt rum 1645–1646 medan själva vapenhuset kanske byggdes redan i samband med byggnadsarbetena på 1500-talet.

År 1763 påtalades av biskop och konsistorium att kyrkan borde utvidgas och förbättras. Församlingen hade då nyligen »förbättrat hela Kyrkio Taket och Sacristian» och ansåg sig ej ha råd med någon ytterligare tillbyggnad. 1798 togs dock vid prostvisitationen i augusti ett beslut om nybyggnad. Nybyggnaden påbörjades dock först 1828. Samtidigt revs den gamla kyrkan och kastalen. I samband med beskrivningen av den nya kyrkan nedan ges i kapitlet »Den nya byggnaden planeras» en skildring av diskussionerna kring den nya kyrkans tillkomst och den gamla kyrkans raserings.

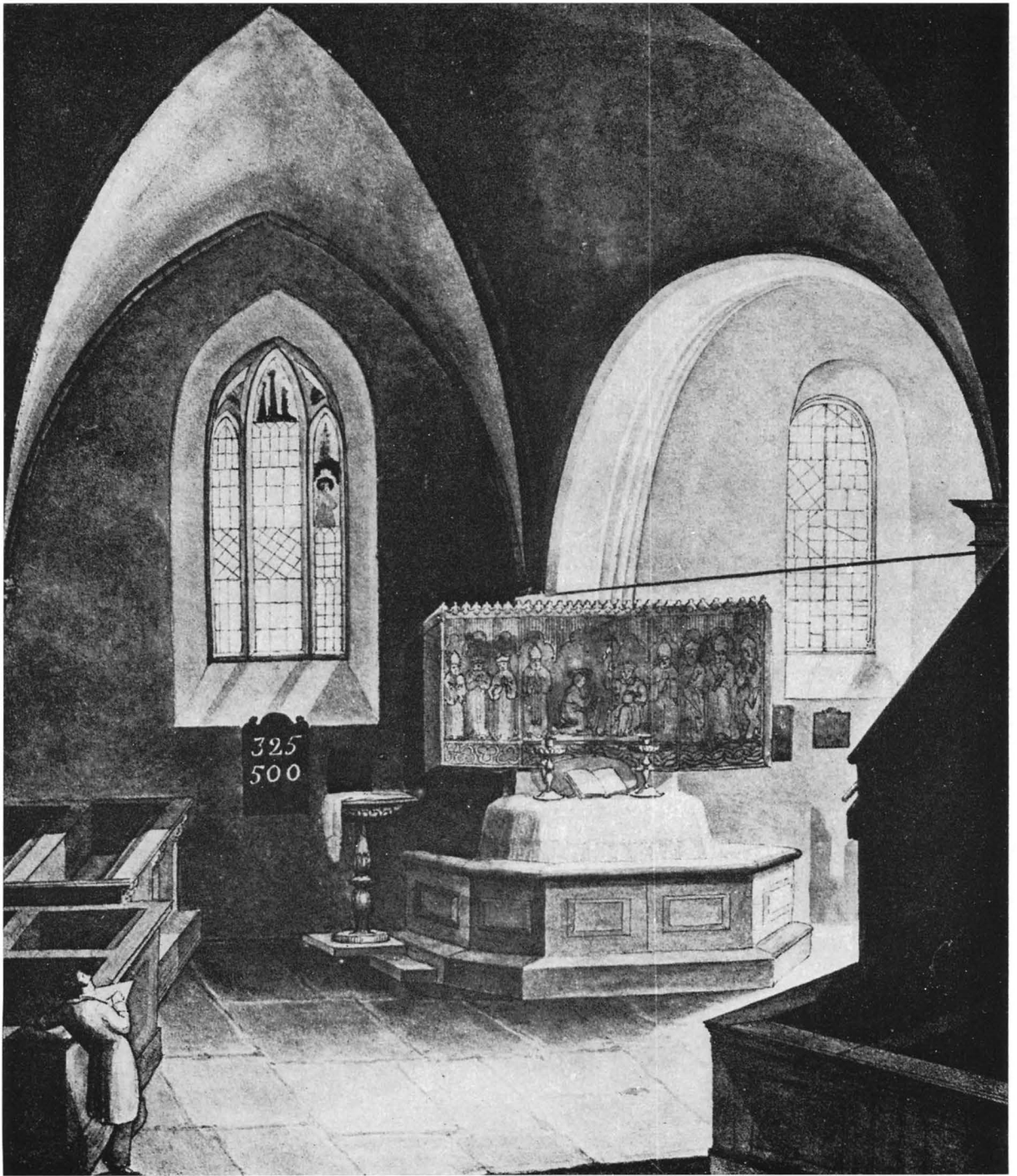

Fig 48. Interiör av Kumla gamla kyrka. Akvarell av Anders Abraham Grafström 1822. Avbildad i »Minne af A A Grafström.» Foto KB.

Interior of Kumla old church. Watercolour by Anders Abraham Grafström, 1822.

DEN GAMLA KYRKANS INREDNING OCH INVENTARIER

av MARIAN ULLÉN

Kyrkoherde Franzéns svärson Anders Abraham Grafström (not 68) avbildade såsom nämnts 1822 även den gamla kyrkans interiör i två akvareller. Båda visar östra delen av koret med högaltaret och det medeltida altarskåpet. Tack vare den ganska detaljerade interiörbilden i fig 48 vet vi alltså hur denna del av kyrkorummet tedde sig under den gamla kyrkans sista decennium. Efter rivningen av kyrkobyggnaden 1828 såldes inredningen. De flesta av kyrkans inventarier överfördes dock till den nya kyrkan. Även äldre inventarier, som medeltida skulpturer, predikstol och vissa textilier, som man ej längre hade användning för, behölls men magasineras och har senare tillförts olika museer. Förutom dessa vittnesbörd om den gamla kyrkan finns i det rikhaltiga arkivaliska materialet en mängd intressanta och utförliga uppgifter om den inredning och de inventarier som förbrukats under århundradenas lopp. Speciellt betydelsefulla är uppgifterna i den bevarade medeltida räkenskapsboken (se ovan), som allmänt bidrar till att öka våra kunskaper om en kyrkas inventarier under senmedeltiden, hur de anskaffades och vad de kostade.

Altaren och altarprydnader

I de senmedeltida räkenskaperna och avlatsbrevens omnämns flera altaren. Genom ett avlatsbrev från 1450 vet vi att kyrkan »invigts till ära för martyren Sankte Torgils, dess skyddshelgon». Ett särskilt altare för detta helgon omtalas 1439. Vi vet också att hans helgonskrin fanns i kyrkan eftersom räkenskaperna omnämner lagning av S Torgils skrin 1515. Den speciella kulten av närkeshelgonet S Torgils eller Torkel och kyrkans funktion som vallfartskyrka har behandlats utförligt ovan.

Biskopen Kort Rogge i Strängnäs vigde vid sin visitation av Kumla kyrka den 22 januari 1488 följande altaren:⁹⁸ »högaltaret till ära för den heliga och odelbara treenigheten och för den helige Johannes Döparen, Lars, Eskil och Torgils martyren, *Heliga korsets altare* till ära för samma heliga kors och för Sanct Stephanus, den förste martyren, Bernardinus och den heliga drottning Helena, *S. Olovs* till ära för S Olov, Erik,

Henrik och Sigfrid, *Sancta Annas altare* till ära för samma Sancta Anna och S Katarina, de 11 000 jungfrurna och Birgitta, *S. Gregorius' altare* till ära för densamme, och för S. Vincens, de 10 000 soldaterna och Kristofer, och *All helgona altare* till ära för dessa alla Guds heliga, ärkeängeln Mikael, aposteln Andreas, Erasmus och Antonius, i vilka alla och särskilda altaren med tillbörlig vördnad och heder många helgonreliker hava nedlagts, så som till fylles upplyses på de öppna tavlor, som hängts ut vid varje altare». Denna vigning av altarena efter ombyggnaden av kyrkan (jfr ovan) omnämns samma år i kyrkans räkenskapsbok som en utgift på 12 mark. I räkenskaperna omnämns också ett flertal gånger inköp av tavlor och skulpturer till altarena.

Det av Kort Rogge vigda högaltaret pryddes av det praktfulla altarskåp som ses i fig 49. Altarskåpet fick behålla denna plats även under den efterreformatoriska tiden och pryder på Grafströms interiörbild (fig 48) fortfarande kyrkans altare. Efter kyrkans rivning förvarades altarskåpet i den nya kyrkans torn men skänktes 1867 på uppmaning av distriktsläkaren Herman Hofberg av församlingen till Statens Historiska Museum (inv 3 795). Skåpets predella var dock fram till 1909 deponerad i Strängnäs kyrkomuseum.

Altarskåpet, som är utfört i ek, är försedd med dubbla dörrar och predella. Corpus och insidan av de inre dörrarna pryds av skulpturer, utsidan på innerdörrarna och båda sidorna på ytterdörrarna är försedda med målningar liksom den bevarade delen av predellan. Skåpets höjd 178 cm; corpus' bredd 180 cm, dörrarna vardera 89 cm, predellan 196 cm; djup 18 cm, ytterdörrarna 4 cm.

Corpus (fig 49) indelas genom strävpelare med pinakler i tre paneler. Den breda mittpanelen har upptill två snidade baldakiner, de smala sidopanelerna en. Centralmotivet utgörs av Marias kröning eller snarare av Maria som förbedjerska för mänskligheten efter sin upphöjelse till himladrottning. Maria och Kristus är placerade på en lång, profilerad bänk. Maria med händerna i böneställning sitter halvt vänd mot Kristus som höjer sin högra hand till välsignelse medan den

Fig 49. Altarskåp, sannolikt utfört i Lübeck. Inköpt till Kumla kyrka 1439. Nu i SHM. I mittpartiet en framställning av Marias kröning. De båda flankerande helgonen är S Eskil t v och S Torkel t h. Foto H Hultgren 1963, ATA.

Polyptych, probably made at Lübeck. Purchased for Kumla Church in 1439. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm. In the centre panel is a representation of the Crowning of the Virgin, flanked by St Eskil and St Torkel, left and right respectively.

vänstra vilar på en glob på det vänstra knät. Båda bär kronor. Till vänster om mittgruppen ses helgonbiskopen Eskil med tre stenar i sin vänstra hand. Till höger avbildas kyrkans skyddshelgon, S Torkel (fig 1). Han är iförd borgerlig dräkt och bär struthätta över en mantel som är knäppt på höger axel. Den halvlånga dräkten har bälte och bälteväska. I sin högra hand håller han en bok, i den vänstra har sannolikt funnits hans attribut, en klockkläpp.

Sidodörrarna har något enklare baldakiner än corpus medan sockeln pryds av samma genombrutna masverk som i corpus. I den vänstra dörren avbildas längst till vänster S Gertrud, klädd i dok, halskläde och mantel

och med sitt attribut kyrkobyggnaden i den högra handen. I mitten står S Olov trampande på en drake med människohuvud och krona. Draken symboliserar den besegrade fienden, som i detta fall är Harald, enligt en senmedeltida legend Olovs halvbror och rival om Norges kungakrona. Den krönte Olov håller i den vänstra handen en glob, i den högra bär som vanligt ha funnits en yxa. Till höger, närmast corpus, står aposteln Petrus som pendang till aposteln Paulus på andra sidan om skåpets mittscen. S Olov motsvaras i den högra dörren av S Erik med krona och ciborium, S Gertrud motsvaras av S Birgitta i änkedräkt med en uppslagen bok i sin högra hand.

Fig 50a. Altarskåpets vänstra sidodörr. De avbildade helgonen är S Gertrud, S Olov och aposteln Petrus. Foto H Hultgren 1963, ATA.

Left door of the polyptych. The saints shown are St Gertrude, St Olaf and the Apostle Peter.

Fig 50b. Altarskåpets högra sidodörr. Från v ses aposteln Paulus, S Erik och S Birgitta. Foto H Hultgren 1963, ATA.

Right door of the polyptych. From left to right are the Apostle Paul, St Erik and St Birgitta.

Figurerna karakteriseras av tunga volymer och kraftigt modellerade veckfall. Ansiktena är stora och rundkindade, näsorna kraftiga, munnarna små, ögonen halvslutna. Skulpturerna är placerade mot en förgylld bakgrund i vilket de rikt ornamenterade gloriorna är stämplade (fig 50). Även dräkterna är förgyllda med detaljer i rött, blått och grått, det sistnämnda markerar pälsverk. Färgerna är lagda på en tunn kredering. Även i masverket förekommer rött och blått. Enstaka skador finns på såväl ansiktenas som dräkternas målning. I ett par fall är nästipparna avslagna och vissa attribut saknas även. Masverket är delvis svårt skadat, framför allt i sockelpartiet.

Dörrarnas målningar är mycket välbevarade frånsett den stora bebådelsescenen på de yttre dörrarnas utsida, som är synlig då skåpet är helt stängt (fig 51).

Jungfru Maria och ängeln upptar här varsin dörrhalva. Scenen utspelas i en rumsinteriör med röd, guldstjärnbeströdd fond. Golvet är diagonalrutat i gult och rött. Maria står framför en läspulpet, bakom henne finns ett öppet bokskåp med böcker och en vas med vita liljor. Dräkten är röd med blå mantel med grönt foder. Ärkeängeln Gabriel är klädd i vitt med olivgrön mantel. Ikonografiskt ovanligt är att den stav han håller i sin högra hand är en korsstav, som därmed antyder den kommande korsdöden.⁹⁹ Ovanför ärkeängeln ses Gud Fader i en molnsky. Scenen förtydligas genom två långa ringlande språkband med änglahälsningen och Marias svar i minuskelskrift. Texten är nu fragmentarisk »[Ave + Maria + gracia +] plena + dominus tecum ...» (= Hell dig, Maria, du högtbenådade! Herren är med dig. / Luk 1: 28) samt »[Ecce] + ancilla + domini + fiat +

Fig 51. Altarskåpet i fig 49 med stängda dörrar. Den målade scenen visar Bebådelsen. På predellan Kristus omgiven av apostlarna. Foto S T Karlsson, ATA.

The polyptych in figure 49 with closed doors. The painted scene shows the Annunciation. On the predella is Christ with the apostles.

michi + se[cundu]m + ve[rb]u[m] + tuu[m]» (= Se, jag är Herrens tjänarinna; ske mig såsom du har sagt. / Luk 1: 38).¹⁰⁰

Skåpets övriga målningar utgörs av en passionssvit i åtta bildavsnitt (fig 52). De mycket välbevarade målningarnas rika färgskala domineras av rött, grönt, gult, olika violetta nyanser, grått och svart mot guldfond (fig 60). De figurrika scenerna, där man anar en påverkan från de under senmedeltiden allt populärare mysteriespelen, uppvisar många intressanta detaljer inte minst i fråga om dräkter och dräkttillbehör. Rumsangivelserna är noggranna med utnyttjande av perspektiv, ansiktsuttryck och rörelser är rikt varierade.

Det övre registret visar från vänster: 1. *Kristus i Getsemane* (fig 53). Kristus ses tillsammans med de tre sovande lärjungarna i den av ett flätat stängsel omgivna trädgården. I skyn framträder Gud Fader med kalken. De med bloss och olika vapen utrustade soldaterna tränger just in genom porten. Den främste bär en lykta i handen. Till vänster utanför stängslet står Judas och pekar på Kristus. Scenen sammanfattar alltså två motiv: den bedjande Kristus i Getsemane och Judas förräderi, vanligen skildrat som Judaskysen. — 2. *Kristi gisslande och Törnekröningen*. Vänstra delen av bilden visar

Kristus bunden vid en pelare och gisslad av fyra män med olika tortyrredskap. Till höger ses Kristus iförd purpurmanteln törnekrönas av två män som med hjälp av långa störor trycker ner törnekransen. Till vänster står en elegant klädd man, sannolikt översteprästen Kaifas, som pekar på Kristus och samtidigt samtalar med en man i judehatt. Den knäböjande mannen som hånar Kristus visar att målaren här kombinerat Kristi törnekröning och bespottelse i en bild. — 3. *Kristus inför Pilatus*. Den bundne och törnekrönte Kristus står inför Pilatus, som sitter på domarbänken och vänder sig bort och tvår sina händer i ett handfat som en page håller fram (fig 54). Pagen har runt axlarna en lång handduk. Bredvid honom står ytterligare en page med handkannen med vatten. Pilatus är iförd en ytterst praktfull dräkt. Det långa skägget är flätat och de två länkarna avslutas med varsitt gnistrande spänne. Scenen bevittnas förutom av de soldater som vaktar Kristus även av Pilatus hustru, som står bakom sin man och viskar i hans öra om sin onda dröm, och en man vid hennes sida. I dörröppningen till vänster trängs även människor. Främst står en man med ett ringlande språkband utan text. — 4. *Korsbärandet* (fig 55). Kristus går ut genom stadsporten bärande sitt kors. Runt omkring

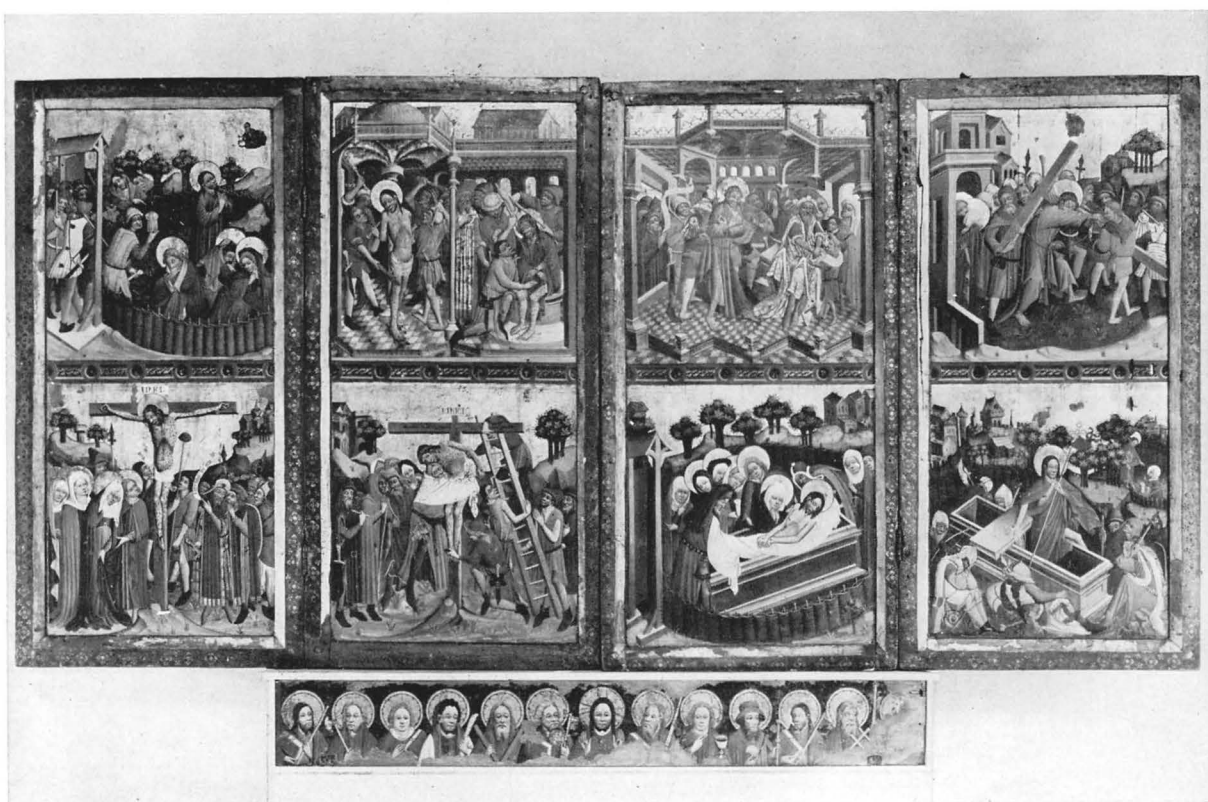

Fig 52. Altarskåpet i fig 49 med uppslagna dörrar. Målningarna skildrar passionshistorien.
Foto S T Karlsson, ATA.

The polyptych in figure 49 with the doors open. The paintings depict the Passion of Christ.

Fig 53. Kristus i Getsemane. Detalj av fig 52.
Foto S T Karlsson, ATA.

Christ in Gethsemane. Detail from figure 52.

Fig 54. Pilatus två sina händer.
 Detalj av fig 52. Foto S T Karlsson,
 ATA.

Pontius Pilate washing his hands.
Detail from figure 52.

Fig 55. Korsbärandet. Detalj av fig 52.
 Foto S T Karlsson. ATA.

*Christ Bearing the Cross. Detail from
 figure 52.*

honom finns beväpnade soldater. Framför honom går två soldater med hammare. Den ene bär också en korg med de spikar som ska användas vid korsfästelsen. Efter Kristus går Simon från Cyrene, som just ska lyfta korset från den under bördan dignande Kristus. I porten skymtar Maria och Johannes med gyllene glorior.

I det nedre registret följer från vänster: — 5. *Korsfästelsen* (fig 56–58). I scenens mitt den korsfäste Kristus. Till vänster om korset står den sörjande Maria och Johannes samt de båda andra Mariorna, Maria från Magdala och Maria, Jacobs moder. I bakgrunden, alldeles intill korset, står en man och pekar upp mot Kristus. Ur hans mun kommer ett språkband med texten »Math», dvs en hänvisning till Matteus' evangelium. Till vänster om honom skymtar Longinus med lansen. Till höger om korset står Stefaton med isopstängeln. Främst bland åskådarna på denna sida står den elegant klädda hövitsmannen som vänder sig mot en granne, pekar upp mot Kristus och säger: »vere filius dei erat iste» (= i sanning denne var Guds son). På den bakomstående och välvilligt lyssnande mannens mantelfäll har målats några mycket framträdande tecken och bokstäver (fig 58), möjligen ett bomärke, vilket skulle kunna vara målarens signatur, och fe (= fecit?). — 6. *Ned-*

tagandet från korset (fig 59). Även denna scen är mycket folkrik. I mitten ses Josef från Arimatea lyfta ned den döde Kristus från korset. I bakgrunden skymtar Maria och Johannes. Maria håller den dödes högra hand. — 7. *Gravläggningen* (fig 60). Den kringgårdade gravplatsen påminner om Getsemane örtagård i scen 1. Själva graven, som är utformad som en stor stensarkofag, är placerad diagonalt i bildrummet. Två män, Josef och Nicodemus, sänker ner den döde. Bland de sörjande finns fem gloriaförsedda personer: Maria och Johannes samt sannolikt de tre kvinnor som omtalas i samband med Jesu korsfästelse — Maria från Magdala, Maria Jacobs moder och Sebedeus' söners moder. — 8. *Kristi uppståndelse och Kristus visar sig för Maria från Magdala* (fig 61). Kristus stiger ur den öppnade sarkofagen med korsfana i handen. Runt graven sitter soldater, alla sovande utom en som ser upp mot Kristus. I bakgrunden till vänster syns staden Jerusalem, till höger skildras ytterligare en scen ur passionshistorien, nämligen hur Kristus efter uppståndelsen visar sig för Maria från Magdala. Kristus håller i sin högra hand en spade, vilket syftar på att Maria vid mötet först uppfattade honom som örtagårdsmästaren.

Av altarskåpets predella återstår det målade fram-

Fig 56. Korsfästelsen. Detalj av fig 52. Foto S T Karlsson, ATA.

The Crucifixion. Detail from figure 52.

Fig 57. Den sörjande Maria och Johannes. Detalj av fig 56. Foto S T Karlsson, ATA.

Mary and John mourning. Detail of figure 56.

Fig 58. Detalj av fig 56. Det målade bomärket är möjligen målarens signatur följt av bokstäverna fe (fecit?). Foto S T Karlsson, ATA.

Detail of figure 56. The painted mark may be the signature of the artist, followed by the letters fe (fecit?).

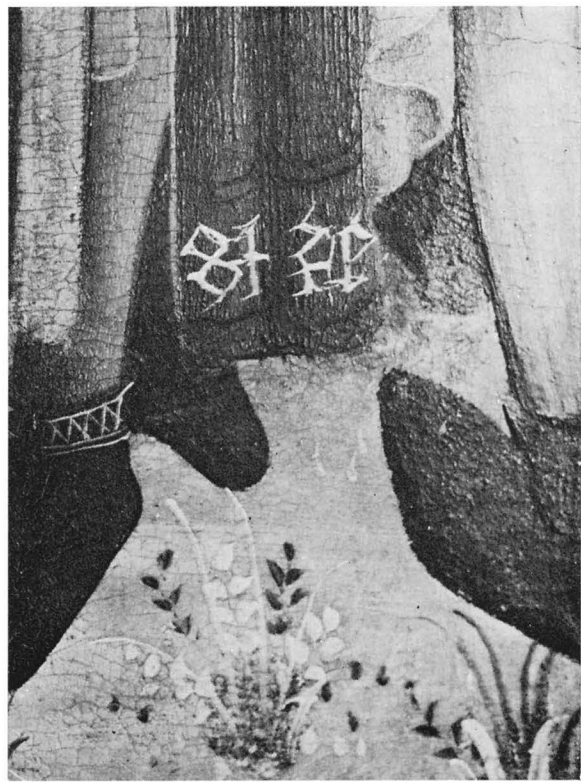

Fig 59. Nedtagandet från korset. Detalj av fig 52. Foto S T Karlsson, ATA.

The Descent from the Cross. Detail from figure 52.

stycket med en framställning av Kristus och de tolv apostlarna (fig 52, 62). I mitten ses Kristus som håller upp sina genomstungna händer. Närmast honom avbildas apostlafurstarna Petrus och Paulus. I brädans nederkant finns två halva gångjärn (fig 62), som visar att predellan har kunnat öppnas. Anordningen är sekundär och tyder på att man inrättat utrymmet som sakra-

menthus. Eventuellt har det även använts som relikgömma.

Genom räkenskapsboken vet vi att altarskåpet inköptes till Kumla kyrka 1439 under prosten Hans' tid¹⁰¹ och att frakten skedde via Arboga, dit det sannolikt kommit sjövägen genom Mälaren från Tyskland.

Måleriet och skulpturerna är, som framgår av en

Fig 60. Kristi gravläggning. Detalj av altarskåpet i fig 49 och 52, inköpt till Kumla kyrka 1439.

The Deposition. Detail from polyptych in figures 49 and 52. Purchased for Kumla Church in 1439.

Fig 61. Kristi uppståndelse. Detalj av fig 52. Foto S T Karlsson, ATA.

The Resurrection of Christ. Detail from figure 52.

stilistisk granskning, ej utförda av samme mästare, troligen dock inom samma verkstad. I diskussionen om målningarnas ursprung har bl a Rostock föreslagits. Rune Norberg anser dock i sin uppsats om Engelbrekts-tidens kyrkliga konst i Närke att altarskåpet trots vissa provinsiella drag bör vara utfört i Lübeck. Bl a finns viss anknytning till det sk Stecknitzfararnas altarskåp från 1430-talet i Lübecks domkyrka.¹⁰² Även Monica Rydbeck har senare betecknat altarskåpet som ett Lübeckarbete.¹⁰³ En parallell finns i Sverige i altarskåpet i Bjälbo kyrka i Östergötland, där predellans målning av Kristus och apostlarna helt överensstämmer med Kumlaskåpets. Skulpturen är dock i Bjälbo inte av samma konstnärliga kvalitet som i Kumla.¹⁰⁴

År 1439 uppger räkenskapsboken: »Item har vi betalat 40 mark för inköp av altartavla; item 1 hundra järn för körsla och andra utgifter, för utförandet av sidorna 1 hundra järn, 1 mark, 2 örtugar och 2 öre.» År 1440: »Item har vi, förutom de 40 mark reda penningar som nämnts ovan, för att betala altartavlan givit ut 3 läster järn plus 5½ hundra järn för att erhålla rätt vikt; för de tomma faten och körsla till Arboga har vi betalat 6½ mark och 2 örtugar. — Item samma år 40 mark reda penningar för densamma altartavlan; item 5 fat järn för densamma altartavlan och 10 örtugar för körsla.¹⁰⁵ Ersättningen tycks alltså ha uppgått till 120 mark i reda penningar samt 3 läster järn, 5½ hundra järn (1 hundra järn = 120 stänger osmundjärn) och ytterligare 5 fat järn. Det är mycket möjligt att gåvomedel, som inte behövde redovisas i räk-

skaperna, även ingick i betalningen av det dyrbara altarskåpet. Osmundjärnet hade under medeltiden särskilt i de olika bergslagerna och i gränstrakterna intill dessa stor betydelse som betalningsmedel, vilket inte minst framgår av Kumla kyrkas räkenskapsbok, där järn förekommer mycket ofta både bland kyrkans fordringar och som betalning.¹⁰⁶ Även gjutningen av storklockan år 1501 betalades till stor del med osmundjärn (se nedan).

År 1439, det år då man alltså började betala det stora altarskåpet, upptages också utgifter på 14 mark och 4 örtugar för altarets prydnader (pro ornamentis altarium) och 6 öre till herr Anders för ornamentens målning på S Torkels altare (domino andris pro pictura ornamentorum altaris sancti tyrgillj). Vad den förstnämnda, ganska stora utgiften innebär vet vi inte. Av den andra kan vi såsom nämnts utläsa att man vid denna tid hade ett speciellt altare för S Torkel (se ovan). S Torkels altare omnämns däremot inte vid Kort Rogges altarvigning 1488, då i stället huvudaltaret sägs vara vigd åt bl a Torkel martyren. Ett speciellt Maria- eller Vårfrualtare omtalas inte heller vid detta tillfälle. Redan på 1420-talet hade man dock inköpt en »ymagine beate virginis» till en kostnad av 36 mark. År 1440 inköper man också en krona för 5 mark att hänga framför den heliga jungfruns altare. En ny dyrbar Mariabild inköps 1473, sannolikt identisk med den Mariabild, som ses i fig 63. I ett avlatsbrev från 1477 uppmanas besökare dessutom att framför allt vörda bilderna på högaltaret och bilden av jungfru Maria. Orsaken till att S Torkels

Fig 62. Detalj av altarskåpets predella. Jfr fig 51. Foto S T Karlsson, ATA.

Detail of the predella of the polyptych. Cf figure 51.

och jungfru Marias altaren inte vigs 1488 är troligen att de båda var placerade i den norra korsarmen och alltså inte berördes av den nyligen genomförda utvidgningen av kyrkan mot söder (jfr ovan). Ett S Torkels kor omtalas 1515, då man inköpte ett altarkläde för detta. Ett altare nedanför fönsternischen i det norra koret omtalas ännu 1686 (inv), då det fortfarande pryddes av ett rött antependium och ett altarbrun med broderade vapen, vilket tyder på att det efter reformationen fortsatt att fungera som ett kvinnoaltare och s k kakaltare (jfr ovan).

I räkenskapsboken upptages även på 1420-talet en utgift på 35 mark »for sancte olaff belaeete». Det är mycket möjligt att detta Olovsaltare varit beläget i den södra korsarmen. Ett speciellt altare för detta helgon omtalas även vid vigningen 1488.

År 1462 finns en utgift på 4 mark för ett »beläte». 1488 anskaffas ytterligare en skulptur för 30 mark. 1460 hade dessutom utbetalats 15 mark för en altartavla. Enligt räkenskaperna anskaffades alltså under 1400-talet inte mindre än sju olika altarprydnader. Till de många helgon som dyrkades hörde även S Cecilia, vilkens skrin lagades år 1514 av frater Herman, som för sitt arbete fick 3 öre. Att kyrkan varit utrustad med alla de här nämnda olika altarena och helgonrelikerna bekräftar dess speciella funktion som vallfartskyrka.

Ytterligare en notis rörande högaltaret finns i den medeltida räkenskapsboken. 1526 betalades »xxii öra per in tyninghe før i bijørnskyn» som placerades fram-

för altaret. Även efter reformationen behölls högaltaret oförändrat. Att det var fristående framgår av ett sockenstämmoprotokoll från 1760, då prostens påpekade att utrymmet i koret skulle förbättras om altaret flyttades närmare intill väggen. Det medeltida korskranket tycks ha funnits kvar fram till 1700-talets början. År 1702 påpekades nämligen vid visitation att det gamla skranket framför koret borde nedtagas eftersom det skymde utsikten mot altaret.

På Grafströms interiörbild (fig 48) ser man hur altarpartiet var utformat omkring 1820. Altarringen är brutten och försedd med enkla, rektangulära fyllningar. På altaret står två par ljusstakar. Altarskåpet är öppet och visar de förgyllda skulpturerna. Till vänster om altaret står dopfunten. På väggen under fönstret hänger bl a en nummertavla. På väggen till höger sitter under fönstret den s k Baranoffs tavla (se nedan).

Den 1473 inköpta Mariabilden är såsom nämnts bevarad (deponerad i ÖLM, inv nr 3942). Skulpturen (fig 63, 64), som ursprungligen bör ha varit placerad i ett skåp, är av ek och skuren i ett stycke frånsett bänkgavlarna. Av den ursprungliga polykromien återstår endast enstaka rester av kredering samt små partier av guld och blått. Maria är placerad på en rak bänk med profilerad framsida och iförd en rak, vid klädnad och mantel. Det långa håret är samlat i fyra nedhängande länkar. Den ursprungliga, löst påsatta kronan, som vilat mot det skulpterade pannbandet, saknas. Likaså saknas Marias högra underarm och hand. På den vänstra

Fig 63. Madonnabild, inköpt till Kumla kyrka 1473. Sannolikt inhemskt arbete. Nu i ÖLM.

Figure of the Virgin, bought for Kumla Church in 1473. Probably Swedish work.

armen sitter Jesusbarnet iförd en lång klädnad. Hans armar är avslagna och även fötterna är skadade. Karakteristiskt för skulpturen är de runda, mjukt modellerade ansiktena, de kraftigt stiliserade hårlockarna och det tunga veckfallet, som bildar stora, släta ytor och nedtill skarpt brutna veck. Av Marias vänstra hand framgår att händerna varit påfallande stora och onyan-

serat skulpterade, vilket kontrasterar mot de fint formade ansiktsdragen. Skulpturens höjd 124 cm.

Inköpsåret 1473 erläggs först 15 mark »på varfru belae». Något senare på året uppges att »laurens vlfsson i vastena haver obburet pa varfru belete xl mark viij vm olafvi», dvs vid Olsmässotiden. Senare på året betalas ytterligare 80 mark. Den summa som kyrko-

Fig 64. Jesusbarnet. Detalj av fig 63.
The Child Jesus. Detail from figure 63.

herden Magnus Germundi utbetalade under sitt första år i Kumla tycks därmed ha uppgått till 135 mark.¹⁰⁷ Vem som åsyftas med Lars Ulvsson i Vadstena är ovisst då ingen titel förekommer. Man kan emellertid utesluta klostrets präster och munkar eftersom denna kategori alltid omnämns med förnamn samt titeln herr (dominus) respektive frater. Samzelius anser att det troligen är stadens borgmästare med samma namn, som i så fall skulle ha förmedlat köpet.¹⁰⁸

Madonnabildens snidare karakteriseras av Rune Norberg som troligen svensk men utbildad i Lübeck. Norberg tillskriver honom även bla de bevarade altarskåpen i Risinge gamla kyrka och i Östra Tollstad i Östergötland.¹⁰⁹ Stilistiskt nära Kumlamadonnan står även en madonnabild och en bild av S Gertrud i Fivelstads kyrka nära Vadstena och en Johannes Döparen i Norra Fågelås kyrka i Västergötland, som hade nära förbindelser med klostret. De sistnämnda skulpturernas släktskap har påpekats av Andreas Lindblom, som även knyter Kumlamadonnans mästare till Vadstenaskolans skulpturtradition.¹¹⁰

Fig 65. Predikstol, anskaffad 1592. Nu i ÖLM.
Pulpit, acquired in 1592.

Madonnabilden betingade ett mycket högt pris jämfört med de andra skulpturer som omnämns i räkenskaperna. Det kan dels vara beroende på att den sannolikt ursprungligen var placerad i ett rikt utsmyckat skåp liksom madonnan i Risinge och dels på att den lösa kronan troligen var ett dyrbart guldsmedsarbete. Man

Fig 66. Aposteln Petrus. Detalj av predikstolens trappbarriär. Jfr fig 65.

The Apostle Peter. Detail from the pulpit staircase panelling. Cf figure 65.

kan här jämföra med att en kalk som inköptes samma år kostade 25 mark. Att madonnabilden ansågs vara speciellt värdefull framgår också av det omnämnda avlatsbrevet från 1477, där besökarna uppmanas att med passande hedersbetygelser hylla och vörda högaltarets bilder och »Imago beatæ virginis gloriosæ».

Predikstol

En predikstol omnämns första gången 1544, då man utbetalade »X øra för en prædika stol giordes». Denna, som av den relativt blygsamma summan att döma — samma kostnad upptages för vin och oblater — var ett enkelt snickararbete, ersattes 1592 med den i fig 65 avbildade, rikt snidade och bemålade predikstolen, vilken placerades vid den östligaste långhuspelaren (fig 48). Predikstolen förvaras nu i Örebro Läns Museum (inv nr 2992).

Predikstolskorgen har sexsidig planform och är sammanbyggd med en rätvinklig barriär för trappan, som mynnade norr om pelaren. Uppbyggnaden är

Fig 67. Evangelisterna Matteus och Markus. Detalj av predikstolens barriär. Jfr fig 65.

The Evangelists Matthew and Mark. Details from the pulpit staircase. Cf figure 65.

Fig 68. Detalj av predikstolens barriär. Jfr fig 65. T v Kristus som Salvator mundi, därefter evangelisterna Lukas och Johannes. I textfältet under Kristusbilden ses ett bomärke, som sannolikt är träsnidarens.

Detail from the panelling of the pulpit. Cf figure 65. Left, Christ as Salvator Mundi, followed by the Evangelists Luke and John. In the text below the picture of Christ is a mark, probably that of the woodcarver.

Fig 69. Evangelisten Matteus med sin symbol, en ängel. Detalj av fig 67.

St Matthew the Evangelist, with his symbol, an angel. Detail of figure 67.

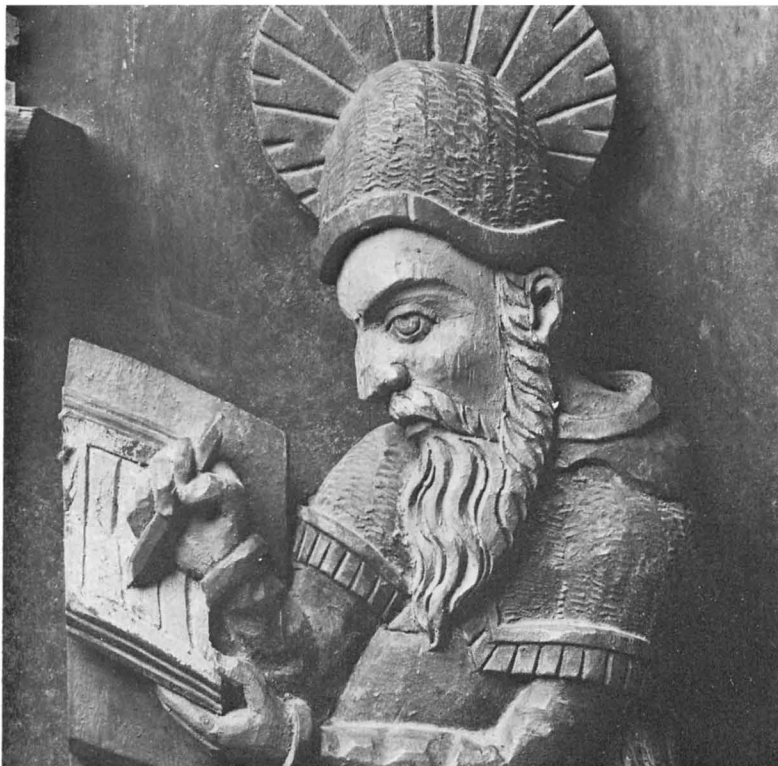

Fig 70. Evangelisten Lukas. Detalj av fig 68.

St Luke, the Evangelist. Detail of figure 68.

strängt arkitektonisk. De rektangulära fyllningarna har bågställningar med insatta figurreliefer, mellanstyckena utgörs av refflade pilastrar. Sockeln och entablementets fyllningar är dekorerade med beslagsornamentik. Trappbarriärens reliefer visar aposteln Petrus (fig 66) samt evangelisten Matteus (fig 67, 69). På korgens barriär ses från vänster evangelisten Markus (fig 67), i mittfältet Kristus som Salvator mundi (fig 68) samt därefter evangelisterna Lukas (fig 68, 70) och Johannes. Samtliga evangelister avbildas i profil sittande vid sina skrivpulpeter. Samtliga är även försedda med respektive attribut samt sitt namn i ett textfält nedtill. Under Kristusbilden står i inskurna versaler: »Salvator / Mundi / Lavrentivs / Clavidivs / Anno 1592 / Pas (bomärke) tor». Laurentius Claudii (Claudius) var kyrkoherde i Kumla och predikstolen har alltså anskaffats genom hans försorg. Eftersom han omtalas som en mycket förmögen man kan han också vara donatorn.¹¹¹ Det infogade bomärket avser sannolikt träsnidaren (fig 68).

Predikstolens sexsidiga ljudtak, som kröns av trekantsgavlar och pinakler, har även rik, snidad ornamentik. Runt insidan finns en nu endast fragmentarisk, målad inskrift, ett bibelspråk ur »Math. 3: v.16». Predikstolen är målad i rött, blått, grönt, brunt och svart. Figurskulpturerna är placerade mot svart bakgrund. Målningen utfördes enligt räkenskaperna år 1681.

Predikstolen anses av H Rabén vara utförd av Hans Kantenitz, en av de konstsnickare som var verksamma i landet under Karl IX. Kantenitz var bl a anlitad för inredningsarbeten på slottet i Örebro. Samma attribuering har även predikstolarna i Svinnegarns kyrka i Uppland och Glanshammars kyrka i Närke.¹¹² Predikstolar av liknande typ finns även i kyrkorna i Kräcklinge, Ekeby och Arboga i närheten av Örebro.

Av det timglas, som var placerat på predikstolen, återstår endast själva ställningen av mässing för fyra glas (ÖLM inv nr 2997).

Bänkinredning och läktare

I kyrkoherde Kjellins beskrivning av kyrkan 1830 (inv) står följande om bänkinredningen: »Bänkarna i kyrkan bestodo af tjocka plankor, hvarken sågade eller hyflade, utan endast med yxa täljda och qvinnornas bänkar hade inga ryggstöd, undantagande de, som voro för ståndspersoner. Trenne läktare funnos, der bänkarna voro af samma beskaffenhet». År 1791 påpekas vid inventeringen att bänkarna inte är »inbyggde, utan endast af sittbänkar bestående, äro till större delen utan dörrar». På Grafströms interiörbild (fig 48) ses den norra korbenken och främre delen av den norra sidans tydliga

slutna bänkinredning. I stämmoprotokollen under 1700-talet klagas ständigt över trängseln i bänkarna och många provisoriska åtgärder vidtogs. 1727 förmanades församlingen att »hålla sig stilla och jämka sig tillsammans emedan ungdomen, sedan folcket så mycket blifwit förökadt, begynt wänja sig till att gå i Högchoret». 1753 beslöts att flickorna skulle gå fram i koret och »några pallar til deras förnödenhet förfärdigas och sätias på Norra Sidan om Altaret». 1783 påtalas att även pojkar ska sitta i koret: »Til hämmande af den osed, at unge Gossar tränga sig up på Läktarne, som endast för de äldre Församlingens Invånare är inrättad, och där, så wäl som i trapporna dit up, anställa oljud under Gudstjensten, antyddes nu alla de, som hafva Söner, at tilholla dem att sitta på de i choret för dem inrättade Bänkar; Kommande Klockaren at öfwer dem där hafva den uppsigt, de sig sedligt, stilla och beskedel. upföra».

År 1588 omnämns för första gången i räkenskaperna en brudstol, som då tillverkades för en kostnad av »penningar 20 öre». På sockenstämma 1766 beslöts att »Tjenliga Brudstolar för 2no par Brudfolk förfärdigas, hwarföre Hwar Brudgumme erlägger till Kyrkan, för Hwarje gång de nyttjas, 12 öre kopp mt». 1688 anskaffades ny pliktball och kyrkogångsstol.

Orgel

I räkenskapsboken upptages 1444 en stor utgift på 66 mark för inköp av en orgel. Nästa gång orgeln omnämns är 1515, då man betalade 10 mark för orgelbälgen. Denna medeltida orgel tycks ha funnits kvar under lång tid i kyrkan. I räkenskaperna för år 1680 omnämns på nytt en orgel. Länsmannen Per Nilsson i Blacksta erhåller då 6 dlr för någon reparation som han ombesörjt. I december 1682 »lefueradess Kyrkioness pänningar till Oriiebyggaren Mr Olof Jonsson¹¹³ att inköpa materialier till Oriieverket». Summan utgjordes av 100 daler kopparmynt. Blypipor anskaffades även. Tydligt anlitades Olof Jonsson detta år för att påbörja en helt ny orgel. 1683 erhöi han 80 dlr kmt och följande år 120 dlr. 1684 anskaffade man även läs och gångjärn till orgelverket och smide till bälgarna. De snidade trädetaljer som avbildas i fig 90 a-b härrör möjligen från orgelfasaden (se nedan). 1687 »Bekom Kumbla Läns Man wid fordran Gamal Rest aff Kyrckian för Kostehäld äth Oriiebyggaren Dr 7». Redan år 1700 omtalas på nytt arbetslön till orgelbyggaren, 150 dr, och materialier därtill för 6 dlr. På sockenstämma 1731 diskuteras ny reparation av orgeln till vilken varje hel gård skulle ge 24 öre kopparmynt och »proportionaliteter af de mindre». Reparationen utfördes följande år av organisten Olof Stenius.

Fig 71. Dopfunt av kalksten, anskaffad 1660. Förstörd vid branden 1968. Foto i Yxhult Stenhuggeri AB arkiv.

Limestone baptismal font, acquired 1660. Destroyed in the fire of 1968.

Abraham Samzelius ger i sin beskrivning av kyrkan (UUB) upplysningen att »Ett litet orgverk af nio stämor, är här och haft sitt rum på norra sidan, organisten niuter lön af församl». Hülphers skriver i sin orgel-inventering 1773 att »Kumla uråldrige verk af 9 st är förloradt». I inventarieförteckningen 1793 omtalas fortfarande »Ett gammalt Orgverk af Nijo stämmor, mäst förloradt af ålder; men brukas likväl ännu». I inventarieförteckningen från 1825, den gamla kyrkans sista inventarium, anger kyrkoherde Kjellin att det gamla orgelverket är alldeles obrukbart. Den senaste mer omfattande reparationen hade då ägt rum 1794. Orgeln såldes tillsammans med andra äldre och ej längre använda inventarier år 1834 på auktion.¹¹⁴

Nummertavlor

Kyrkan ägde 2 st nummertavlor och 2 st nummerhyllor samt 80 st siffror av bleck (inv 1793). En av dessa

nummertavlor ses på Grafströms interiör (fig 48), där den är placerad under det norra korfönstret.

Dopredskap

På Grafströms interiörbild (fig 48) är dopfunten placerad i koret norr om altaret. Efter kyrkans rivning förvarades den tillsammans med de övriga äldre inventarierna i den nya kyrkans torn, men renoverades 1876 och placerades i kyrkorummet som pendang till Nyströms dopställ i koret (fig 110, jfr nedan). Den kom så småningom på nytt till användning och placerades mitt i koret framför altarringen (fig 115), men förstördes helt vid branden 1968 (jfr nedan Nya kyrkan).

Dopfunten, vars utseende framgår av fig 71, var huggen i kalksten och på cuppan försedd med inskriften: »Hoc baptisterium procuravit Mr Ericus Noræus ao 1660» (= denna dopfunt ombesörjde magister Erik Noræus år 1660). Erik Noræus var den dåvarande kyrkoherden i Kumla.¹¹⁵ Uppgifter om den äldre dopfunten saknas.

»I Becken i Funten, drifvit arbete» omtalas i inventarieförteckningen 1697 och hade året dessförinnan skänkts till kyrkan av grevinnan Barbro Kruus (jfr nedan Textilier). Detta dopfat av mässing finns upptaget i inventarieförteckningarna t o m 1843, men tycks sedan ha sålts.

Nattvardskärl

I den bevarade räkenskapsboken omtalas under 1400-talet och början av 1500-talet flera inköp och reparationer av kyrkans liturgiska kärl. Det enda som återstår av kyrkans medeltida silverskatt av kalkar, patener, monstranser, ciborier och helgonskrin är emellertid den paten från början av 1300-talet, som avbildas i fig 140.

År 1431 betalar man 12 öre för silver till en kalk och 10 öre för skrinet, sannolikt S Torkels skrin (jfr ovan). 1433 repareras skrinets fot och en kalk. 1453 utbetalas för en kalk 20 mark penningar, 1454 får aurifabro, dvs guldsmeden, 15 mark och följande år 12 mark. 1463 finns en ny utgift för guldsmedsarbete på 5 mark, dessutom betalar man 14 mark för silver. 1473 betalar man 20 mark och 5 mark för en förgylld kalk samt 4½ mark och 4½ öre för en kalk »som bigdis». 1497 ger man 4½ mark och 4½ örtugar för en kalk i »gerningis løøn oc ffore gul». 1499 lagas en kalk som var sönder för 12 öre. Nästa gång en kalk omnämns är först 1565, då man betalar 3 mark för kalken. I övrigt omtalas inköp av ett ciborium år 1444 för 1 mark. 1514 finns en utgift på 3 öre till frater Herman för S Cecilias skrin och 1515 utbetalas 1 mark örtugar till »pauval thyme pro reparatione skrisnii sancti torkilli in toto». Den tydliga om-

fattande reparationen av S Torkels skrin utfördes sannolikt av den nämnde Paul Thyme. Hans namn förekommer i räkenskaperna även år 1491, men här på inkomstsidan, som upptar 16 mark »før silffwer som paual tyme betale». Sannolikt var han guldsmed, troligen i Örebro eller Arboga, och inlöste sådant silver som kyrkan inte längre behövde eller fått i gåva. En vanlig testamentarisk gåva till kyrkan var silverskedar. I räkenskaperna omnämns även bjällror, chrismale, chrismonkar, ampulla, rökelsekar och monstranser.¹¹⁶

År 1515 finns en anteckning om pengar till en monstrans, som sedan förekommer flera gånger i räkenskaperna. J Samzelius har sammanställt uppgifterna och beräknat kostnaden för denna verkliga dyrgrip:¹¹⁷ »Redan 1517 kan kyrkoherden (Karolus Benedicti 1507–1535) anteckna, att han vid Allhelgonatiden till Anders guldsmed i Arboga skickade 10 lödiga mark silver minus 2 lod, som 'fylldes upp' med 12½ öre penningar, och därtill 30 och 100 mark örtugar av kyrkovårdarne Anders Eriksson i Älvesta, Per Bengtsson i Byrsta och Per Klemensson i Stene och 10 öre därtill — detta för att nämnda silver och penningar skulle vara till en monstrans till Kumla kyrka. Han fortsatte vid tiden för S:t Petrus och S:t Paulus med en lödig mark silver, vid larsmässotiden med 17½ o. 20 mark örtugar och sände dem med Per Eriksson, borgmästare i Arboga, samt vid tiden för S:t Petrus och S:t Paulus (nästa år?) med 38 mark örtugar, som sändes med Lars Klemensson, Per Eriksson i Örsta och Dionysius i Stene. — År 1519 skickade han vid tiden för S:t Petrus och S:t Paulus 20 lod silver och 24 mark örtugar till guldsmeden som arbetslön samt vid S:ta Annas fest i advent 40 mark örtugar, vilka sändes med Anders guldsmeds egen tjänare. — År 1521 göras anteckningar på ett infäst blad om inkomster och utgifter för monstransen, vilka emellertid äro svåra att tolka. Antagligen uppgå utgifterna till 270 mark penningar samt 9 lödiga mark silver och 8 lod därutöver, medan inkomsterna kanske uppgå till 140 mark penningar.»

Anders guldsmed bör vara identisk med Anders Pedersson, som 1481 vann burskap i staden Arboga, vilken under medeltiden och fortfarande under 1500-talet var en av landets förnämsta städer och säte för ett blomstrande hantverk. Anders Pedersson omtalas som borgmästare i staden 1496–1522; i övrigt vet man endast att han avled före 1534. Några bevarade arbeten från hans verkstad är inte kända.¹¹⁸

Monstransen tillhörde med all sannolikhet det silver som indrogs av Gustav Vasa i samband med hans konfiskationer av kyrkornas silver. Av räkenskaperna framgår att man 1522 utbetalade en lödig mark silver,

troligen obearbetat silver, som hjälp till riksförståndaren. 1523 bidrog man till andra gården och 1544 tvingades man likaså att lämna silver. År 1523 lämnade Kumla kyrka i »subsidiu domini regis gøstau i vii lødhemark sil iij lodh vltra jtem xxx mark swenska paeningar xx mark klyppingar». Det är osäkert om det i denna gård till kung Gustav även ingick kyrksilver. Notisen 1544 uppvisar lakoniskt om att man gav 4 mark »til tære (tär, kost) peninga thom som silweth bortförde til grisholm». Någon kvittens på det till Gripsholm lämnade kyrksilvret finns tyvärr ej bevarad. 1622 utgörs enligt inventarieförteckningen kyrkans reducerade silver endast av en förgylld kalk med paten, en oförgylld sockenbudskalk med paten samt en monstrans av mässing, alltså en enklare och äldre monstrans än den som tillverkades i Arboga. Monstransen omnämns tillsammans med ett rökelsekar ännu 1825 (inv) men avyttrades senare.

Under slutet av 1600-talet började nattvardskärlen att ersättas av nya genom inköp och gåvor. 1697 ersattes kalken av en större kalk. Man hade då också erhållit en ny oblatask som gåva av grevinnan Barbro Kruus på Säby. 1686 hade man låtit förfärdiga ett nytt sockenbudstyg och 1704 erhöi man ännu ett som gåva av Gillis de Besche. 1767 utbyttes den gamla vinkannen mot en ny. Samtliga dessa nattvardskärl överfördes till den nya kyrkan, där de fick fortsatt användning (fig 139–145).

Brudkrona

På sockenstämma den 13 okt 1751 föreslogs att församlingen skulle inköpa »Brude-Crona och Skrud, hvilken de emot drägl hyra wed påkom^{de}. tillfällen kunde betiena sig af, och Kyrkians pgr icke fruchtlöse lågo». Församlingens ledamöter ville dock tänka vidare på saken och något beslut om inköp togs ej. Någon brudkrona finns ej upptagen i de senare inventarieförteckningarna.

Ljusredskap

År 1440 omtalas som tidigare nämnts inköp av en ljuskrona för 5 mark att hänga framför den heliga jungfruns altare. 1484 upptages »halff sextindhe markc før ena krono». Några ytterligare ljuskronor inköps ej under 1400- och 1500-talen. 1461 inköptes två kopparstakar för sex mark, 1485 utges 13 öre för stakar.

I sockenstämmoprotokollet från den 5 juni 1707 står, att »Som Kyrkian har medel, och några af församlingen lofwade hielpa till. Så slötz, att en ny Liuscrona skall kiöpas till Kyrkian, emedan förr intet är mer än En». I juni nästa år talas om »Liuscronan som till Kyrkian skall kiöpas af Mr Daniel Vulf i Norkiöping». Enligt

Fig 72. Korkåpa med tillhörande stola av brunviolett sammet, anskaffad 1643. Nu i ÖLM. Foto K Borg, ÖLM.

Cope with stole, brown-violet velvet, acquired in 1643.

tilllägg till inventarieförteckningen 1697 fanns den nya ljuskronan år 1710 i kyrkan. I inventarieförteckningen 1751 upptages tre ljuskronor. Dessa tre ljuskronor förekommer även i de senare inventarieförteckningarna och 1825 förtecknar kyrkoherde Kjellin »3no st. gamla Ljuskronor med 12 Piparmar i 2no rader, hvaraf flere äro sönder». Ljuskronorna reparerades 1834 och upphängdes i den nya kyrkan. Två av dessa förstördes vid branden 1968, den tredje, en av 1700-talskronorna, hänger nu i sakristian (se nedan). Enligt Abraham Samzelius' beskrivning (UUB) var den äldsta kronan, som dessutom var den största, försedd med inskriften:

»ljuskrona af mässing köpt för 170 dlr kyrkans pp procurante Pastore et Praeposito Andrea Esberg 1665». Kyrkoherden och prosten Anders Edsberg var vid denna tid präst i församlingen.¹¹⁹

1751 omtalas också 7 st stora ljusplåtar av mässing på väggarna. De ljusredskap som förtecknas 1825 utgörs förutom av de nämnda ljuskronorna av dessa ljusplåtar på »Pelarne och Kyrkoväggarne med en Pipa i hvardera. Till en är pipan jemte framskärmen bortkommen» samt 2 större ljusstakar av metall, 2 större och 2 mindre av tenn och 1 ljusarm av järn med 3 bleckpipor. Av de stora ljusplåtarna tillverkade man 1834 siffror till nummertavlorna (se nedan).

Textilier

I den gamla räkenskapsboken upptas under 1400-talet och början av 1500-talet talrika utgifter för textilier. Ofta är dessa noggrant specificerade och omtalar även material. De textilier som omnämns är altarbrun, altarkläde, antependium, processionsfana, handkläde, korkåpa, mässhake, mässkläder, päll, röklin, stola och stuka. Av tyger omnämns damast, gyllenduk, köghil, lärft, purpurtyg, silke, siden, silkestrick, säter.¹²⁰

De äldsta uppgifterna är från 1420-talet. En odaterad utgift gäller inköp av en processionsfana (vexillum) för 2 mark. Samtidigt finns också en anteckning om att »tha gaff jak vth xij øra for sæter Jtem sigge gerdinsson i ko for pellidh Jtem xx mark for pellidh». En päll omnämns också 1423 då man betalar 4 mark för denna och 13 mark för ett altarkläde. 1425 återkommer en utgift, denna gång på 1 mark, för altarklädet samt 3 mark för ett altarbrun. 1436 förekommer en påfallande stor utgift. Det gäller »pro purpura lv marcas», dvs 55 mark för purpurtyg, samt »for knæppen /silke/ ok skyrdheløn til koorkaa ponna xxij øra». 1442 reparerars mässkläderna för 1 mark och 4 solidos. Samma år förekommer »Jtem xx oras pro ornamentis ecclesie videlicet sæther køghil oc garn». 1443 »Jtem pro vno ghillin støkke xxv marcas denariorum», 1444 »Jtem vj oras denariorum dedimus pro vno mæssahakul». 1449 förekommer återigen en päll: »Jtem pro pelles vj øra denariorum, Jtem pro sather xiiij øra denariorum», likaså 1452, då man ger ut 1 mark för pällen. 1455 betalar man 6 mark för fanor och 1459 4 mark för en fana. 1460 kostar ett »silkestøkke» 18 mark och lärft och säter 4 mark. 1464 köps återigen lärft och säter för 4 mark, dessutom tillkommer för »silke oc gærningh ij marcas» och »vij solidos før allthara sklæde». 1465 utges »føre klokkor oc altare klæde ij marker, Jtem føre lærøtt iij marker oc ænne som sømathe eth røkkllin». 1473 inköps köghil för 2 mark, silke för 1 mark och ½ öre och garn för 1

Fig 73. Rikt broderad ryggsköld med årtalet 1522, senare överförd till den i fig 72 avbildade korkåpan. Mittscenen, jungfru Marie himmelsfärd, omges av framställningar av S Birgitta samt troligen S Erik. Tyskt arbete, sannolikt efter förlagor av Jacob von Utrecht. Nu i SHM.

Richly embroidered clipeus dated 1522, later transferred to the cope shown in figure 72. The central scene, the Ascension of the Virgin, is flanked by St Birgitta and probably St Erik. German work, probably after designs by Jacob von Utrecht. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

Fig 74a. Detalj av Marie himmelsfärd i fig 73.

Detail from the Ascension of the Virgin.

öre. 1476 ger man »Primo viii mark en hafl øre mynne för sylke» samt senare »xii mark för eth fatke silke». 1480 har man på inkomstsidan ett handkläde, ett silkestrich och 4 taepede, 1485 »ena kapo oc en kiørtil». 1488 kostar inköp av lärft $\frac{1}{2}$ mark och av altarkläde 14 mark. 1489 ger man »jtem vii marcke oc xx för en messo hakol oc ena altare brvn, jtem v mark för ena altare brunh oc ii stukor». 1490: »jtem x marker oppa eth antependium oc ii øra, jtem för gul oc silke til enna altare brunh x mark, item xx øra för en bult lærui». 1491 fortsätter dessa utgifter med: »item ii øra oc xviii mark för eth antependium, item jj markyr för silke, item xiiij markyr för løn j enne altare brudh, item för gul sex markyr, item ix marc for damaster, item xii øra för silke, jtem xi øra för laruch». 1501 utges »ix mark ok v

øra ffør capor», 1502 dessutom $10\frac{1}{2}$ mark »för kapor», 1503 »jtem gerdar i ballesta» $3\frac{1}{2}$ mark »för kopor, jtem erich ibidem ii mark för kopor». Därmed slutar uppgifterna om kyrkans inköp av textilier under medeltiden. Nästa uppgift härrör från 1527, då man betalar 12 öre för blaggarn och 13 öre för säter. 1536 ger man ut 12 öre för lärft samt »Jtem xl march gamul gæl (= gammal skuld) ffør ena floelss (sammets) kapa som anderss symonssons hustru kræver». År 1538: »Jtem i thet samma ar dagen epher ix wiko fasto tha holth anderss hakonsson regen skap oppa niels larssons weeghna tha war kyrchiones oppbirdh i the ii ar lxxxvi mark. Jtem aff the peningar wtlades anderss symonsson xxx march för the korkape som kyrchian aff honom køpthe». 1557 betalar man ett nytt röklin med 4 mark.

Två mycket kortfattade anteckningar om inventering av textilier förekommer. Den ena, som troligen är från 1524, räknar upp »9 hyginde, 18 tæpedhe, 8 tækin, 10 handklæde, 6 hornagath» samt 8 ljusstakar. Alla dessa täcken, örngott etc tyder på att det är kyrkans härbärge som inventerats (jfr ovan). År 1590 förtecknas kyrkans textilier på följande summariska sätt: linkläder – 3 st, korkåpor, mässhakar och hyenden – 15 st, handkläden – 6 st.

Av räkenskaperna framgår tydligt den markanta skillnaden mellan den medeltida kyrkans behov av och möjligheter att anskaffa dyrbara textilier och den nya tidens protestantiska kyrka med mycket ringa inkomster. Kumla kyrka hade under medeltiden genom sin speciella ställning som vallfartskyrka med många altaren större behov av textilier av olika slag än en ordinär sockenkyrka. Som vi sett upptar t ex räkenskaperna påfallande många poster för altarkläden, antependier och altarbrun. Flera gånger inköps också processionsfanor. Av utgifterna för korkåpor är utbetalningarna 1536 och 1538 av särskilt intresse. Man betalar då sammanlagt 70 mark på en gammal skuld för en korkåpa som man köpt av Anders Simonsson. Den som i efterskott erhåller pengarna är hans tydliga efterlevande hustru.

Denna korkåpa bör vara identisk med den korkåpa som tillhört de broderade detaljerna i fig 73–77. På den praktfullt broderade ryggskölden återfinns årtal 1522 (fig 73). Några ytterligare uppgifter om inköpet finns dock inte i räkenskaperna. Vi vet alltså inte om korkåpan kom i kyrkans ägo redan detta år. Broderiet är emellertid importerat från Tyskland och J Samzelius återger en förmodan att köpet skulle ha skett via borgmästaren i Söderköping, senare i Stockholm, Anders Simonsson, som dog omkring 1535, men vars änka levde till 1549. Import via Stockholm var 1522 omöjlig eftersom huvudstaden då var innesluten av Gustav Vasas trupper.¹²¹

Broderierna överfördes i senare tid till den i fig 72 avbildade korkåpan. Kåpan är sydd av brunviolett sammet och saknar nu foder. Längd 133 cm, bredd 432 cm. En tillhörande stola av samma material är även bevarad. Stolan tycks i senare tid ha använts som mässkärp. Fodrad med linnelärf. Längd 190 cm. Kåpan och stolan förvaras i Örebro läns museum (inv nr 3289 och 3290) medan den bortsprättade ryggskölden och det likaså bortsprättade brämet sedan 1910 tillhör Statens historiska museum (inv nr 12321).

Korkåpans ryggsköld (höjd 46 cm, bredd 43 cm) och bräm (295 cm × 15,5–8,5 cm) pryds av ett heltäckande figurbroderi i guld och olivfärgat silke i ovanligt växlan-

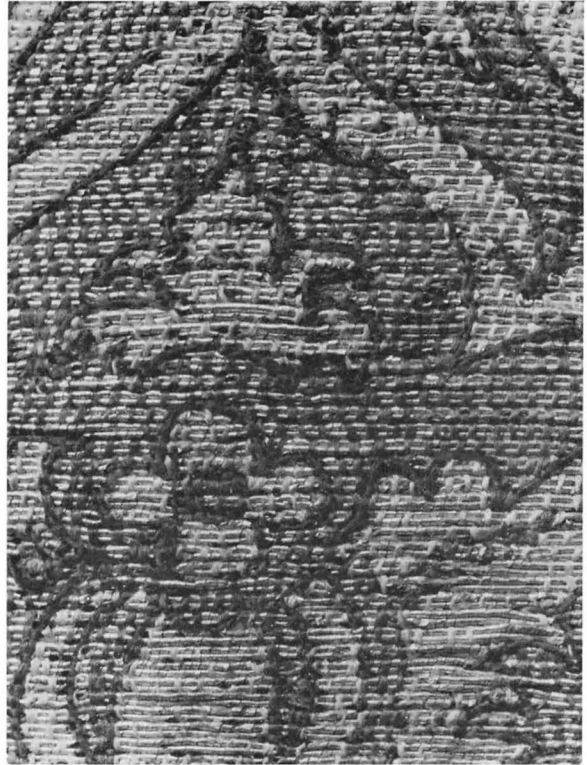

Fig 74b. Detalj av Marias granatäpplemönstrade klädnad.
Detail of the Virgin's pomegranate-patterned robe.

de och fin teknik (fig 73–77). Figurerna och ornament är arbetade var för sig i guldlässöm och atlassöm. Bakgrunden är huvudsakligen utförd i guldläggöm. Broderierna avslutas av en bred guldbård.¹²² Ryggskölden kantas av en silkefrans, randad i grönt, vitt, blått, gult och rött med brickvävd kant. Franserna är nu delvis ersatt med en grov, gul linnefrans. Brämet kantas av ett rött sidenband. På ryggsköldens foder av ofärgat linne finns en sköldformad applikation av lärft med bokstäverna PMB/PK och årtal 1643 i rött sammet (se nedan).

Ryggsköldens mittparti visar en figurrik framställning av jungfru Marie himmelfärd (fig 73, 74). Nederst står de elva apostlarna samlade i en grupp som åskådare. Maria, som framställs som himladrottning, är iförd en praktfull, granatäpplemönstrad klädnad och mantel. Kroppen omges av en strålkran, fötterna vilar på människäran, drottningkronan hålls över hennes huvud av två änglar. I sidoarkaderna ses t v ett manligt, krönt helgon och t h ett kvinnligt helgon i änkedräkt med bok i den högra handen och en stav i den vänstra med en pilgrimshatt med två birgittinerkors och pilgrimsväska. Kvinnan

är S Birgitta, kungen, vilken som attribut bär svärd och spira, kan avse den svenske helgonkungen Erik. Längst ner på skölden finns årtalet 1522 broderat.

Brämet, som avsmalnar i nacken, är på vardera sidostycket indelat i tre figurfält med två stående helgon inom arkadbågar (fig 75). På det högra sidostycket ses överst S Katarina av Alexandria med svärd samt S Barbara med kalk och hostia (fig 76 a). De övriga figurerna saknas. En av dem har dock enligt en anteckning på platsen för den försvunna figuren, nederst t h, varit S Elisabeth. På det vänstra sidostycket ses uppifrån S Margareta med draken vid sina fötter och S Dorotea med korg med rosor, S Agnes med ett lamm och S Klara i nunnedräkt med en monstrans i handen (fig 76b) samt S Ursula med en pil och S Gertrud i svart abbedissdräkt med slända och rättor (fig 77). Samtliga helgon tycks alltså ha varit kvinnliga.

Broderierna, som såsom nämnts, bör vara utförda i Tyskland är av mycket hög kvalitet såväl konstnärligt som tekniskt. Förlagorna har av Walter Paatz attribuerats till en vid denna tid, dvs omkring 1522, i Lübeck verksam nederländsk målare, Jacob von Utrecht, som tydligen även utförde förlagor till konsthantverk. Figurteckningen och vissa kompositionella drag i sköldens skildring av Marie himmelfärd är närbesläktad med denne målares Trefaldighetstavla i Lübecks Marienkirche. De naturalistiska, vegetativa formerna i baldakinerna återfinns i hans glasfönster med Marie kröning i samma kyrka.¹²³

I inventarieförteckningen 1622 omtalas korkåpan som en röd korkappa med breda guldbårder. 1830 nämns den åter med färgangivelse, men då som violbrun. Den nuvarande brunvioletta sammetskåpan är alltså ej ursprunglig. Initialerna och årtalet på ryggsköldens baksida tyder på att Petrus Magni Bellander Pastor Kumbensis¹²⁴ år 1643 lät föra över de gamla broderierna till denna nya kåpa av brunviolett sammet. Korkåpor var vid denna tid fortfarande i allmänt bruk och förnämare kyrkor anskaffade även nya sådana.

Under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet förnyades kyrkans textilier. 1696 skänkte »Hennes Nåde Grefwinnan på Säby Fru Barbro Krus ... 1 Mässshake af roth Samet med gull Spetsar, 1 Dito af gyllne Moirr,

Fig 75. Broderat bräm till korkåpa, utfört samtidigt med ryggskölden i fig 73. Inom arkadbågar ses parvis framställda kvinnliga helgon. Nu i SHM. Foto ATA.

Embroidered orphrey for a cope, executed at the same time as the clipeus in figure 73. In the arcading are pairs of female saints. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

Fig 76 a–b. Detaljer av fig 75. — a. S Barbara och S Katarina av Alexandria. — b. S Agnes och S Klara. Foto ATA.

Details from figure 75. — a. St Barbara and St Katherine of Alexandria, — b. St Agnes and St Clara.

Fig 77. Detalj av fig 75. T v S Ursula,
t h S Gertrud. Foto ATA.

*Detail from figure 75. Left, St Ursula,
right, St Gertrude.*

2 st Förhängen för altaret, 2 st Kuddar på altaret, 1 stor Pung». Av dessa textilier återstår nu ett antependium samt de båda bokkuddarna.

Antependiet (fig 78a–b) är av rikt mönstrad, violett sidendamast. Mönsterrapportens höjd 40 cm, bredd 17,5–18 cm. Antependiet är indelat i sex vertikala våder med skarvarna dolda av knyplad metallspets. Samma

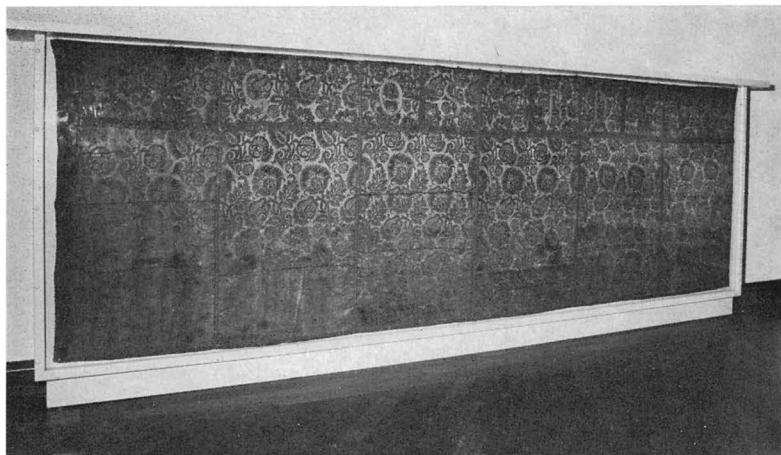
metallspets används som inramning till de rektangulära fält i antependiets överkant som pryds av initialerna G G O S G B D K samt årtalet 1696. Bokstäverna och siffrorna är formade av påsydda metallband, liksom spetsarna av nu svartnat guld. Initialerna avser Greve Gustaf Oxenstierna och Grevinnna Barbro D(?) Kruus (not 13). Donationen gjordes av Barbro Kruus af Gud-

Fig 78a–b. Antependium av violett sidendamast med knyplad metallspets. Skänkt 1696 av Barbro Kruus af Gudhem. Foto H Persson, Ateljé Stil, Kumla 1975.

Altar frontal of violet silk brocade with metal bobbin lace. Presented in 1696 by Barbro Kruus af Gudhem.

Fig 79. Bokdyna av röd sammet med knyplade guld- och silverspetsar. Skänkt 1696 av Barbro Kruus af Gudhem. Nu i ÖLM. Foto K Borg, ÖLM.

Red velvet book cushion with gold and silver bobbin lace. Presented in 1696 by Barbro Kruus af Gudhem.

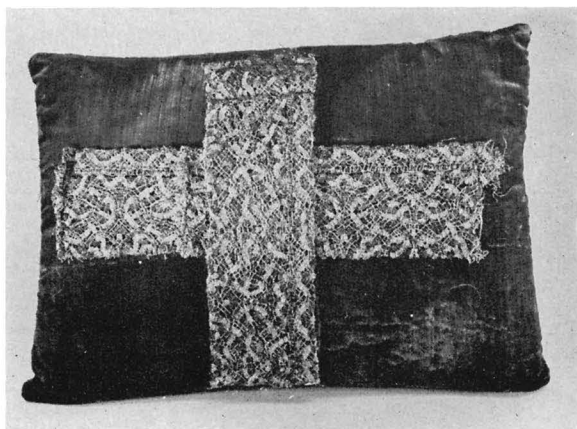
hem till minne av hennes nyligen bortgångne make. Antependiets mått 100 × 310 cm. — Antependiet renoverades 1938 av Libraria (dnr 3688), då bl a fodret av ljus sidentaft ersattes av nytt foder och de bortfallna bokstäverna ersattes. Antependiet är nu uppsatt i kyrkans museum.

Bokdynorna är av röd sammet med dekor av breda, knyplade guld- och silverspetsar. Kuddvar av oblekt linnelärft. Sammeten är nött och lagad, även spetsarna skadade. Mått 41 × 28 cm. Den ena bokdynan (fig 79) är deponerad i Örebro läns museum (inv nr 2965). Den andra, som vattenskadades vid branden 1968, renoverades vid ra:s textilkonservering 1973.

I anteckningar i Fants samling om Närike (UUB, S 124) beskrivs de övriga av Barbro Kruus skänkta textilierna som »Ett Altartäcke af Swart sammet, med guld spetsar och Frants ofwantill, och följande bokstäfwer och åretal, G.G.O.S.G.B.Ö.K. 1699,» samt »En Swart mässhake med spetsar rundt omkring samt et Korss på ryggen med breda Spetsar och bokstäfwer på fodret. G.G.O.S.G.B.Ö.K. 1696». Även mässhaken av röd sammet hade samma initialer och årtal.

I samma anteckningar omtalas »Ett Altartäcke och Mässhake af Rosigt Silfwermoir Skänkt af presidenten Cederhielm 1738. Mitt på Altartäcket äro 2^{ne} förgyllda Silfwerplåtar med wapnen och namnen på, nämligen Germund Cederhielm, Anna Maria Levenhaupt, Adamsdotter». Båda dessa textilier har bevarats.

Antependiet (fig 80) är av praktfull, stormönstrad sidenbrokad i damastliknande bindning med s k bizarrt mönster i nu bleknade färger — ljusblått, grönt, rött — samt mörknat silver och guld mot gråvit, naturfärgad botten. Mönsterrapportens höjd 75 cm, bredd 24,5 cm. Mått 103 × 310 cm. Antependiet skänktes, som framgår av citatet ovan, av presidenten Cederhielm och hans

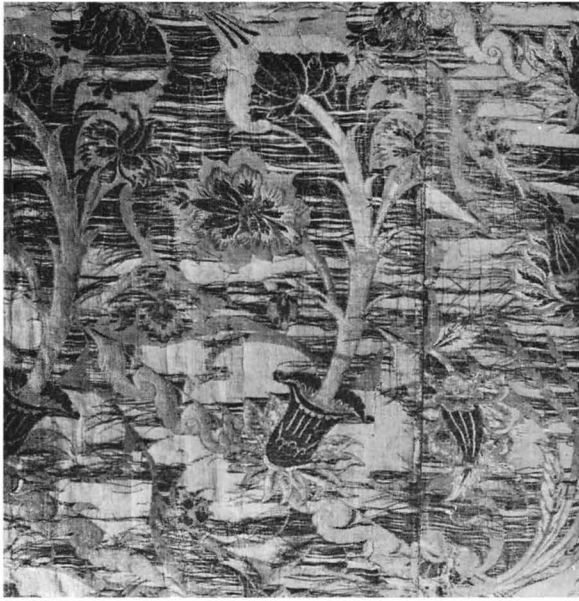
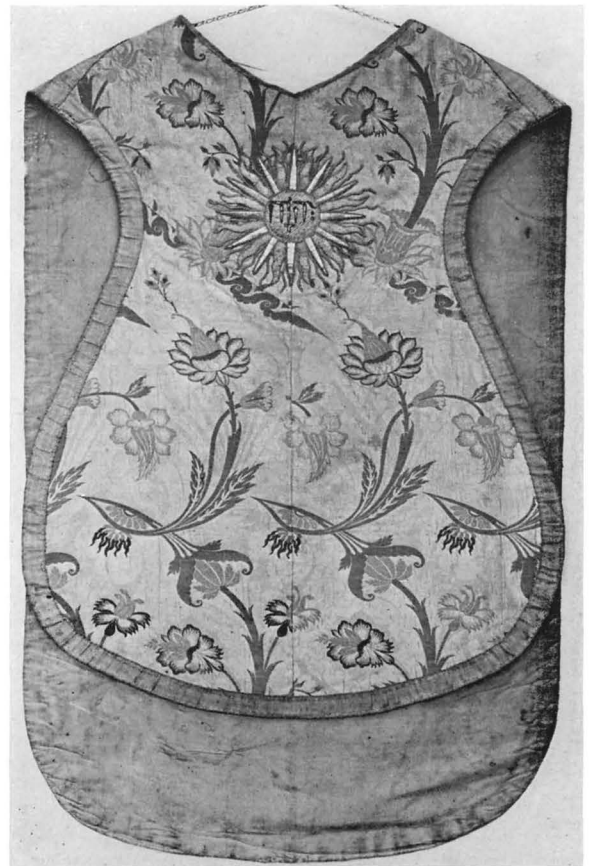

Fig 80. Detalj av antependium av stormönstrad sidenbrokad, skänkt 1738.

Detail from an altar frontal of large-patterned silk brocade. Presented in 1738.

Fig 81a–b. Mässhake av sidenbrokad med reliefbroderi. Skänkt 1738 tillsammans med antependiet i fig 80 av Germund Cederhielm och hans hustru Anna Maria Levenhaupt. Nu i Södertälje museum. Foto ATA.

Chasuble of silk brocade with relief embroidery. Donated in 1738 together with the altar frontal shown in figure 80 by Germund Cederhielm and his wife, Anna Maria Levenhaupt.

hustru 1738, de dåvarande ägarna till Säbylund (not 13). De omnämnda vapensköldarna av silver såldes 1834 tillsammans med gamla guldfriansar för att skaffa pengar till kyrkobygget (jfr nedan). Antependiet renoverades 1938 av Libraria (dnr 3689). Det mycket nötta tyget uppfästes då på ett mjukt sidenunderlag, lösa trådar fästes och hela antependiet överdrogs med crepelin och monterades med nytt foder. Det ursprungliga fodret var av tunt linne.

Mässhaken (fig 81a–b) är av sidenbrokad med s k bizarrt mönster i guld, silver och flerfärgat silke mot naturfärgad botten. Omkring 1700. På ryggsidan ett krucifix i reliefbroderi i guldläggsöm, på framsidan en broderad strålsol i guld med Jehova i svart silke. Nedanför korset Golgatakulle med dödskaile och Anno 1738. Mässhaken är kantad med vävda guldband. Foder av ljusblå taft. Framsidans höjd 88 cm, baksidans 110 cm, bredd 75 cm. — Mässhaken skänktes såsom nämnts tillsammans med det ovan beskrivna antependiet 1738. Ännu 1825 (inv) uppges den vara brukbar. Deponerades senare i Strängnäs kyrkomuseum (nr 204), nu i Södertälje museum. Konserverad av Pietas 1947 (Pnr 2608/1947).

En ny mässhake av svart sammet inköptes år 1813 för 164: 18 dr och användes sedan under lång tid i den nya kyrkan men var 1920 ur bruk (snabbinv). Mässhaken förstördes vid branden 1968 och endast två fragment av silverbroderierna, det ena en stråltriangel med Jehovatecknet, återstår. I inventarieförteckningen 1825 upptages även »2^{ne} st nya häfvar, den ena af svart och den andra af rödt sammet med Silfver och förgyllda Spetsar, skänkte af Baron Silfversköld (not 13) på Säbylund». Båda dessa hävar är bevarade. Besättningen utgörs av silvergaloner och silverfrans. Holkar av mäsing, svarvade svarta träskaft. Hävarna var ursprungligen försedda med pinglor, vilka nu saknas (jfr nedan). 1825 upptages även 2 gamla hävar, den ena av svart och den andra av röd sammet »med Silfver och guldgaloner». Den svarta häven förvarades i den nya kyrkan men förstördes vid branden 1968. Skaftet samt holken av mäsing återstår dock (fig 82). På holken står: »åhr effter Wår Herres och Frelssaress nåde Rika födess 1745 för Erade./R?/itaren Lars Kumlin samt Hans:K: Maka Stina Örling hit Til Kiörkan en Håf». Den röda häven bör ha varit identisk med den häv som Barbro Kruus skänkte 1696.

Bland de försvunna textilierna märks en brudpäll som anskaffades 1691 (räk). Man inköpte då: »Rött Tubijn til en Brudepäll 3½ al à 7 dr ... 24: 16, Spetzar 11 al^f à 20 öre ... 6: 28, Hwijta Galluner 11 al^f à 10 öre ... 3: 14, Silke 1 lood Dr 1». Vidare inköptes »Slissing 9

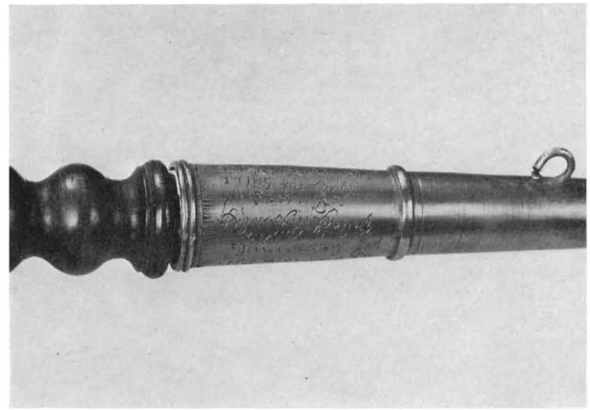

Fig 82. Skaft till kollekthåv från 1745. Foto H Persson, Ateljé Stil, Kumla 1975.

Detail of shaft of a collection bag dating from 1745.

al^f och 1 kvarter til Duuk på Altarebordet à 28 öre ... 9: 51». Arbetsslönen och kosten till skraddaren uppgick till 1: 2 daler. Pällen upptages fortfarande i inventarieförteckningen 1843 men är då »urblekt, förslitet». I ett stämmoprotokoll från 1697 är antecknat, att »Effter wid Kyrkian inga bårkläden, som man med heder bruka kan, äro i förråd, beslötz att twenne bårkläden skola kiöpas à 7 Dr al. ungefär». 1698 inköptes ett »fijnt Bårkläde om 7½ ahln ... 57 :8» och ett dito »gröfre om 6 al ... 18: — Band dher till och Skraddarelöhn ... 2: 22». I 1751 års inventarieförteckning omtalas dessa som 1 bårkläde »med Camelehårs frantzar» samt 1 dito »af hvadmal för de fattige». 1752 inköptes svart kläde till ett nytt bårtäcke och »glantz lärfftt till foder». Nästa år utsmyckades bårklädet efter någon diskussion på sockenstämman med fransar och man beslöt att »sex Dr krmt» skulle »gifwas i lega med den vanl. ringningen, samt 4 D^r för det andra». Användningen av bårtäcket och reglerna därför diskuterades senare vid flera tillfällen på sockenstämman.

Gravminnen

Abraham Samzelius ger i sin beskrivning (UUB) följande upplysningar om de talrika gravstenarna i den gamla kyrkan: »Uti kyrkan äro åtskillige grafwar. — I choret Laurentii Clavidi, som har dene påskrift: Här ligger begravnen Den ärevördige och Vällärde H^r Lars Clavidi Strengnesis, hvilken tå han hade lefvat uti 65 år, varit Prost uti Vester Neriket, och dene församling med Evangelio födt 28 år, afsomnade han i Herranom d 11 Jan. ao 1606.¹¹¹ På en anan grafsten i Choret söder om altaret står: Joh. Laurentii Nericiensis varit 1°

Fig 83. Ram till epitafium över prosten Christian Bergman, d 1695. Nu i ÖLM.

Frame of an epitaph in memory of Dean Christian Bergman, † 1695.

Hofpredikant på Göksholm VII år. 2° Kyrkoherde i Knista XXIV. och prost ibidem XII. 3° Här i Kumbla Kyrkoherde och Prost X $\frac{1}{2}$ år, afsomnade i Herranom d.XV. aug. år 1629. — Dene Prost hafver skänkt til kyrkan en stor kyrkobibel, i hvilken hans döds år står äfven anoterat.¹²⁵ — På sama Joh. Laurentii grafstenen står ock uthuggit: Item Andreas Hidingius, som här hafver varit predikant i 50 år, och dog ao aetatis 80. med sin hustru Karin Johansdotter 66 år gamal, och lefvat 50 $\frac{1}{2}$ år med sin man.¹²⁶ — Norr om altaret är en anan grafsten med påskrift: Här under ligger begravnen Vyrdige och Höglärde Magister Pär Bellander fordom Kyrkoherde och Prost uti Kumbla, hvilken afsomnade d 18 Dec. år 1650.¹²⁷ — På sama sten läses vidare: Här under ligger begravnen Vyrdige och Höglärde H^r Hans Vigæus fordom Kyrkoherde och Prost i Kumbla, hvilken afsomnade d. 13 Maji 1631.¹²⁸ — Item: Dygdesama och Hederliga Matrona Hustru Karin Olofsd^r Fotlind, varit i äktenskap, så med S Bellandro, som S. Vigæo, död d. 12 Maji 1649. — Prost. Gilnæus med des Fru Cath. Holm har sin graf vid södra kyrkodörren, men stenen hafv ingen påskrift, allenast årtalet 1739.¹²⁹ — Näst der in til är Comminist And. Skånings graf, på stenen är uthuggit: Här under hvilat Andreas Skåning Cominister i Kumbla, född 1663, död 1730. med des Hustru Ehreborna Matrona Cath. Jönsd^r, född 1667, död 1744. Des måg Kyrkoh. H^r Ol. Vinblad hafv til kyrkan testamenterat 300 dl

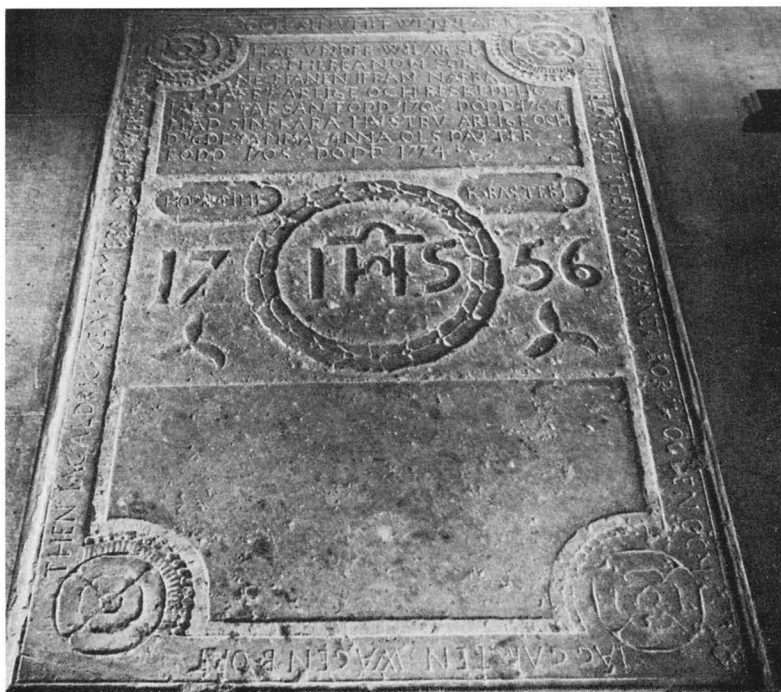

Fig 84. Gravhäll över socknemannen Jakop Pärnsån, d 1767. Förstörd vid branden 1968. Foto i Yxhult Stenhuggeri AB arkiv.

Grave slab in memory of Jakop Pärnsån, † 1767. Destroyed in the fire of 1968.

s^{mt}, at dena graf må orubbad blifva och framgent vid makt hållin». ¹³⁰

Samzelius har helt koncentrerat sig på prästernas gravhällar och nämner inget om de övriga begravningarna i kyrkan. Bland prydnaderna i kyrkan omtalar Samzelius även »ett mine författat i svensk vers af Joh. Lind öfver Prost. Christer Bergman och des fru Clara Levina Bernhardsdottr hvilka aflidit 1695. Han d 11 Junii; Hon d 21 Dec: ligga bägge begrafne under södra gången i kyrkan. Bokstäfverna på grafstenen äro mäst utnötte och oläsliga». Prosten Bergmans epitafium uppges vara uppsatt ovanför predikstolen på pelaren mitt för altaret. Av detta epitafium återstår nu endast själva ramen, rikt snidad och prydd med akantus, frukter och putti (fig 83). Den krönande puttfiguren är avslagen. Nedtill finns en inskriftskartusch med texten: »MEMORIA BEAT : M : CHRI / STIERNI Bergmans PAST : / & PRAEP : IN Kumbla, / Nat: 1646 DENAT: / 1695». (= Till minne av salige magistern Christian Bergman pastor och prost i Kumla, född 1646, död 1695). ¹³¹ Ramen, höjd 85 cm, är målad i rött, grönt, blått och ockragult. Deponerad i ÖLM (inv nr 1896).

Några av prästerna hade fått sina gravplatser ute på kyrkogården. Wallenstråle nämner i Additam. till Samzelius: »Prosten Flosundii graf är på kyrkogården murad wid södra kyrkoporten. ¹³² — Prost. Nyströms graf är öster om kyrkan, med uprest sten tecknad: Här under ligger begravnen Pet Nyström född i Runtuna d 16 Sept. 1697, past. vid gardet 1739, Kyrkoherde i Kumbla 1751. Prost öfver Contractet 1752. död d. 15 Maji 1758. och på den andra stenens sida: Här under ligger begravnen Prostinan Nyström född 1714 i Vestmanland och By sokn, död 1760». ¹³³ — Till grafvarne på kyrkogården böra räknas Sal. Probst. Mg^r Stenii; en instängd rymlig fyrkant, försedd med vackra Träd». Denna gravsten över prosten och hans hustru finns kvar på södra kyrkogården men är kraftigt vittrad. ¹³⁴ Vid en gravöppning på södra kyrkogården 1935 påträffades en gravkammare som innehöll flera kistor, sannolikt bl a Christian Bergmans och Bergerus Flosundius' kistor. ¹³⁵ De senare prästerna i Kumla är begravda inom samma område av kyrkogården i det sk präst-kvarteret (se Nya kyrkan).

Då den gamla kyrkan revs 1828 tog man tillvara en del av de huggna gravhällarna av kalksten och använde dem senare som golvlaggningsmaterial i kyrkans biutrymmen. I samband med restaureringen 1935 flyttades några av dessa hällar in i koret. Vid branden 1968 skadades hällarna svårt och endast de två minst skadade kunde lagas och på nytt inläggas i kyrkans golv. Lagningen utfördes av stukatör Stig Deroj, Stockholm.

Fig 85a–b. Gravhäll över faktorismeden Per Olofson från Sånesta, d 1782. Inlagd i nya kyrkans golv.

Grave slab in memory of Per Olofsson, weapon smith of Sånesta, † 1782. Now in the floor of the new church.

Den ena, hårt slitna hällen är placerad i den sydöstra sakristians golv och minner om »Den Wyrdige wellerdhe herr Sven Benedicti Black(stadius)», död 1618. ¹³⁶ Stenen saknar utsmyckning. Den andra kalkstenshällen, vars mittparti nu saknas, har däremot en rikare utformning och dekor i upphöjd relief (fig 85a–b). Inskriftsfältet bär följande text i versaler: »Här under wilar i Härra = / nom för dätta faktori / smeden mäster Per Olofson / ifrån Sånesta är född år / 1711 död den 4 augustus 1782 / samt des k hustru i lifstiden ährlig / och sede-samma hustru Anna / Pärdotter som är född år / 1725 död dⁿ 1798 / 8 majj (senare inhuget)». Den motsvarande övre delen av hällen pryds av en framställning, som visar mästern iförd knälång rock och peruk och hållande en stor tång samt ytterligare ett verktyg, troligen en hammare. Kantbandets text, som nu är fragmentarisk, har bestått av bibelspråk med in-

Fig 86. Gravhällsfragment med året 1756 (jfr fig 84), inmurat i östra kyrkogårdstrappan.

Fragment of a grave slab dated 1756 (cf fig 84), built into the eastern churchyard stairs.

ledningen: »Sii iag ska låta komma anda vti eder ...» Stenens mittparti tycks ha varit utformat på samma sätt som på den i fig 84 avbildade gravhällen, vilken förstördes vid branden. Hällen bar följande inskrift: »Här under wilar salig i Herranom socknemannen ifrån Närre Måsby ärlige och beskedlig Jakob Pärån född 1706 död 1767 mäd sin kära hustru ärlige och dygdesamma Anna Olsdötter född 1706 död 1774». Mittfältets Kristusmonogram inom lagerkrans omges av året 1756, vilket alltså ej är personernas dödsår. Sannolikt beställdes och höggs stenen detta år. Ett fragment av en gravhäll av samma typ och med samma årtal finns även inmurat i den östra kyrkogårdstrappan (fig 86).

Den av A Samzelius ovan omnämnda gravstenen över prosten Laurentius Claudii (not 111) påträffades 1945 i hårt slitet skick vid torntrappan i det sydvästra rummet. I samband med att rummet vid kyrkans återuppbyggnad 1970–72 inreddes till sakristia kom hällen att täckas av det nya golvet. — Ett fragment av en gravhäll, ett i relief skulpterat mansansikte (fig 87), troligen från 1600-talet, påträffades på 1960-talet inmurat över en källarport i gamla länsmansgården i Kumla by och förvaras nu i kyrkans museum.

Kyrkoherde Kjellin ger i inventarieförteckningen 1830 åtskilliga uppgifter om de gravar som påträffades vid den gamla kyrkans rivning. Han skriver här: »Under kykogolfvet funnos flere murade grafvar, om hvilka,

Fig 87. Fragment av gravhäll från 1600-talet.

Fragment of a grave slab dating from the 17th century.

före kyrkans rifning, ingen nu lefvande hade någon kunskap. De voro fyllda med lik, hvilka syntes dels förtorkade, dels bibehållna vid ett utseende, som de kunde förmodas hafva haft, då de ditlades, i synnerhet en prest, svept i sidenkappa, hvilken så väl som den öfriga svepningen och de hvita handskena på händren voro alldeles i behåll. Kistan var öfverdragen med svart kläde, och derutanpå försedd med ett federal af träd; men ingen inscription kunde upptäckas. Den dödes anletsdrag voro ganska märkliga, och vittnade om att han varit omkring 70 år gammal vid sin död, men allt förföll snart, sedan luften fick tillgång dertill. I anseende dertill att grafvarna måste igenfyllas vid grundläggningen till den nya kyrkans pelare, blefvo alla liken nedsatta uti en på kyrkogården öppnad graf. Utur en graf upptogos 2^{ne} barnlikkistor, af koppar, på hvilka funnos Sparre- och Krus-vapen, bibelspråk till en del läsliga och andra inscriptioner, så mycket läsliga, att deraf syntes det de deruti begrafna varit från Säby (nu Säbylund). På den ena kistan finnes året 1667, och på begge flera prydnader af förgyllning, hvaraf inscriptionerna äfven bestå. Ofvanpå kistlocket, som äro något skadade, lågo små Crucefixer af metall, på det sättet att korset var bildat i sjelfva locket. Märkligt var, att i dessa kistor funnos inga ben, endast litet mull och en liten sidenräck i hvardera, vid upptagningen alldeles hel, samt några andra stycken af sidentyg; men hvilka lemningar af svepningen nu äro sköra. Under kyrkans

Fig 88a–b. Gjutna krucifix av brons från två barnkistor, den ena med årtalet 1667. De avlidna var barn till Barbro Kruus af Gudhem och Carl Carlsson Sparre. Nu i ÖLM. Foto K Borg, ÖLM.

Cast bronze crucifixes from the coffins of two children, one dated 1667. The deceased were the children of Barbro Kruus af Gudhem and Carl Carlsson Sparre.

golf voro allestädes lemningar efter i sanden begrafna, och en och annan barnkista, af temmeligen friska bräder var i behåll, ehuru spikarna voro af rost förderfvade. Dessa bräder voro hvarken sågade eller huflade, utan täljda, och kistorna hade platta lock. Ovanpå locket låg ett litet bräde, föreställande en bild af ett lindebarn».

De båda kistkrucifix, som Kjellin omnämner, är bevarade (ÖLM inv nr 2993, 2994). Båda Kristusfigurerna

(fig 88a–b) är gjutna i brons men har något varierande utformning. Längd 38, respektive 31 cm. Krucifixen prydde såsom nämnts två barnkistor, den ena med årtalet 1667. De döda var att döma av Kjellins uppgifter om vapensköldarna späda barn till grevinnan Barbro Kruus af Gudhem på Säbylund och hennes förste make Carl Carlsson Sparre. Vi vet att även Barbro Kruus gravlades i Kumla kyrka (not 13). I övrigt omnämns

Fig 89a–b. Flöjlar, använda som kistprydnader. Påträffade vid gravgrävningar.

Weather vanes, used to decorate coffins. Found when graves were being dug.

inga gravplatser i kyrkan eller gravminnen tillhöriga adelsfamiljerna på Säbylund. De sk Säbylundsgravarna återfinns fr o m 1783 på kyrkogårdens sydvästra del.

De talrika begravingarna inne i den gamla kyrkan bekräftades också vid grävningundersökningen 1970–71. Även i kyrkans torn påträffades gravar, sannolikt medeltida (se ovan).¹³⁷

En mycket speciell grupp av gravminnen utgör de flöjlar som påträffats vid gravgrävningar på det gamla kyrkogårdsområdet i söder. Församlingen har omhändertagit fyra stycken sådana flöjlar, alla från 1700-talet, vilka nu förvaras i kyrkans museum. Flöjlarna (fig 89a–b) är av järn och försedda med den avlidnes initialer och dödsår. I ett par fall förekommer hängen av koppar. Flöjeln är fästad vid ett vinkeljärn med hål för spikar. Höjden varierar mellan 10 cm och 25 cm. 1. TS — 1722. Höjd 23 cm. — 2. ILD — 1741. Höjd 10 cm. — 3. ANO 1746 ILS. Höjd 22 cm. — 4. ANO 1775 MLD. Höjd 25 cm. I Örebro läns museum förvaras ytterligare tre flöjlar: 5. ANO 1735 I S B. (inv nr 12124). — 6. ANO 1758 NPS (inv nr 12125). — 7. ANO 1782 POS (inv nr 12126). Ett antal flöjlar finns även i enskild ägo i Kumla, däribland en märkt 1747 MOD och en 1769 OES. Vid en av flöjlarna sitter ännu en

bit ganska tunt, mörkmålat trä kvar. — Flöjlarna tycks ha varit fästade på det spetsiga kistlocket. Eftersom de enligt uppgift påträffats på kistdjup har de möjligen fått följa med kistan i graven och ej lösgjorts för att senare fungera som gravminne. Seden förefaller att ha varit koncentrerad till enbart en period av 1700-talet. Kistflöjlarna har sannolikt tillverkats i socknen av någon av de många smeder som var bosatta här men arbetade inom faktorismidet i Örebro.¹³⁸ En av dessa var den Per Olofsson från Sännesta, vilkens gravsten ses i fig 85. Det är tänkbart att dessa kistprydnader var förbehållna smederna och deras familjer.

Övriga inventarier

I Örebro läns museum förvaras även ett antal snidade och målade trädetaljer från kyrkans inredning. Samtliga tycks härröra från 1600-talet och är möjligen delar från fasaden till den orgel som byggdes 1682–1684 (se ovan). — 1. 2 st kröndelar med beslagsornament och änglahuvuden. Höjd 23 cm, bredd 73 cm. Inv nr 3291–3298. — 2. 3 st änglahuvuden (fig 90a). Höjd ca 20 cm. Inv nr 3299–3301. — 3. 3 st konsoler med maskaroner i form av mansansikten (fig 90b). Höjd 16 cm. Inv nr 3302–3304.

Klockor

De båda klockor, som hängde i det fristående klocktornet, överflyttades till den nya kyrkans torn. Vid branden 1968 rasade emellertid båda ned och förstördes.

Storklockan (fig 91 a) bar följande inskrifter:¹³⁹ »Då Länet Förrestods Af / Friherre S. Löfvenskiöld / Stiftet / Af Doktor I. A. Tingstadius / Församlingen Af Fr. M. Franzén¹⁴⁰ / Omgöts denna Klocka / genom Friherre Nils Silfverschölds¹⁴¹ omsorg / i Örebro 1813 / hos B. C. Kiulander. — Bären fram Herranom hans namns äro / och kommer i hans gårdar! / Den stund skall komma i hvilken alle / de i grifterna äro, skola höra hans röst. — Fracta et muta fui nunc coelum stringo refecta contritos animos gratia sic renovat / dum voco templa patent propera mox aufugit hora mox plargam tibi dum sola sepulcra patent (=Krossad jag varit och stum, nu förnyad mot himlen jag ljuder. Sålunda nåden också förkrossade själar upprättar. Tempelportar sig öppna, ack, skynda, snart tiden flyr undan. Snart vid din öppnade grav ljuder min sorgesång.) — Hör, Herren än sin nåd Dig bjuder, / Se, templets portar öppna sig! / Kanske härnäst, då klockan ljuder, / Upplåtes grafven blott för Dig». — Den sista versen överensstämmer frånsett en smärre ändring i den första raden med inledningen till Frans Michael Franzéns sammanringningspsalm, sv psalmboken 205, vilken skrevs det följande året, 1814.

Lillklockan (fig 91 b) bar följande inskrifter: »Saliga äro de som kallade äro til lamsens brölop. Upp.b. 19: 9. (På det övre inskriftsbandet.) — Ära vare Gud i höjden! / Anammer ordet med saktmodighet som i Eder plantadt är, men varer ordets giörare och icke allenast hörare bedragandes Eder sielfva. Men then ther skådar uti frihetens fullkomliga lag, ock blifver ther uti, och är icke en glömsker hörare, utan en giörare, them samme varder salig uti sin gierning. / Jac.: 1 v. 21, 22, 25. — Under Konung Gustaf Adolph IVdes minderårighet, och Hertig Carls af Södermanland förmyndare regering, samt de styresmän för länet, stiftet och pastoratet, som på den större klockan äro nämnde blef ock denna på Kumla Kyrkas bekostnad år 1792 omguten af Olof Kiulander i Örebro. / Wäger 7 skepp: 15 L. 8 M. / Antiqvist qvondam monachis noia (nova?) pulsa metallo / iam nova kumblensi servio fusa gregi / mole minor verum sonitu concorde sorori / concino concordes vos colitote deum / P. T.» (=Fordom en gång som ny för de gamla munkar jag ringdes. / Nygestaltad min malm tjänar nu Kumla hjord. / Mindre i vikt men i endräktigt ljud med min syster / sjunger jag liksom hon: Endräktigt dyrken er Gud!). — Initialerna

Fig 90a–b. Snidade och målade trädetaljer, troligen från kyrkans orgelfasad, byggd 1682–84. Nu i ÖLM. Foto K Borg, ÖLM.

Carved and painted wood details, probably from the organ front built in 1682–84.

P T bör avse dåvarande kyrkoherden Pehr Thyselius, som alltså författat texten.¹⁴²

Såväl storklockan som lillklockan göts 1792 av Olof Kiulander i Örebro, storklockan måste dock på grund av en skada omgjutas redan 1813 av Brita Christina Kiulander, Olof Kiulanders änka.¹⁴³

I stämmoprotokollen under 1700-talet förekommer upprepade förmaningar om varsamhet vid ringningen av klockorna. 1706 påtalar man att »Effter en deel

Fig 91a. Storklockan, gjuten 1813 av B C Kiulander, förstörd vid branden 1968. Foto i Julinska samlingen, Kumla kyrkoarkiv.

The great bell, cast in 1813 by B C Kiulander, destroyed in the fire of 1968.

Ynglingar som bruka ringa samman tagit sig före kiämpas med ringande, hwar af klockorna taga stor Skada: så förmantes de, med sådant att uphöra». Man förordnade även en särskild person till att ha uppsikt över ringningen. 1709 tvingas man dock gjuta om storklockan, som blivit spräckt genom ovarsam ringning. Året efter omgjutningen av klockan följer på sockenstämman nya förmaningar för att den stora klockan ej »åther snart» skall ta skada. Beträffande ringningen fastställdes vid samma tillfälle att man skulle göra åtskillnad vid dödsringningar så att inte »en tiggerska har lika ähra med en grefwinna etc.». Förmaningarna återkommer sedan vid flera tillfällen. Den 22 april 1792 »Förmanades de af Församlingens ledamöter, som förätta Kungs-Ringningen, att icke draga eller trampa Klockorna för häftigt, så att de taga skada, utan så laga att därwid ordentelige och warsamt tillgår, och det wid ansvar». Den 17 juni var man dock tvungen att »efter förut skedd pålysning» samlas »för att rådgjöra om Storklockans omgjutande, hwilken under hwarande Ringning efter Högst Sal. Hans Kongl. Majjt Konung

Gustaf den III blifwit spräckt». Det utförliga protokollet berättar vidare: »§ 1. Först förekom den frågan: Om allenast den större Klockan, som blifwit skadad, skulle omgjas, eller wid samma tillfället, efwen den mindre, på det att bägge Klockorna måtte få ett sammanstående och harmoniskt ljud. Under öfverläggningen funnos sochnemännen af olika tankar; hwarföre blef öfwerenskommit att skrida till votering. Wid uppropet funnos några få, utgjörandes knapt tre Röster och som woro emot den mindre klockans omgjutande och således de flästa påstående wara att bägge skulle omgjas. — § 2. Under öfverläggningen om, huru stora de nya klockorna skulle blifwa, blef allmänt öfwerenskommit, att den större skulle väga cirka 14, och den mindre 7 skeppund stapelstads wigt. — § 3. Klockgjutaren och Rådmannen i Örebro Herr Olof Kiulander närvarande yttrade sig ... och ... lofwades han wid Klockornas både nedtagande och uppsättande, själf wara närvarande, samt med sina egna Block och Butvagn till Klockornas utförande wara församl. till tjenst. Likaledes ingick han i det hwilkoret, att försäkra Klockorna på 3 år, hwilket alt af församlingen antogs. — § 4. Lofwade Herr Rådmannen och Klockgjutaren Kiulander, att gifwa Hr. Prosten tillkänna först när den större Klockan skulle nedtagas, på det att, Söndagen näst förut anstalt kunde göras i Sochnestugan om, huru många dagswerken, wid Klockans nedtagande, borde wara tillstädes, samt huru många hästar borde uppbodas till den sönderslagna metallens afförande till Örebro. Hwilket likaledes skulle ske, när den mindre klockan kommer att nedtagas. — § 5. När den gamla metallen införes till Örebro, böra 2 förståndige man ifrån församlingen så som dess Comiterade wara närvarande wid wägningen hwilken wågmästaren och Rådmannen Hans Hamnström anmodas att förätta, och däröfwer bewis gifwa.» Den gamla storklockans stapelstadsvikt var enligt detta bevis 17 skeppund, 11 lispund, 1½ marker, lillkockans 4 skeppund, 13 lispund, 7½ marker. Den av Kiulander gjutna storklockans vikt var 14 skeppund, 17 lispund, 10½ marker. Den 28 oktober 1792 erhöill Kiulander kontant genom prosten Thyselius 333:16 riksdaler för omgjutningen av de båda klockorna. Storklockan måste såsom nämnts dock gjas om på nytt redan 1813.

Om de äldre klockorna förekommer spridda uppgifter i arkivalierna. Genom den medeltida räkenskapsboken vet vi att det redan under slutet av medeltiden fanns två klockor i det fristående klocktornet. År 1501 omtalas »item ad mayorem campanam wtgiffu/i/t iij^c lxj mark penninga», dvs att man utgivit 3 hundra järn (320 stänger osmundjärn) och 61 mark penningar för

storklockan. Liksom vid inköpet av altarskåpet 1439 (jfr ovan) använde man sig alltså även av osmundjärn vid betalningen av den nya storklockan. 1502 utbetalades 80 mark i arbetslön för klockan och 14 mark i lön till smeden, antagligen för klockkläppen och järnbeslagen för storklockans upphängning. Klockgjutarens namn nämns tyvärr ej.¹⁴⁴ I en något senare anteckning av Karolus Benedicti (1507–36) omtalas en klocka om 2½ skeppund och 6 lispund, dvs en mindre klocka. 1509 redovisar samme kyrkoherde i utgift 7½ öre för »them som kiördhe fram klockoverket aff skoghen».

Fornforskaren och riksantikvarien Johan Buréus uppger i en anteckning före mitten av 1600-talet följande: »*Torgildr.* På Kumla klocka i Nerike står Ecclesie tutor TIRGILLE funde p catus ut presens status sit XPO fine beatus — den kalla de Sancte Tyrils har der fordom varit en kyrkeverd». Den latinska inskriften, som alltså fanns på den ena av de båda medeltida klockorna, utgörs av två rimmade hexametrar och har tolkats till: »O Tyrgils, kyrkans beskyddare, utgjut böner, att det närvarande tillståndet må vara välsignat i Kristus intill änden».¹⁴⁵ S Torkel (Torkillus, Tyrgils) var såsom nämnts kyrkans skyddshelgon och även avbildad i altarskåpet (fig 1).

Den medeltida storklockan tycks ha varit i bruk fram till 1709, då kyrkans storklocka såsom nämnts spräcktes genom ovarsam ringning och måste omgjutas. Räkenskaperna uppger: »Debet: Sålde 1 Skiepund Metal som blef öf. när Klockan giötz för ... 200: — Noch wid Klockans omgiuthning länt i Halsbergs Kyrkia ... 167: — Dr Kmt. Af fattigmedlen i Kumla ... 43: 8. Klockans omgiuthning komer i alles med Materialier, arbetslön och Skiutz, att kosta ... 1 179: 19».

Enligt Abraham Samzelius' Beskrifning (UUB) stod det överst på denna storklocka: »I dag om i hören hans röst, så förstocker icke edert hierta. Der under: Af god metall jag guten är. / Har du Gud af hiertat kär. / Så låt hans helga ord tig föra. / När du mitt ljufwa klang får höra. / Så hörer Herren tine bön / och gifver tig en härlig lön, / Den Christus med sitt blod mänd wärfva / åt sina barn at ewigt ärfva. — Omkring brädden står: Regnante potentissimo Serenissimo Rege nostro Carolo XII ao, qui erat Christi — MDCCIX aereum hocce et canorum Instrumentum in Dei hororem et ecclesiae Kumblaa comodum et usum templi sumtibus fusum est sub Praeposito et Pastore M. Bergero Flosundio fusore Elia Ehrenhart.» (=I det tolfte året av vår stormäktigste allernådigste konung Karl XII:s regering, vilket var Kristi år 1709, under prosten och kyrkoherden magister Bergerus Flosundius' tid (not 132) göts detta välljudande instrument av brons till Guds ära och

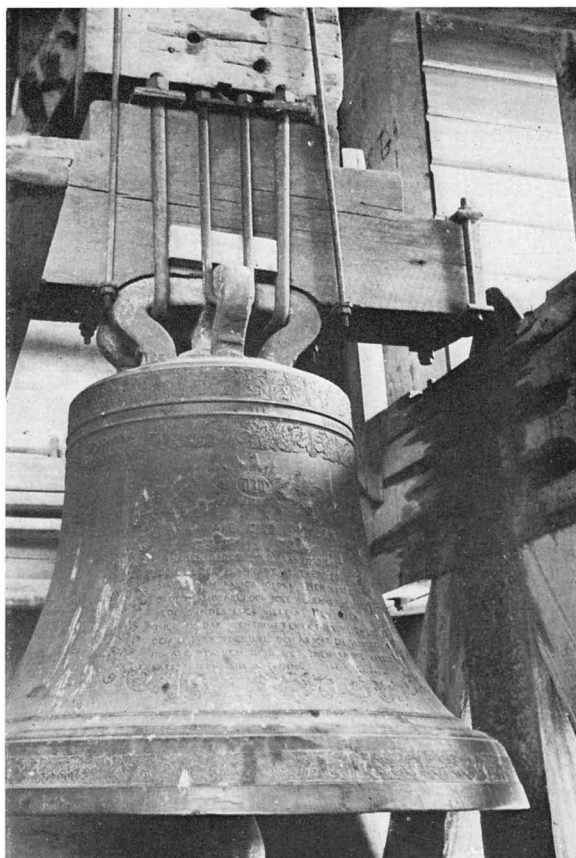

Fig 91 b. Lillklockan, gjuten 1792 av O Kiulander, förstörd vid branden 1968. Foto i Julinska samlingen, Kumla kyrkoarkiv.

The small bell, cast in 1792 by O Kiulander, destroyed in the fire of 1968.

Kumla kyrkas gagn och bruk på dennas bekostnad av gjutaren Elias Ehrenhart.¹⁴⁶

Enligt Wallenstråles Additam. var storklockan större än vad som var vanligt för en landsförsamling och dess ljud hördes flera mil bort. Vid invägningen inför omgjutningen 1792 var dess stapelstadsvikt, enligt det ovan citerade beviset, 17 skeppund, 11 lispund, 1¼ marker. Den i inskriften nämnde klockgjutaren avser Elias Arenhardt¹⁴⁷ från Norrköping.

Enligt Abraham Samzelius fanns omkring den mindre klockan »en rad med munkstyl». Denna medeltida lillklocka ersattes liksom Arenhardts storklocka 1792 av de båda beskrivna klockorna av Olof Kiulander.

I kyrkans inventarieförteckning förekommer ännu 1825 en liten klocka, som då låg i sakristian. Den såldes tydligen senare i samband med den nya kyrkans tillkomst. Sannolikt var den en medeltida s k sanctusklocka.

Noter

1. Uppgifterna om socknens förhistoria har sammanställts av förste antikvarie *Folke Hallberg*, raä.
2. *Närkes runinskrifter* s 23–28.
3. *H Hofberg*, Nerikes fornlemningar (ms i ATA), p 51, 54.
4. *L Hellberg*, Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse, s 99.
5. Se bl a *J Sahlgren*, Sockennamnen i Närke, s 72.
6. *L Hellberg*, a a, s 98.
7. *H Hofberg*, Nerikes gamla minnen, s 11; *C G Styffe*, Skandinavien under unionstiden, s 302.
8. Uppgifterna om den tidigare prästgården är hämtade ur en vägledning över Kumla kyrka (Kumla 1968), där även en plan över huvudbyggnadens rumsdistribution finns publicerad. Se även *Till hembygden* 1921, 1925 och 1943.
9. *J L Samzelius*, Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590, s xxix och lxxix.
10. *Sven i Säby* antas av både *E Lewenhaupt* (Säbylund, s 18) och *K G Grandinson* (Närkes medeltida urkunder, s 105, not 3) vara far till *Lars Svensson i Säby*. Att *Sven* beseglar ett brev som rör jord i Askers härad kan bero på att han varit släkt med den i brevet nämnde *Filip* i Köpberga.
Lars Svensson (hjorthorn), häradshövding i Östra tredingen 1405–10 (*J E Almquist*, Lagsagor och domsagor i Sverige, s 180; *H Gillingstam*, Ätten Siöblads medeltida släktförbindelser och äldsta historia, s 45 och 55 not 62).
11. *Anders Mattsson* i Djulö, väpnare, nämnd 1426–1442, son till *Matts Andersson* av Hålbönässläkten och *Katarina Engisladotter* (tre sjöblad). Med hjälp av ett lån från Kumla kyrka på 40 mark och 200 järn (1426) kan *Anders Mattsson* ha fått möjlighet att förvärva ytterligare jord i Säby, utöver den som hans hustru *Ingrid Larsdotter*, som levde ännu 1468, troligen ärvde efter sin far. (*H Gillingstam*, a a, s 45 och 55, not 62; *J L Samzelius*, a a, s xxiii.)
Bengt Stensson (Natt och Dag), herre till Göksholm (St Mellösa sn, Nä). Riddare 1397, hövitsman på Styresholm (Styrnäs sn, Än) 1405, lagman i Närke 1410, riksråd 1413, död 1451 (*Elgenstierna*; *J E Almquist*, a a, s 170).
12. *Måns Bengtsson (Natt och Dag)*, herre till Göksholm, son till *Bengt Stensson* och *Kristina Magnusdotter*. M B mördade *Engelbrekt Engelbrektsson* 1436 och blev där-efter tvungen att fly tillsammans med sin far till Ringstadaholm (Ög). Efter att ha fått lejd gick han i kung Eriks tjänst och idkade 1437 sjöröveri i svenska skären. Riddare 1442, hövitsman på Brandaborg (Sö) 1450, riksråd och lagman i Närke 1451, död ca 1477 (*Elgenstierna*; *J E Almquist*, a a, s 170). — Genom köp och rättegång kom M B i besittning av hela Säby (*E Lewenhaupt*, a a, s 19).
13. Följande personer har därefter innehaft *Säby*:
Lars Siggesson (Sparre af Rossvik) d y, riksråd, död 1554; lagman i Närke 1525–1554. Innehade *Säby* efter sin far *Sigge Larsson*. Dog på Örebro slott och begravdes i

S:t Nikolai kyrka, men sannolikt senare nedsatt i Munktorps kyrka i Västmanland, där en gravsten nedanför predikstolen med hans och hans andra hustru *Brita Trolles* namn och vapen ligger (jfr inv 1830, ATA; *G Ekström*, Munktorps kyrka).

Erik Sparre (af Rossvik), riksråd, född 1550, död 1600. Omtalas som mycket lärd och var den mest framträdande personligheten av sin tids svenska adel. Ägde *Säby* efter fadern och hade där två frälsebönder. Efter hans avrättning i Linköping 1600 ägdes *Säby* av hans änka *Ebba Brahe*, *Per Brahe* den äldres dotter. Redan före sin död 1635 hade hon troligen lämnat S till sina söner (jfr *E Lewenhaupt*, a a, s 2).

Johan Sparre (af Rossvik), riksråd, kammarråd. Född 1587, död 1632; säges bruka *Säby* »till Sätsgård som hans fougte bor uppå» (jfr *E Lewenhaupt*, a a, s 2).

Carl Sparre (af Rossvik), kammarråd, född 1595, död 1632. Den föregående broder, tycks ha haft del i *Säby*; gift andra gången med *Görvel Posse*.

Görvel Posse, överhovmästarinna, född 1600, död 1671 i Stockholm. Änka sedan 1632, ägde *Säby* och lämnade den i arv åt sonen (jfr *E Lewenhaupt*, a a, s 2).

Carl (Carlsson) Sparre, friherre till Kronoberg, hovstallmästare, född 1632, död 1672 i Stockholm; ägde *Säby*. Gifte sig 1659 med *Barbro Kruus (Cruus) af Gudhem*, och gav henne *Säby* i morgongåva samt 1 000 dukater »i förbättring».

Barbro Kruus af Gudhem, friherrinna, döpt 1643, död 1720, dotter till kammarrådet *Johan Jespersson Cruus af Edeby* och grevinnan *Catharina Oxenstierna af Södermöre*. Vid giftermålet med S fick hon *Säby* i morgongåva. Men godset var redan pantsatt »... för en stoor Summa Penningar ...» skriver B K i ett brev, daterat i *Säby* den 12/5 1696 till landshövdingen i Närke och »... att iag det samma sedan inlöst hafwer, försälliandes mina Egna arfwegodz, dhem iag dhetta *Säby* Godset medh åth mig köpt och inbördat hafwer, så är dhet nu intet någon morgongåfwa mehr, utan ... effter Sweriges Lagh och Kongl. Majj^{ts} egen stadga ... såssom mine Egne faste Arfwegodz ...» (jfr Adels rustjäsentlängder. Förteckn 88. Örebro län nr 60. 1969: 305. KrA). Tydligt bodde B K med sin förste man *Carl (C:son) S* på *Säby*, eftersom två av deras i späd ålder avlidna barn blev begravda i Kumla kyrka, det ena 1667 (se Gravminnen). B K blev änka 1672 och gifte om sig 1679 med rikstygmästaren greve *Gustaf Gabrielsson Oxenstierna af Korsholm och Wasa*, herre till *Mörby*, som dog 1693 i Stockholm och begravdes i *Oxenstiernska* gravvalvet i *Fasterna* kyrka. Även hennes förste mans kista flyttades till ovan nämnda gravvalv, vilket bekräftades vid dess öppnande 1938. (En kopia av prot förvaras på pastorsexpeditionen i *Fasterna* kyrka, Up). Sedan B K blivit änka för andra gången hade

hon sitt änkesäte på Säby och gjorde stora donationer till Kumla kyrka (se Silver, Textilier). B K avled 1720 på Säby och begravdes i Kumla kyrka (jfr Kumla församlings dödbok, ULA). Uppgiften i SvK Up V, s 384, 410, 431, att B K levde ännu 1731 och donerade textilier till Esterna kyrka är sålunda felaktig. Efter hennes död fanns inga bröstarvingar i livet och Säby innehades under fleråriga tvister av döttrarna till hennes äldre syster, friherrinnan *Anna Maria Kruus af Gudhem* (död 1716), gift med greve *Carl Mauritz Lewenhaupt*.

Birgitta Dorothea Lewenhaupt, grevinna, född 1663, död 1730 i Jönköping. Gift 1690 med sin kusin riksrådet och generalen greve *Adam Ludvig Lewenhaupt*, som dog i fångenskap i Moskva 1719, begravd 1822 i Riddarholmskyrkan i Stockholm. 1724 löste B D L ut sina systrar och blev ensam ägare av godset (jfr Adelns rusttjänstlängder. Förteckn 88, Örebro län 1728, nr 302: 95. KrA). Efter B D L:s död innehades Säby gemensamt av hennes barn till 1737.

Anna Maria Lewenhaupt, den föregående dotter, grevinna, född 1691, död 1766, begravd i Vists kyrka i Östergötland. Gift 1719 med presidenten friherre *Germund Cederhielm* (*Palm och Palmstedt*, adl) i hans andra gifte. C var en framgångsrik ämbetsman och senare en av landets största jorddrottar med gods i Östergötland, Södermanland, Småland och Finland. Säby (Bjärka-Säby) i Vists socken, Ög, blev C:s huvudgård. Från år 1737 blev A M L tillsammans med sin man ensam ägare till Säby (Säbylund). C dog 1741 på Charlottenborg i Vinnerstads socken (Ög). Enligt testamentet skulle hustrun »ensam och allena förvalta och besitta» hans gårdar Säby i Vists och Sörby i Örtomta socknar, Östergötland, samt Säbylund. Båda makarna donerade praktfulla textilier till kyrkan. A M L hade vid sin död 1766 överlevt alla sina barn och på grund av ekonomiska svårigheter såldes Säbylund av hennes sonson.

Germund Carl Cederhielm, president, friherre, född 1717, död 1789 på Sörby, ägare till Säbylund 1766–1768.

Thure Gyllenspetz, kapten, född 1719, död 1783 på Säbylund (se Kyrkogården). Köpte 1768 Säbylund av G C C och ägde den till sin död.

Hedvig Margareta de Frietzky (*Frietsky*), född 1725, död 1788 i Örebro (se Kyrkogården). Gift 1763 med *Thure Gyllenspetz*, ärvde Säbylund efter hans död 1783. Under deras tid uppfördes den nuvarande huvudbyggnaden på Säbylund. På S bodde sedan 1776 även hennes ende kvarlevande broder (se nedan). Då båda syskonen var barnlösa instiftades 1786 ett fideikommiss för att förhindra gårdens delning på ett flertal avlägsna släktingar. Enligt H F:s förordnande skulle brodern efter hennes död, som inträffade 1788, övertaga Säbylund och efter hans frånfälle skulle egendomen som fideikommiss tillfalla friherre *Fredrik Ulric von Essens* dotter *Charlotte Elisabet*.

Clas Frietzky, bruksidkare, politiker, född 1727, död 1803 på Säbylund (se Kyrkogården). Son till överstelöjtnanten *Johan de Frietzky* och *Anna Elisabeth Linroth*

Genom upprepade knä- och benskador under uppväxten tvingades F att välja en praktisk bana i stället för den i familjen traditionella militärbanan. Från 1754–1776 direktör vid Storfors bruk i Värmland, en släktbesittning på mödernet. Deltog i samtliga riksdagar 1760 till 92, var en av mösspartiets ledare. Sedan 1776 bosatt på Säbylund, hjälpte system slutföra de återstående inredningsarbetena i den nya huvudbyggnaden. Om F:s bildningsintressen vittnar det stora bibliotek, som tillhör Säbylund. Redan 1789, ett år efter Hedvig F:s död, överlämnade F Säbylund till *Charlotte E von Essen*, som bosatte sig på godset och vårdade den där till sin död 1803 kvarboende F.

Charlotte Elisabet von Essen, friherrinna, född 1758 på Kavlås, död 1822 på Säbylund. Gift 1802 med jordbrukaren och politikern friherre *Nils Silfverschiöld* i hans andra gifte, född 1753, död 1813 i Örebro. Deras äktenskap var barnlöst och kortvarigt. Båda är begravda på Kumla kyrkogård, där ett ståtligt gravmonument (fig 20–21) restes på deras grav (se Kyrkogården). Enligt fideikommissbestämmelserna överlämnade C E E gården till sin fyra år yngre syster *Gustava F von Essen*.

Gustava Fredrika von Essen, friherrinna, grevinna, född 1762, död 1838 på Säbylund, begravd på Kumla kyrkogård. Gift med översten greve *Gustaf Julius Lewenhaupt* i hans andra gifte, född 1753, död 1820. G F E innehade Säbylund 1822–1838. Hon skänkte till Kumla nya kyrka predikstolen, kristallkronor och ett stort antal andra gåvor (se Predikstol, Ljuskrönor). Efter hennes död tillföll fideikommisset hennes dotter *Charlotte Lewenhaupt*.

Charlotte Lewenhaupt, född 1798, död ogift 1869 i Stockholm, begravd på Kumla kyrkogård (se Gravminnen). Innehade fideikommisset 1838–1869; donerade till Kumla nya kyrka en dopfont av Älvdalsprofyr. Till sin efterträdare utnämnde C L efter sin avlidne broder greve *Axel Lewenhaupt*, född 1796, död 1863, dennes änka *Eugenie Lewenhaupt*. A L, som var militär, blev 1839 major i armén men tog avsked ur krigstjänsten 1843. Han blev sedan ordförande i Mälmarprovinsernas enskilda bank och deltog även i stiftandet av Örebro enskilda bank. A L var även en av de ledande männen inom Kumla kyrkas byggnadsdirektion och spelade en aktiv roll vid den nya kyrkans tillkomst.

Eugenie Carolina Desideria Lewenhaupt, grevinna, född von Essen 1811, död 1894 i Uppsala. Gift andra gången 1844 med majoren greve *Axel Lewenhaupt* (se ovan). Innehade Säbylund 1869–1894. Vid E L:s död övergick fideikommisset till sonen, greve *Eugène Lewenhaupt*.

Carl Harald Eugène Lewenhaupt, bibliotekarie, greve, född 1849, död 1927 på Säbylund. Innehade S 1894–1927. Gift med *Anna Maria Helena* (*Ellen*) *Mesterton*, född 1853, död 1907, båda makarna begravda på Kumla kyrkogård.

(Personuppgifterna är hämtade ur *Elgenstierna*, SBL, SMOK och *E Lewenhaupt*, Säbylund. Sammanställningen är gjord av fil mag *Hilda Kauri*.)

14. Uppgifterna om byggnaderna är hämtade ur *E Lewenhaupt*, a a, s 21.
15. *Örebro-Kuriren* 19.6 1958. Se även *B Waldéns* reserapport 16.6 1958 (ÖLM) samt artikel i *Kumla Julblad* 1972.
16. Prov från en terrass nära källaren gav resultatet 820 ± 100 (ST 2466), dvs cirka år 1130. Vid tomtrönsen mot norr blev värdet 540 ± 136 (ST 2476), dvs cirka år 1410.
17. *Gregers Birgersson*, oäkta son till *Birger Jarl*. Kallas riddare 1276 och ägde stora gods på Arnön, Övergran sn (Up). G B grundade Vallby kanonikat vid Uppsala domkyrka 1275, dog 1276 och begravdes hos minoriterna i Uppsala. Hans sigill var en tre gånger styckad sköld och han var gift med en okänd kvinna som ägde jord i Södermanland (ÄSF).
18. Vid tiden för bytet fanns eventuellt ett stenhus i Ängsö, ty det nuvarande slottet innehåller medeltida murverk från flera perioder. Eftersom Vallersta 1272 ansågs betydligt värdefullare än Ängsö förefaller det dock som om stenhuset byggdes senare, kanske först sedan *Gregers Birgersson* övertagit Ängsö.
19. *Girvatur* m fl har eventuellt varit landbor och brukat den jord som Riseberga kloster bytt till sig från *Gregers Birgersson*.
20. *J L Samzelius*, Lekebacken och Lundsbacken, s 34.
21. Muren har beskrivits av *H Hofberg* i Nerikes fornlemningar, p 53 f. *J L Samzelius*, a a, s 35, antar att namnet Lundsbacken tyder på förekomsten av en offerlund och att muren kan ha varit en inhägnad runt denna. *L Hellberg*, a a, s 471, ansluter sig till denna teori. Se även *A Nordén*, Östergötlands järnålder 2, s 151 f.
22. Se t ex *S Lindqvist*, Forntidsliv, s 245.
23. *H Ljungberg*, Den nordiska religionen och kristendomen, s 230.
24. Upplandslagens kyrkobalk, kap I; Gutalagen, kap 4.
25. Se t ex *Rannsakningar I*, s 61 och 88 (eldsken i asplundar i Husby-Långhundra och Rö, Up) samt s 38 och 129 (eldsken på högar i Hacksta, Up, och Badelunda, Vs).
26. *H Hofberg*, a a, p. 54.
27. *H Hofberg*, a a, s 54. Möjligen har Hofberg fått uppgiften från kyrkoherde *C E Kjellin* (se Nya kyrkan, not 14), som i ett osignerat manus i ÖLM, »Strödda anteckningar om Kumla», p 2, antecknat att märken efter en större byggnad funnits vid källan.
28. *L Hellberg*, a a, s 99.
29. *J L Samzelius*, Kumla kyrkas räkenskapsbok, s 8 (1427), s 26 (1465), s 87 (1509).
30. *M Åmark*, Uppsala domkyrka genom åtta århundraden, s 64.
31. *J L Samzelius*, a a, s 104 (1517), s cix och 171 (1553).
32. *H Hofberg*, Nerikes gamla minnen, s 134.
33. *J L Samzelius*, a a, s cvi, cviii.
34. Uppgifterna i det följande grundar sig på *Zachrissons* rapport (ATA).
35. *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige, s 310, 380.
36. *E Lundberg*, a a, s 303. *B Waldén*, Stiftets kyrkor, s 492.
37. SvK Nä I: 6, vol 147, s 872 (Vintrosa), s 850 (Mosjö), s 822 (Ånsta). SvK Nä I: 2, vol 63, s 184–189 (Eker). *B Waldén*, a a, s 491 (Kräcklinge).
38. *H Hofberg*, a a, s 134 (Ödeby). *B Waldén*, a a, s 491.
39. *E Eckhoff*, Kyrka vid Granhammar i Vintrosa socken, Nerike, s 169 och fig 93. SvK Vg I, fig 34, 36.
40. *R Holmberg*, Kyrkobyggnad, kult och samhälle, s 16 f.
41. Att man flyttat gravar från en kyrka till en annan finns flera exempel på. Ett av de mest iögonenfallande är flytningen av ärkebiskopsgravar från Gamla Uppsala till den nya domkyrkan i Uppsala i samband med ärkesätets flyttning och translationen av S Eriks relikier (*K Kumlien*, Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning, s 17). I Flasta kyrkoruin i Uppland saknas också skelletet i en av de förnämsta gravarna, vilket troligen flyttats då Skoklosters kyrka byggdes (utgrävningsrapport i ATA). Att stofet efter helgonförklarade personer kunde flyttas flera gånger visar Botvidslegenden (SvK Sö IV: 1, vol 161, s 10).
42. Jord i Hörsta tillhörde under medeltiden klostren i Riseberga och Vadstena, vilka kan ha fått jorden genom donationer av frälsemän. Så skedde t ex 1381 (NMU nr 163). På 1300-talet hade också biskoparna i Strängnäs ekonomiska intressen i Hörsta (DS nr 1564, SRP nr 2110 och 2172).
43. *G Smedberg*, Nordens första kyrkor, s 90. Se även artiklarna *Patronatsrätt* och *Privatkirke* i KLNLM.
44. *B Waldén*, a a, s 490.
45. *G Smedberg*, a a, s 177; DS nr 286.
46. *Filip Törnnesson (hjorthorn)*, lagman i Närke 1272–1279. Släkten tycks ha haft anknytning till Närke, ty såväl *Leonard Holmgersson*, underlagman i Närke 1343–1349, som den ovan nämnde *Lars Svensson i Säby*, häradshövding i Kumla härad 1405–1410, förde hjorthorn i sina sigill. Se *J E Almqvist*, a a, s 170, 180.
47. Uppgifterna är hämtade ur *S Ljung* och *M Collmar*, Strängnäs stifts herdaminne, del I (ms under publicering).
48. Beträffande de i den medeltida räkenskapsboken nämnda prästerna, se *J L Samzelius*, a a, s xix–lv. Om *Karolus Benedicti*, se även *F H Morssing*, Närkes präster under den äldre Vasatiden, s 56.
49. Avltsbrevet finns publicerade och översatta av *J L Samzelius*, a a, s 155–162, som också kommenterat breven s xc–c. Uppgifterna här har till största delen hämtats ur Samzelius arbete.
50. *J L Samzelius*, a a, s c–cvi. — Uppgifterna om helgonet har dessutom hämtats från *R Norberg*, Sankt Torkel, Martyren, s 25 ff.
51. *J L Samzelius*, a a, s cii (1391), s 6 (1425), s 13 (1439), s 63 (1491) och s 77 (1504).
52. *Ibidem*, s 98 (1515), s 10 (1431), s 11 (1433), s 105 (1518) och s 124 (1525?).
53. *Ibidem*, s ciii (Arboga), s civ (Vadstena). *M Åmark*, Närkes medeltida kyrkklockor, s 21 (kyrkklockan).
54. De olika avbildningarna av S Torkel beskrivs närmare i *R Norberg*, a a, s 25 ff.

55. *R Norberg*, Engelbrektstidens kyrkliga konst i Närke, s 44, fig 9.
56. Enligt muntligt meddelande från Personnamnskommittén, Uppsala.
57. Nischerna i kyrkogårdsmuren i Vadstena har beskrivits av *I Anderson* i Vadstena gård och kloster, s 149 f. — En likartad företeelse tycks ha funnits på bl a Ovansjö kyrkogård (Gä). Enligt *Rannsakingar I* fanns där sedan tiden före reformationen två »Crucifix» som folket tillbad. Runt det ena hade det bildats en fördjupning efter alla som på knä »krupit till krysse» och en liknande stig hade trampats upp runt själva kyrkan (s 174 ff). Även från Idre (Da), Valbo (Gä) och Hälsingtuna (Hä) finns likartade berättelser. *Ibidem*, s 166, 190 och 201.
58. *C af Ugglas*, En svensk korsväg, s 246.
59. »Några minnesanteckningar om Kumla Gamla Kyrka och om dess nedtagning 1828» av *Erik Olsson i Sännersta* 7 okt 1891 (avskrift i Julins samling). »Minnesbrev» av *Sven Svensson i Ekeby* 1836 (avskrift i Julins samling; se även *J L Samzelius*, a a, s cxxii).
60. Tornen vid några av kyrkorna på Bornholm tycks ha uppförts för fredliga ändamål, bl a kanske som klocktorn. Det gäller möjligen också för de skånska fristående tornen i Löderup, Valleberga och Benestad. Kastalerna i Brunflo, Sunne (Jä) och Lärbro (Go) fungerar nu som klocktorn. *R Holmberg*, a a, s 18 f. KLNLM, art *Kastal*.
61. *J L Samzelius*, a a, s cxxiii.
62. Uppsalatornet fungerade liksom kastalen i Kumla som klocktorn på 1400-talet. *N Sundquist*, Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300, s 319. För Fellingsbro, se *B Hoberg*, Fellingsbro kyrka — iakttagelser vid en arkeologisk undersökning 1968, s 49.
63. Klockstaplar som också fungerar som stigluckor förekommer i Norrland och Finland. KLNLM, art *Klokkehus, -støpul*.
64. Att helgonbilder funnits och tillbetts även utanför kyrkorna förefaller troligt. Ett avlatsbrev från Hackvad (Nä) omtalar särskilt en Mariabild utanför kyrkan (*T Schmid*, Om det medeltida fromhetslivet, s 55 f). På många kyrkor finns nischer i fasaderna, särskilt intill portalen. Från Västerlövsta (Up) finns en tradition om att två nischer på båda sidorna om portalen innehållit »afgudar» som folket tillbett (*Rannsakingar I*, s 135).
65. Se KLNLM, art *Indulgens, Indulgensbrev*.
66. *R Holmberg*, a a, s 36.
67. *J L Samzelius*, a a, s xxxvii (sockenstämma), s cxxxix (härbärke).
68. *Anders Abraham Grafström*, f 1790, d 1870, präst, skald, tecknare. G: 1. 1822 m *Henriette Elisabeth Franzén*, dotter till kh *Frans Michael Franzén* i Kumla (se not 140), död 1833. — 2. 1838 m *Helena Sophia Franzén*, den förras halvsyster. Se SBL och SKL.
69. Den ena akvarellen finns reproducerad i »Minne af A A Grafström» (1890-talet), den andra befinner sig i privat ägo och har publicerats av *J L Samzelius*, a a, s cxvii, fig 22.
70. Uppmåtningsritningen påträffades 1947 av *Henning Julin* i Byggnadsstyrelsens arkiv. Den förvaras nu i RA.
71. *Abraham Samzelius*, f 1723 i Hardemo, d 1773 i Ramundeboda. Prästvigd 1752, pastorexamen 1766, kyrkoherde i Ramundeboda (Bodarne) 1768–1773. Han var flitig samlare och författare av skrifter, särskilt rörande Närkes historia och topografi, och har blivit kallad »Närkesflorans fader» efter en flora från 1760. Till Kumla hade han personlig anknytning genom sin syster *Elisabet*, som var gift med komministern i Kumla, *Axel Åhrberg* (*Hagström* 1901, s 474, 570 ff).
72. *Martin Georg Wallenstråle*, f 1733, d 1807, kyrkoherde i Kumla 1783–1791. Både fadern och farfadern var biskopar och 1755 adlades MGW på grund av faderns förtjänster. Prästvigd 1761 och kungl hovpredikant s å, teol dr 1777, biskop i Kalmar 1791 (*Hagström* 1901, s 504 ff).
73. En översättning av *Stolpes* arbete finns i Julins samling.
74. *Johan Herman Hofberg*, f 1823, d 1883. Distriktsläkare i Närke 1852–1868. Forn- och hembygdsforskare, senare museiman, föreståndare för Livrustkammaren 1880. Hans beskrivningar över fornminnen (ms) i bl a Närke förvaras i ATA. Se SBL.
75. Dörrarna i V Åby inköptes på 1870-talet, eventuellt vid en auktion i samband med restaureringen av Täby kyrka, enligt *Örebro Dagblad* 7.7 1937.
76. *J L Samzelius*, a a, s 146.
77. *Å Nisbeth* förbereder en artikel om kumlamålningarna och herr Andreas.
78. Se *I Wilcke-Lindqvist*, Medeltida himmelfärdsfirande i Estuna kyrka, och *U Haastrup*, Kristi himmelfartsspil i Visby.
79. *E Gustafsson*, Den romanska stenkyrkan i Atlingbo, s 13, 33 och 35.
80. *W Holmqvist*, Sigtunamästaren och hans krets, samt Konsten i Södermanland på den helige Botvids tid. Till Holmqvists datering ansluter sig *I Schnell* i Kyrkorna i Södermanland, s 31. — *E Svärdröm*, »Mustaschmästarens» runsignatur i Torpa kyrka, s 17 f. *J Roosval*, Mustaschmästaren i Rekarne, s 189 ff. — Se även *A Tuulse*, Romansk konst i Norden, s 94 f, och *A Andersson*, Gravstenen från Botkyrka och korset från Granhammar, s 9.
81. *R Holmberg*, a a, s 5. *E Gustafsson*, a a, s 14.
82. *A Schück*, Svithjod och folklanden, s 31 ff.
83. *E Lundberg*, Studier i folkungatidens kyrkliga konst, s 84. SvK Nä I: 3, vol 92, s 407.
84. *R Boström*, Gårdslösa kyrka, s 2 och 5.
85. SvK Ög II, vol 43, s 64.
86. *Ibidem*, s 56, 60.
87. *E Lundberg*, a a, s 84.
88. *R Boström*, a a, s 5 (Gårdslösa). SvK ÖI I: 2, vol 116, s 110 (Böda); SvK ÖI I: 5, vol 133, s 451 och fig 321 (Persnäs); SvK Go VI: 7, vol 165, s 597 (Lau).
89. Jfr SvK Up XI: 1, vol 111, s 33 (Svinnegarn); SvK Go VI: 7, vol 165, s 597 (Lau). *Ålands medeltida kyrkor*, s 94 (Hammarland).

90. Enligt *R Boström* har även Gärdslösa varit prostkyrka under medeltiden.
91. *R Boström*, a a, s 2 och fig-1; SvK Ög I: 2, vol 14, s 109 och fig 123; SvK Nä I: 2, vol 63, s 278 och fig 235.
92. SvK Nä I: 1, vol 46, s 33 och 51 f. Portalen är avbildad i fig 31 och 32.
93. Klosterkyrkans norra mur grävdes ut 1972 under ledning av antikvarie *Karin Andersson*. Rapport i ATA.
94. *T Schmid*, a a, s 58.
95. *J L Samzelius*, a a, s 77 (1504), s 78 f (1505), s 79 (1507?), s 86 (1508), s 92 (1510), s 93 (1511), s 95 (1512), fig 96 (1513).
96. *J L Samzelius*, a a, s CXXIX och XCIX. Se även *H Julin*, *Templum Kumlense*, s 14.
97. Beträffande flyttningen av kyrkans invigningsdag, se *J L Samzelius*, s XL f och CIII, not 3. För uppgifterna 1515, se *ibidem* s 98 ff.
98. Avlatsbrevet finns återgivet i *Samzelius 1946*, s 160 f. Jfr även ovan kapitlet Den gamla kyrkobyggnaden, Inledning.
99. Se *R Norberg*, *Engelbrektstidens kyrkliga konst i Närke*, s 44.
100. Texterna är tolkade av fil kand *Svante Nyberg*.
101. Prosten *Hans* i Kumla, *Johannes Olavi* kyrkoherde i Viby 1422–1428, i Kumla 1431–1442, kanik 1422–1435, prost i Närke 1428–1435, dekan 1443–omkr 1460, död som emeritus 1467. — Jfr Strängnäs Stifts herdaminne, del I. *S Ljung* och *M Collmar* (i ms under utgivning); *Samzelius 1946*, s XXIV ff.
102. *R Norberg*, a a, s 54 ff.
103. *M Rydbeck*, *Medieval Wooden Sculpture in Sweden*, IV, s 159 ff. Se även där angiven litteratur.
104. Parallellerna med Bjälboskåpet välvilligt påpekad av docent *B-A Kéry*.
105. Den latinska texten i detta avsnitt av räkenskapsboken har tolkats av fil dr *Hedda Roll*.
106. *Samzelius 1946*, s LXVII ff.
107. Jfr *Samzelius 1946*, s XXXIII f. — *Magnus Germundi*, kyrkoherde 1473–1489.
108. *Samzelius 1946*, s XXXIII.
109. *R Norberg*, *Gothemsaposteln* — ett Vadstenaarbete från omkring 1470, i: *Gotländskt arkiv 1953*. Se även *Den-samme*, *Tidens konsthistoria*, III.
110. *A Lindblom*, *Kult och konst i Vadstena kloster*. KVHAA handlingar, antikvariska serien 14, Sthlm 1965, s 136 ff.
111. *Laurentius Nicolai Strengnensis (Laurentius Claudii, Lars Claesson)* kyrkoherde, d 1606 och begravd i Kumla kyrka. Se nedan Gravminnen. Född i Strängnäs. Räknares tillsammans med sin broder, kyrkoherden i Stora Mellösa, *Johannes Nilsson*, till de förmögaste prästerna i Närke. 1565 kyrkoherde i Ekeby, i Kumla tidigast på hösten 1578 eller våren 1579. Deltog flitigt i det kyrkopolitiska och politiska livet. Förde själv kyrkans räkenskaper (se *Samzelius 1946*, s LI ff). Gift med *Ingegärd Svensdotter*, dotter till kyrkoherden i Örebro
- Sueno Gudmundi*, död före 1627. Se även *M Collmar*, a a, s 388–393.
112. *H Rabén*, *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige*, Sthlm 1934, s 47 ff. — *Hans Kantentitz*, konstsnickare av tysk härkomst, verksam i Sverige 1584–1607, bl a vid Gripsholms, Tynnelsö och Örebro slottsbyggen. Se även SvK, Nä I, s 522; SvK, Up XI: 1, s 48–50. — *E Bohrn* har senare påpekat att predikstolen kan vara utförd efter ritningar eller skisser av *Herkules Mida*, som var verksam på Örebro och Nyköpings slott. Se *E Bohrn*, *Nyköpings renässansslott och Herkules Mida*, Sthlm 1941, s 159 f.
113. *Olof Jonsson*, orgelbyggare. I *A A Hülphers* »Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter, särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet, jemte kort Beskrifning öfver Orgwerken i Sverige», Västerås 1773, s 180 not 19 finns följande uppgift: »I Nerike var Ol. Jonae byggmästare (=orgelbyggare) omkring år 1670.» Av s 277 framgår att Sköllersta beställde ett orgelverk år 1679 från »Organist. Ol. Jonae i Mällösa». *Josef Sjögren*, *Orgelverken i Västerås' stift*, Sthlm 1952, s 55 uppger: »Jonsson, Olof (Molinbergius), bosatt i Arboga och verksam som orgelbyggare i västra Västmanland samt i Närke. Förekommer redan 1674 som reparatör i Strängnäs' domkyrka. Arbeten: Köping 1691, ombyggnad ...; Ljusnarsberga 1693, positiv om 7 stämmor, Lindsberg 1693, rep.»
114. En utförlig skildring av Kumla kyrkas orglar av *R Axel Unnerbäck* planeras ingå i *Kumlabygden V*.
115. *Ericus Petri Noræus*, kyrkoherde 1652–1661. Son till länsman *Per Olofsson* från Norrby, Hardemo. G 1) med *Brita Birgersdotter Rhoman*, 2) med *Clara Danielsdotter Fougdonia* som gifte om sig med efterträdaren (not 119). — Se *J L Samzelius*, *Kumla präster i bygden*, i: *Kumla julblad 1956* samt *Kumla kyrka*, *Kumla 1968*, s 81.
116. Se *Samzelius 1946*, bilaga 9, förteckning på omnämnda kyrkoinventarier.
117. *Samzelius 1946*, s XLI.
118. Se *Guld- och silverstämplrar*, *Svenskt silversmide 1520–1850*, Sthlm 1963.
119. *Andreas Laurentii Edzbergius (Esbergius)*, kyrkoherde 1663–1685. Bondson från Edsberg, hovpredikant hos Karl X Gustaf 1658. Gift med *Clara Fougdonia* i hennes andra gifte (jfr not 115), dotter till *Daniel Josephi Fougdonius*, kyrkoherde i Örebro. E avled 1685 och begravdes på samma gång som hustrun i Kumla kyrka. Stamfader till adliga ätten *Bergenskjöld*. — Jfr *Elgenstierna*; SMOK.
120. Se *Samzelius 1946*, bilaga 9.
121. *Samzelius 1946*, s CXXXII.
122. Se *A Branting* o *A Lindblom*: *Medeltida vävnader och broderier i Sverige*, II, Sthlm 1929, s 75–77.
123. *W Paatz* i: *Lübeckische Blätter*, 1929.
124. *Petrus Magni Bellander*, kyrkoherde 1632–1650. Begravd i Kumla kyrka, se *Gravminnen*. Gift 1) med *Elisabet Persdotter Roland (Rolamb ?)*; 2) med företrä-

- darens änka *Karin Olofsdotter Podolina*. Gravstenen har felaktigt *Fotlind* (not 128).
125. *Johannes Laurentii Nericius*, kyrkoherde i Kumla 1619–1629. Gift med *Cecilia Larsdotter*, änka efter *Sueno Benedicti*. Bibeln, som är bevarad, beskrivs nedan i samband med nya kyrkans inventarier. Se även *M Collmar*, a a, s 194–195, 377–378, 394, 576–577.
126. *Andreas Nicolai Hidingius*, komminister (kaplan) i Kumla 1620/1621(?)–1676, enligt gravstensens inskrift i 50 år till sin död 1676. Jfr *M Collmar*, a a.
127. Se not 124.
128. *Johannes Petri Vigæus*, rektor i Örebro, kyrkoherde i Kumla 1630–1631. Gift med *Karin Olofsdotter Podolina*, som sedan gifte sig med efterträdaren P Bellander (not 124).
129. *Johannes Gilnæus*, kyrkoherde i Kumla 1731–1750. Född omkr 1690. Gift 1731 med *Catharina Holmer*, född 1691, död 1739, dotter till företrädaren kyrkoherde *Sven Flodman*. En av stamfäderna till adliga ätten *af Gillner*. — Jfr *Elgenstierna*.
130. *Anders Skåning*, enligt *Hagström*, a a, komminister i Kumla 1714–1721. — *Olof Winblad* var enligt *Hagström*, a a, komminister i Kumla 1721–1740, sedan kyrkoherde i Hammar 1746–1772. Gift med *Anna Maria*, dotter till *Anders Skåning*.
131. *Christiern (Christian) Bergman*, kyrkoherde 1686–1695. Hustrun *Clara Levina Burchardi* var av tysk härkomst. En av deras döttrar, *Clara Levina*, gifte sig med efterträdaren *Bergerus Flosundius* (not 132).
132. *Bergerus Flosundius*, kyrkoherde i Kumla 1697–1711/12. Tidigare lektor i grekiska vid gymnasiet i Strängnäs (jfr not 131).
133. *Petrus Nyström*, kyrkoherde i Kumla 1751–1758. Gift med *Katarina Bergström*, född 1714, död 1760.
134. *Daniel Josua Stenius*, kyrkoherdeson från Kvistbro, kyrkoherde i Kumla 1760–1780. Gift före 1761 med *Anna Sara Bergia*, dotter till prosten *Andreas Bergius* i Nikolai i Sthlm, född i Åbo 1736, död 1785 i Gällersta (jfr *Hellström*, a a, s 441). — Texten på gravstenen nu endast delvis tydbar.
135. Gravkammaren undersöktes av fil dr *Eva Bergman*. Rapport i ATA, dnr 4357, 19/11 1935. — Byggnadsresterna — under gravplatserna No 43–47 — på sydöstra delen av gamla kyrkogården utgjordes av en välvd, fyrkantig gravkammare med trappnedgång och välvd öppning i väster. Väggar av kalksten med putsad yta. Kammaren var fylld av sammanfallna murkna kistdelar i höjd med tröskeln. Endast en kista med förvittrat barnskelett vid norra väggen var väl bibehållen. På grund av kistornas dåliga tillstånd kunde dessa ej särskiljas. Inga namnplåtar var synliga i ytliga lager. Ett kisthandtag från 1700-talet tillvaratogs. Gravkammaren bör ha varit försedd med en överbyggnad av något slag. Möjligen har de två kapital eller baser som ses i fig 42 tillhört denna.
136. *Sueno Benedicti Blackstadius*, kyrkoherde i Kumla 1608–1618. Son till länsmanen *Bengt* i Blacksta i Kumla socken, var bosatt på gården från 1593, samma år som han tillträdde kaplanstjänsten i församlingen. Se även *M Collmar*, a a, s 394–395; *J Samzelius*, Kumla Julblad 1956.
137. Se även *T Billigs* Rapport om utgrävningen av medeltidskyrkan i Kumla, ATA.
138. Se *Samzelius*, 1946, s LXVII ff.
139. Klockornas inskrifter är återgivna efter *H Julin*, Kumla julblad 1959, s 2 ff.
140. *Frans Michael Franzén*, teolog, författare, kyrkoherde i Kumla 1810 (tillträdde 1812)–1824, detta år kh i Klara förs, Sthlm, utnämnd till biskop i Härnösand 1831, tillträdde 1834, död 1847. Ledamot av Svenska akademien, dess ständige sekreterare 1824–34. Se SBL, XVI, s 425–437.
141. Se not 13.
142. Dessa initialer återges av kyrkoherde *Kjellin* i beskrivningen av klockorna i inv 1830. — *Pehr Thyselius*, kyrkoherde i Kumla 1791–1793. — *Thyselius'* text syftar på traditionen om ett kloster i Kumla och den s k *Elisifs* visa, som dock senare avslöjats som ett falsarium. Se *Samzelius*, 1946, s CVI ff.
143. *Olof Kiulander*, klockgjutare. Mästare 1768, verksam i Örebro 1771–1804. Rådman i Örebro. Död 1804. Har bl a gjutit klockor i Glanshammar, Mosjö, S Nikolai kyrka i Örebro och i Vintrosa i Närke. — Gift med *Brita Christina Hulth*, som fortsatte klockgjutningen 1804–1817. Har bl a gjutit klockor i Kil, Gräve och Götlanda i Närke. (Uppg av *L M Holmbäck*.)
144. *Samzelius*, 1946, s xxxix.
145. Se *M Åmark*, Närke medeltida kyrkklockor, i: Från Bergslag och bondebygd 1951, s 21 samt *Densamme*, Sveriges medeltida kyrkklockor, s 87.
146. Översättning av fil kand *Svante Nyberg*.
147. *Elias Arenhardt*, klockgjutare, verksam i Norrköping 1701–1721. 16 bevarade klockor är kända, den största i Västerviks nya kyrka, gjuten 1701. (Uppg av *L M Holmbäck*.)

KUMLA NYA KYRKA

av MARIAN ULLÉN

På försommaren 1828 påbörjades rivningen av Kumla gamla kyrka och grundläggningen till den nya kyrkobyggnaden på samma plats. Trettio år hade då hunnit förflyta sedan det första beslutet om nybyggnad och flera olika arkitekter hade under denna tid getts i uppdrag att utföra ritningar till den nya kyrkan. Inte mindre än fyra förslag förkastades av församlingen eller Över-

intendentsämbetet innan den slutliga ritningen, utförd av Axel Nyström, fastställdes av K Majt 1829. År 1835 invigdes den nya kyrkobyggnaden. Kyrkan brandhärjades svårt 1968. Den återuppfördes 1971–72 med oförändrad exteriör medan interiör och inredning gavs en helt modern utformning. Arkitekt för återuppbyggnaden var Jerk Alton.

Kyrkogården

Den nuvarande stora kyrkogården (fig 93), som utvidgats i flera etapper, omfattar områden på båda sidor om den forna landsvägen, numera Södra Kungsvägen. Kyrkan uppfördes såsom nämnts på den gamla kyrkobyggnadens plats och hela det gamla kyrkogårdsområdet fick fortsatt användning (jfr fig 7).

I samband med nybyggnaden terrasserades kyrkogården och ett nytt område i norr togs i bruk. Inhägnaden runt hela denna äldre kyrkogård utgörs av en terrassmur av kalkstenshällar. I den södra och östra muren ingår delar av den gamla kyrkogårdens mur. Den 60–125 cm höga terrassmuren består här av kalkstenshällar i bruk med större kalkstensblock i botten. Mitt för kyrkans östra ingång finns ena murhörnet till den gamla kyrkogårdsingången kvar. Nedersta trappstenen utgörs här av en gravhäll från 1756. Ingångar finns i norr, söder och väster. Samtliga har huggna grindstolpar av sandsten med svagt pyramidformig avslutning. Den västra ingångens järngrindar skänktes 1835 av komministern Jonas Ekendal (not 28), den södras av Kumla byamän, den norras av familjen Lewen-

haupt på Säbylund. Ritningarna till grindarna hade utförts av arkitekten och byggmästaren Pehr Lundmark (jfr nedan).

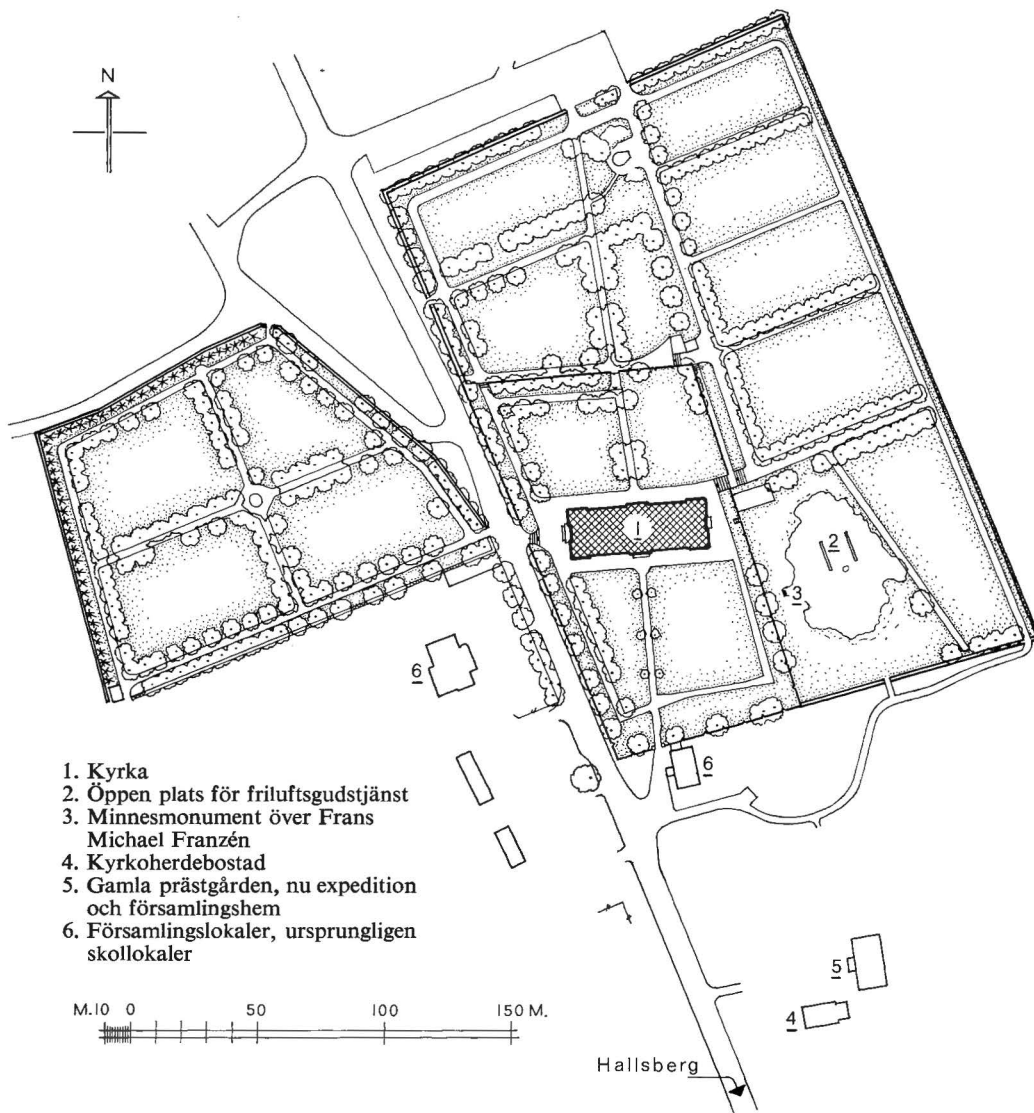
Utmed vägen norr om kyrkan låg fattighus och byhäkte (fig 109). En del av fattighusets tomt togs i anspråk för utvidgning av kyrkogården i början av 1900-talet.

År 1917 förelåg förslag till den västra kyrkogården på andra sidan vägen, utarbetat av länsträdgårdsmästare O F Holmsten i Örebro. Även denna kyrkogård inhägnas av kalkstensmurar i öster, norr och väster, medan den södra begränsningen utgörs av en häck. Ingångarna är belägna i öster, mitt för kyrkans huvudingång, och nordost.

1939 uppgjordes förslag till ny utvidgning av kyrkogården samt ritningar till nytt bisättningskapell av arkitekt E V Alsén, Örebro. Vid utvidgningen, som skedde i början av 1940-talet, togs två nya områden i bruk, dels den i norr belägna tomt som tillhört ålderdomshemmet och dels ett område i öster och sydost med den s k parkkyrkogården, som är belägen på en del av

Fig. 92. Kumla nya kyrka från väster. Foto 1975.

Kumla New Church from W.

1. Kyrka
2. Öppen plats för friluftsgudstjänst
3. Minnesmonument över Frans Michael Franzén
4. Kyrkoherdebostad
5. Gamla prästgården, nu expedition och församlingshem
6. Församlingslokaler, ursprungligen skollokaler

M.10 0 50 100 150 M.

Fig 93. Situationsplan, 1: 3 000. Uppm J Söderberg 1975.

General plan. Scale 1: 3 000.

den gamla prästgårdstomten (fig 93, jfr fig 7). I denna del ingår bl a en öppen plats för friluftsgudstjänster. I muren mot det äldre kyrkogårdsområdet nordöst om kyrkan inrättades kolumbarium. Inhägnaderna utgörs av kalkstensmurar samt i öster av en häck.

1969 utarbetades förslag till anordnande av nya begravningsplatser på östra kyrkogårdens nordvästra del samt ritning till bassäng av J Alton. 1975 föreligger ett förslag till ytterligare utvidgning av kyrkogården i öster och söder, upprättat av landskapsarkitekt Lennart Lundqvist, Uppsala.

Gravminnen

På det gamla kyrkogårdsområdet söder om kyrkan återfinns i den sydvästra delen gravar över Säbylunds ägare och deras familjemedlemmar och släktingar alltifrån slutet av 1700-talet.¹ Även några förvaltare och en trojänarinna har fått sina gravplatser i denna del. I den sydöstra delen återfinns gravvårdar över församlingens präster.² Längs med muren i denna del av kyrkogården har de äldsta bevarade gravstenarna placerats (se ovan Gamla kyrkan).

Bland gravstenarna från slutet av 1800-talet och

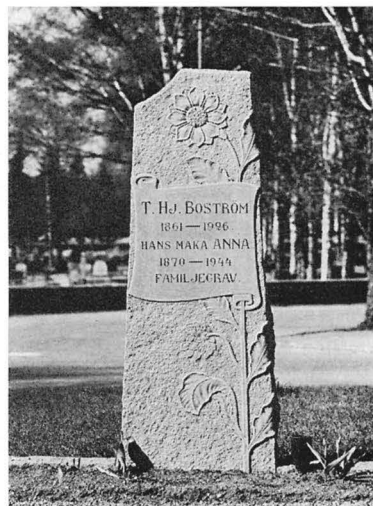
Fig 94. Parti av södra kyrkogården med gravvårdar från 1800-talet. I bakgrunden gamla församlingshemmet. Foto 1975.

Part of the S churchyard with stones from the 19th century. In the background the old parish hall.

Fig 95a-c. Gravvårdar från början av 1900-talet, formgivna av bildhuggaren Anton Englund vid Yxhults stenhuggeri Aktiebolag i Kumla. Foto 1975.

Gravestones from the beginning of the 20th century, designed by Anton Englund, sculptor at Yxhults stenhuggeri Aktiebolag, Kumla.

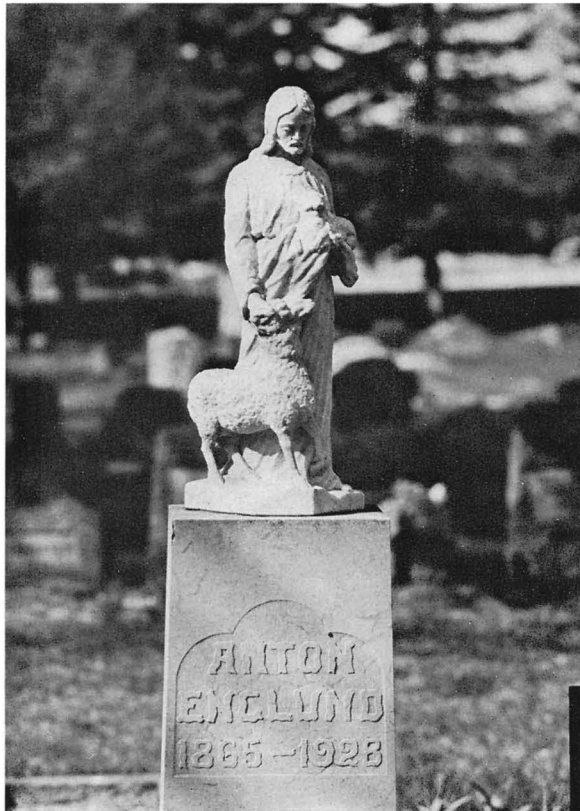

Fig 96. Bildhuggaren Anton Englunds gravvård, krönt av hans skulptur av Kristus som den gode herden. Foto 1975.

Memorial for Anton Englund, crowned by his figure of Christ as the Good Shepherd.

början av 1900-talet märks ett flertal fint arbetade gravvårdar av kalksten, utförda av Yxhults stenhuggeri i Kumla.³ En konstnärligt hög kvalitet utmärker framför allt de stenar som tillkommit under den tid som bildhuggaren Anton Englund⁴ förestod ornamentstenhuggeriet. Några av dessa stenar med sirlig reliefdekor återges i fig 95a-c. Englund, som avled 1928, är begravd på den västra kyrkogården. Gravstenen kröns av en av hans skulpturer, föreställande Kristus som den gode herden (fig 96).

Fig 97. Minnesmonument över Frans Michael Franzén med porträttmedaljong i brons, utförd av Karl Hultström. Foto 1975.

Monument in memory of Frans Michael Franzén with a portrait medallion in bronze, by Karl Hultström.

År 1946 restes ett minnesmonument i den s k Franzéngrottan (fig 93, 97) över skalden och forne kyrkoherden i Kumla Frans Michael Franzén, död som biskop i Härnösand 1847 och begravd där.⁵ Vården pryds av en porträttmedaljong i brons, utförd av skulptören Karl Hultström och gjuten av C C Sporrang Co. Under medaljongen finns följande inskrift: »Kyrkoherde i Kumla / 1812-1825 / författade på denna plats / flera av sina evangeliskt / ljusa psalmer / Vården restes av / Kumla församling / 1946.»

Den nya byggnaden planeras

I landshövdingen Adolf Mörners anteckningar⁶ finns år 1763 följande notation rörande Kumla: »Den 26 Novemb., reste iag med Hr Capitainen Meurman och LandSecreteraren Fager till Kumbla Prästegård, at dagen der på, som war första advent Söndagen, Uppå Hr Biskoppens och Consistorii begiäran, giöra Kumbla Församling en tienlig föreställning rörande Kyrkans nödwändiga utwidgande och andra nödige förbättringar.

Den 27de Nov., sedan Gudstiensten war slutad, trädde samtelige Socknens Innewånare af Mankönet fram till Choret, då iag genom tienligt Tal, på det bewekeligaste iag förmådde, sökte föreställa dem Nödwändigheten af Kyrkans tillbyggnad med mera; Men som de Nyligen med mycken Kostnad, förbättrat hela Kyrkio Taket och Sacristian, så wille de tränga sig tillsammans någon tid, till dess Kyrkan någon ytterligare reparation kunde behöfwa, än de nu i dessa swåra och dyra tider, wilia underkasta sig så dryg bygnads Kostnad och Beswär, i synnerhet, som Socknen, uppå min dem tillförne gjorde föreställning, redan åtagit sig, at nästkommande år, byggia ett nytt och större Fattighus wid Kyrkan. Min möda war således denna gången förgäfwes, hwar wid iag måste låta det förblifwa, hälst iag fant märkelig Grund och skiäl, i detta Församlingens andragande. Så snart iag hos Hr Probsten och Kyrkioherden Stenius,⁷ med åtskillige af Församlingens ledamöter, spisat middag, reste iag till Örebro tillbakars.»

Någon ny anmodan om förnyelse av kyrkobyggnaden tycks inte ha förekommit förrän i samband med prosten Johan Kempes visitation i pastoratet i augusti 1798. Visitationsprotokollet återger utförligt prostens argumentering inför församlingen: »Som kyrkolagen föreskriver att vid visitationer bör kyrkones behof och förnödenheter efterses, tog sig Praepositus den friheten att framställa om icke begge dessa Respective församlingar (Kumla och Hallsberg) borde tänka på sina gamla kyrkor och deras hjelp. Han påminte sig att redan för 40 år sedan, då han hade äran att tjäna i detta Pastorat, woro de ganska tränga och bofälliga, och emedan sedermera als intet synas wara tillgjordt, wore behofwet nu så mycket större.» Visserligen kunde numera inga kollekter erhållas till kyrkobyggande, men eftersom församlingen i Carl von Rosenstein⁸ fått en prost »hwilken såsom sjelf högst oförtruten och högst god och tillika så förmånligen känd på de högsta ställen, där ansökningar blifwa nödiga» och »man ännu

hade i Lifwet den wördnadswärde Herr Directeuren Friezcky på Säbylund» så skulle mycket underlätas. »Om man härtill lägger, att Kumla kyrka sjelf har en så betydlig Cassa, och församlingen ett så owanligt stort Magazin, äro alla hinder ur wägen röjda, och wore werkligen synd för Gud och ansvar för efterkommande at längre uppskjuta.»

Majoriteten av de röstberättigade männen i församlingen tycks denna gång ha låtit sig övertygas, ty protokollet från den därpå hållna sockenstämman i slutet av november uppger i § 6: »Beslöts att nödiga anstalter skulle fogas till den förestående och nu enhälligt beslutne Kyrckobyggnaden.» Församlingen beviljade att 200 tunnor råg ur magasinet skulle få försäljas till våren. Prosten lovade att »å Församlingens wagnar hos Landshöfdinge-Embetet anhålla i ödmjukhet om såväl utkröning till Trävirke, som tillstånd att å Krono-brottet vid Hällebrottet få taga nödig kalk-sten».

Därmed började den långa och mödosamma period för Kumla församling som slutade först 1835, då den nya och stora kyrkan kunde invigas.

Den 15 november 1801 ansåg församlingen på sockenstämman »äfven nödigt, att å ett särskildt Kyrkoråd updraga rättigheten att besluta och besörja om alt hvad värkställigheten af den förut beslutne kyrkobyggnaden hörer; Kyrkorådet dock icke tillåtet att med något penningetillskott församlingen beswåra, utan dess hörande och frivilliga samtycke.» Till ledamöter i kyrkorådet, »hvaruti Herr Prosten är själfskrifven ordförande, och Hr Directeur Friezcky,⁹ Herr Ryttmästare Hindrich Sahlefeldt,¹⁰ bägge kyrkowardarne, nämndemännen Sven Larsson i N. Via och Eric Jansson i Kumla by, samt Kyrko Cassaföreståndaren Olof Olsson i Kumla by äro äfven själfskrifne Ledamöter, valdes af den öfriga församlingen 2:ne bofaste män utur hvarje Rote ...» Kyrkorådet skulle »hvarje Höst å allmän Sockenstämma inför församlingen för sin förvaltning redovisa, och de valde Ledamöter då, om dem af församlingen så godt synes ombytas.»

Från biskopligt håll påtalades på nytt vid visitationen 1812 i samband med att Frans Michael Franzén (not 5) installerades som ny kyrkoherde att såväl Kumla som Hallsbergs församlingar borde uppföra nya kyrkor. Visitatorn Johan Adam Tingstadius rekommenderade att de båda kyrkorna skulle »sammanbyggas och till en förenas, hälst afståndet dem emellan är endast en knapp half mil och ett ganska bequem

ställe för en ny gemensam kyrka funnes midt emellan dem på den så kallade Sännaplatsen». von Rosenstein, nyutnämnd biskop i Linköping, påpekade att ny kyrka redan var beslutad och att »anstalter därtill redan begynt vidtagas genom inköp af takspån och genom förfärdigande af en ritning, men att det strax derefter utbrutna kriget hindrat vidare verkställighet». Förslaget om gemensam kyrka väckte dock knappast någon entusiasm hos församlingarna och 1817 gav man upp tanken definitivt. I Hallsberg ställde man nämligen som villkor att den nya kyrkan skulle uppföras i närheten av Sanna eller Marka byar, medan man i Kumla yrkade på att den skulle uppföras på platsen för den gamla kyrkan i Kumla. I maj 1818 beslutades att »Till den förestående kyrkobyggnaden, skola materialier småningom samlas och till en början beslöts att gråsten skulle sprängas af hvar och en hemmansägare efter hemmantal».

Samma år hade också konduktören Henrik Måsbeck vid Överintendentsämbetet utarbetat ett förslag till den nya kyrkobyggnaden, vilket ersatte det av von Rosenstein omnämnda förslaget, som tyvärr ej finns bevarat. Enligt prosten Kjellins berättelse (ÖLM) skulle detta ha varit utfört av F Sillén. Ytterligare tre arkitekter skulle emellertid komma att utarbeta förslag till den nya kyrkan: Carl Fredrik Sundvall 1818, Pehr Lundmark 1828 och Axel Nyström 1828. Samtliga förslag från 1818 och 1828 är bevarade. Dessa olika förslag uppvisar en intressant provkarta på de nyklassicistiska idé- och stilideal som var dominerande inom kyrkoarkitekturen under det tidiga 1800-talet.

Henrik Måsbecks förslag

Av Henrik Måsbeck¹¹ har två signerade förslag bevarats (RA). Båda utgår från samma grundplan, ett likarmat grekiskt kors (fig 98–99). Uppdraget gällde denna gång inte en ren nybyggnad utan en utvidgning och omgestaltning av den gamla kyrkan. På grundplanen är vissa mursträckningar markerade med svart, en redovisning från arkitekten av vilka äldre murpartier som skulle kunna ingå i den nya byggnaden. Så motsvaras t ex det nya koret helt av den gamla kyrkans östra del. Även av den norra utbyggnaden trodde sig arkitekten kunna spara det västra partiet och låta det ingå i den norra korsarmen. Den motsvarande södra korsarmen har en mörk markering i den västra mursträckningen, en rest av vapenhusets västra mur. Någon teknisk bedömning av möjligheterna att utvidga byggnaden på detta sätt tycks inte ha gjorts av arkitekten utan förslaget är som vanligt vid denna tid en ren skrivbordskonstruktion. För alla sådana detaljer liksom även arbetsritningar svarade i allmänhet byggmästaren.

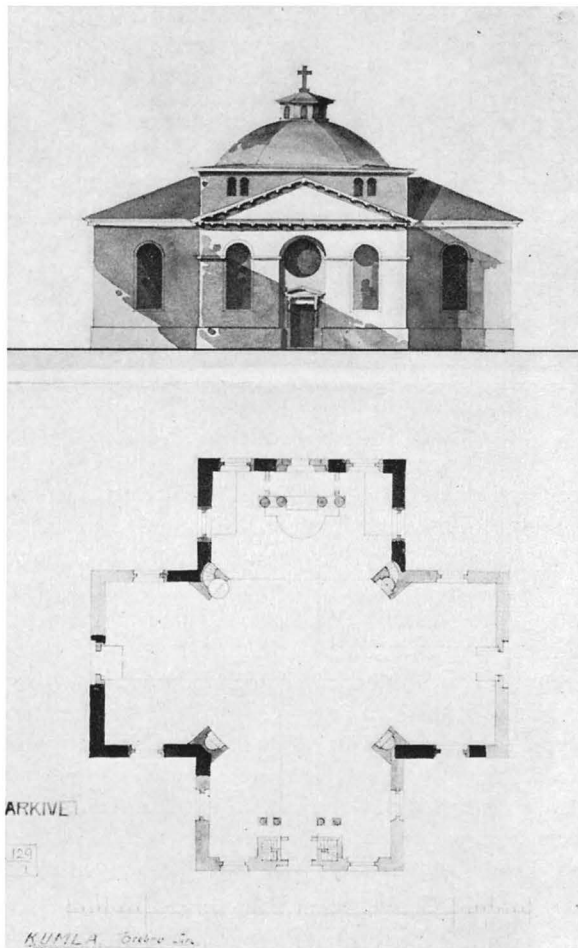
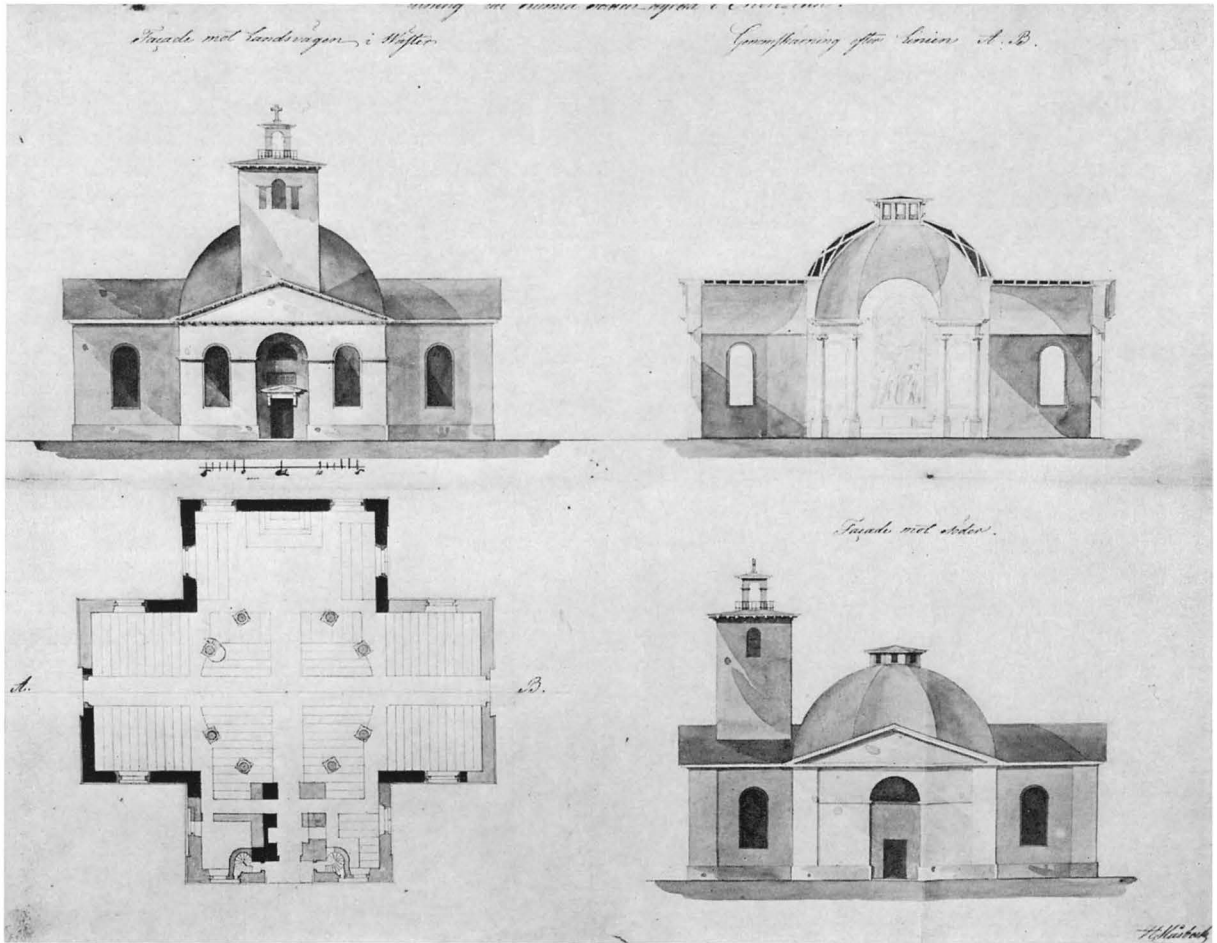

Fig 98. Förslag till tillbyggnad och omgestaltning av Kumla gamla kyrka av Henrik Måsbeck 1818. De med svart markerade mursträckningarna redovisar vilka äldre murpartier som beräknades kunna ingå i den nya byggnaden. RA.

Proposal for the extension and alteration of the old church of Kumla by Henrik Måsbeck, 1818. The walls marked in black indicate parts of the masonry that might be incorporated in the new building.

Fig 99. Omarbetat förslag av H Måsbeck 1818. Jfr fig 98. RA.
Revised proposal by Måsbeck, 1818. Cf figure 98.

Måsbeck bör dock ha varit på platsen, vilket inte heller var en nödvändig förutsättning för att upprätta ett förslag. Den uppmätning av den gamla kyrkans plan som återges i fig 24 bör nämligen av utförandet och den skrivna texten att döma vara ett verk av honom. Kyrkobyggnadens utsträckning i öst–väst motsvarar ungefär den gamla kyrkans längd. De större utrymmena skapas

framför allt i den södra korsarmen och i den västra, som ersätter tornet. Kyrkan skulle av bänkkvarteren att döma ha kunnat rymma ca 900 personer. En samtida praxis att kyrkan skulle rymma sittplatser för 2/3 av församlingens folkmängd har inte tillämpats. I så fall skulle utrymme krävts för ca 1 600 personer. Sannolikt hade man tänkt sig att avhjälpa eventuell framtida platsbrist genom läktare.

Det i fig 98 återgivna förslaget, en konceptritning, är det arkitektoniskt bäst genomtänkta av Måsbecks förslag. Korsmitten markeras av en ganska hög, kvadratisk tambur som bär upp en åttkantig kupol med lanternin. Korsarmarna täcks av valmade sadeltak, i väster förs dock sadeltaket ända fram till den kraftigt profilerade fronton i antikiserande stil som kröner västfasaden. Den indragna huvudportalen kröns likaså av en fronton uppbyggen av konsoler. Ovanför denna har ett stort rundfönster markerats.

I förslag nr 2, som också omfattar sektion (fig 99), har arkitekten, säkerligen efter anmodan av församlingen, tvingats tillföra ett torn i väster men har trots detta inte övergett grundidén om en kupolkrönt korskyrka med antikiserande tempelfasad i väster. Resultatet har också blivit mycket förbryllande. Det smala tornet, försett med mycket låg huv och minimal lanternin, rider på den västra korsarmens sadeltak och den åttkantiga kupolen har sänkts och vilar direkt på takfallen. I interiören uppbärs kupolen i denna version av åtta kolonner.

I april 1819 utbetalades 40 riksdaler specie i arvode till Henrik Måsbeck, som vid denna tid även utarbetade ritningar till Hallsbergs nya kyrka. Måsbeck är i övrigt ganska okänd som arkitekt (se not 11). 1803 hade han dock antagits som konduktör vid Överintendentsämbetet, vilket innebar att han mot arvode tilldelades mindre arkitektuppdrag genom denna myndighet. Vid

granskningen på Överintendentsämbetet, numera motsvarat av Byggnadsstyrelsen, lämnades ritningarna för utlåtande till arkitekten och hovintendenten Carl Fredrik Sundvall, som i detta skriver bl a: »En kyrckas första vilkor bör vara så mycket möjligt är, at hafva ett imposante och högtidligt utseende; detta är det, som alldeles fattas i den insända Ritningen.» Måsbecks förslag vann alltså inte ämbetets förord och blev ej stadfäst av K Majt.

Carl Fredrik Sundvalls förslag

Sundvall¹² fick i uppdrag att å tjänstens vägnar upprätta ett helt nytt förslag till kyrkobyggnaden i Kumla (fig 100a–b). I den promemoria¹³ som lämnades till överintendenten Silverstolpe tillsammans med ritningarna skriver Sundvall följande: »Hvad Kumla kyrka angår har jag med dess kyrkoherde, herr Professor Franzén, meddelat min tancke, genom en terminerad Esquisse, jag honom tillsändt, denna har blifvit uppvist i Sockenstämman, och fullkomligt svarat till hvad församlingen åstundar. För att begagna gamla grunden, som är god och fördelaktig, och de däruppå varande fasta Telgstens-murarna, har jag så mycket möjligt varit följt densamma, och hvilken grund utgör ungefär hälften af hela omkretsen, härutinnan har jag således varit af enahanda tancka med den insände Ritningen, men uti Elevation och genomsärning vida skilt mig därifrån ... Jag har således istället för en illa använd Colonnade till Rotonde, med en därpå varande dome som är kostsam, disponerat colonnerne till En nef, hvarigenom eij allenast en anseelig högd åstadkommes, utan ock mera lättnad och Solidité vinnes vid Constructionen af byggnaden; den af mig projecterade Dome kommer endast att figurera utvändigt. I stället för Torn, som är så litet passande till ingång för ett Herrans Tempel, har jag anbragt den vida mindre kostnaden af fyra Piléer med en Fronton, som har något mera anständigt, detta har jag med så mycket större anledning kunnat gjort, som Församlingen har ett gammalt och i godt stånd varande gråstens Torn i grannskapet af kyrkan som för Ringningen kan begagnas.» Sundvalls förslag lämnades i juni 1818 till K Majt, som stadfäste detta den 7 juli.

Sundvall har alltså utgått från samma grundplan som Måsbeck, ett likarmat grekiskt kors. Istället för den centralbyggnad med förhöjt mittparti, som var Måsbecks utgångspunkt i båda förslagen, har Sundvall emellertid försökt skapa ett kyrkorum med basilikal karaktär. Förslaget omfattar förutom grundplanen endast en fasad mot väster och en tvärsektion mot öster, vilket gör att det är svårt att få grepp om hur Sundvall

tänt sig föreningen mellan de olika byggnadsdelarna. Den östra och västra korsarmen bildar ett mycket högt mittskepp täckt av ett tunnvalv. Östväggen har på ritningen fått den imponerande höjden av ca 18 m, dvs ungefär motsvarande mittskeppet i Lunds domkyrka. De tolv mittskeppskolonnerna i interiören har dragits in i skeppet för att minska dess bredd och tunnvalvet av trä har inte byggts ända ut till murarna utan upp bärs av en kraftig list på mellanväggar av trä i linje med de längsgående läktarnas barriärer, som vilar på mittskeppskolonnerna. Rummets fulla bredd skulle alltså endast utnyttjas i läktarplanet och bottenplanet. Genom att även »tvärskeppets» murar förhöjts med några alnar har utrymme skapats för en hel läktarvåning, som i exteriören markeras av en rad med runda fönster. Även den östra väggen har ett motsvarande rundfönster och ovanför detta ett mycket högt, rundbågigt fönster av samma karaktär som kyrkans övriga fönster. Beträffande korpartiet kan man vidare lägga märke till att sakristian placerats i ett halvrunt utsprång i öster med ingång till koret. Kyrkans »imposante och högtidliga» utseende kulminerar i västfasaden, som gjorts helt fönsterlös och försetts med den öppna förhall med fyra kraftiga pelare och antikiserande fronton, som Sundvall omnämner i sin promemoria. Hur den kupol, som höjer

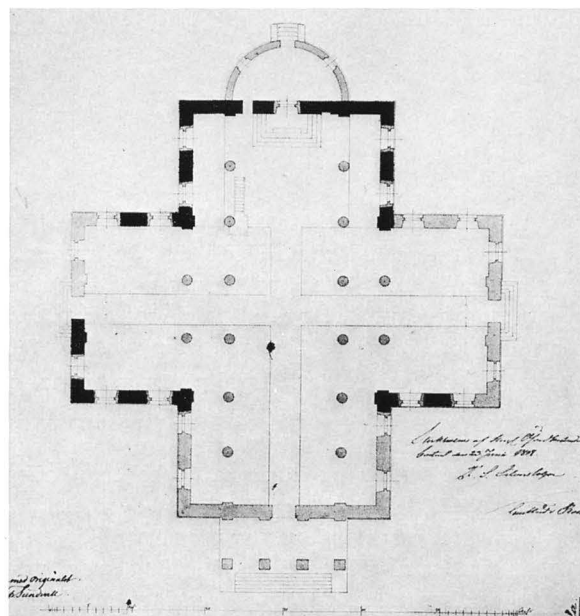

Fig 100a–b. Ritning till ombyggnad av gamla kyrkan av Carl Fredrik Sundvall, stadfäst 1818. RA.

Drawing for the rebuilding of the old church by Carl Fredrik Sundvall, approved in 1818.

sig ovanför västfasadens stramt profilerade murkrön och som enligt arkitekten endast skulle »figurera utvändigt» var tänkt att ansluta till mittskeppets sadeltak framgår ej av ritningen. Möjligen var den endast avsedd som en skärm framför gavelröset.

Hur man konstruktivt skulle lösa olika problem i samband med uppförandet av denna enorma byggnad, t ex hur de kvarstående murarna från den gamla kyrkan skulle klara den kraftiga förhöjningen, tycks inte nämnvärt ha bekymrat Sundvall.

Sundvalls förslag, som såsom nämnts tillstyrktes av Överintendentsämbetet och godkändes av K Majt, blev aldrig utfört, något som drabbade många av den inom ämbetet och konstakademien högt ansedde arkitektens arbeten (not 12). Förberedelsearbetena i Kumla inför nybygget mattades åter och i ett brev tio år senare, 1828, skriver den dåvarande kyrkoherden Kjellin¹⁴ i Kumla i ett brev¹⁵ till sekreteraren Bohm i Överintendentsämbetet att församlingen aldrig uppskattat det stadfästa förslaget, vilket är ganska förståeligt. Sundvalls kyrkobyggnadsförslag var föga realistiskt, det hade mycket litet gemensamt med den dåtida landskyrkan och framstod som alltför främmande och magnifikt. Församlingen önskade, som redan tidigare framgått av stämprotokollen, en ordinär kyrka med torn i väster. När man 1826 enades på sockenstämman om att »den länge påtänkta kyrkobyggnaden hvars nödvändighet nu mera är visserligen alldeles oundviklig ...» var man ense om att ej genomföra Sundvalls förslag.

Pehr Lundmarks förslag

Den nämnde nye kyrkoherden i Kumla, C E Kjellin (not 14), tidigare professor i matematik i Lund, drev redan från början på sina sockenbor i fråga om att slutföra det planerade kyrkobygget. På sockenstämman i december 1826 förevisade han en egenhändigt gjord modell till en 52 alnar lång kyrka med två rader pelare och valv av trä. Bredden hade anpassats till den gamla kyrkans murar, som Kjellin ansåg kunna behållas i stor utsträckning. Flertalet ville dock ha »en ny kyrka ungefär sådan som Svennevads, näml. ägande full bredd och tillräcklig längd att i en framtid, om efterkommandes behof så fordrade, förvandlas till korskyrka, samt med ordentligt klocktorn såsom ock förvaringsrum och rum för sprutan på sidorna om tornet.» Svennevads kyrka, som hade uppförts 1782–86, tillhör den traditionella, strama, nyklassicistiska kyrkotypen med enskeppigt långhus, tresidigt kor och västtorn. Vid samma sockenstämma diskuterades även frågan om blivande byggmästare och »troddes murmäst. Hallström, hvilken verkel. hedrat sig med byggandet af

Halsbergs kyrka kunna med mesta besparingen för församlingens del antagas sålunda att han finge visst för dagen.»

Av den gamla byggnadsdirektionen kvarstod vid denna tid endast de båda kyrkovärdarna Jon Jonsson och Olof Olsson. Nya drivande män i socknen var löjtnanten, greve Axel Lewenhaupt¹⁶ på Säbylund och regementskommissarien Conrad Adlers.¹⁷

Den 2 september 1827 uppges: »Åtog sig pastor, att ofördröjligen påminna Byggmästare Lundmark om den längesedan utlofvade ritningen till kyrkan.» Med Lundmark avses arkitekten, byggmästaren, »Konungens trotjenare, Hofkonduktören m. m.» Pehr Lundmark¹⁸ i Örebro. I samma månad uppvisades också »conceptritningar af Byggmästaren Lundmark i Örebro, till blifvande kyrka och planritning af den gamla. Efter den förra skulle hela längden blifva 100 al^f och bredden inom murarna 36 al^f till rymmande af nära 2 500 personer, samt tornet komma att uppresa sig midt på kyrkan. Ostridigt var väl att ritningen var ganska vacker och väl gjord och att en sådan kyrka som den nu i ritning för församlingen framlagda skulle blifva ganska vacker; men instämde församlingen uti hvad någon yttrade att sidomurarna där tornet skulle uppresa sig vore alltför svaga och smala att gifva nödig styrka, samt att en hufvudsak vore, att få kyrkan så byggd, att hon kunde oskadad stå i flera mansåldrar och att detta villkor ingalunda kunde eftergifvas. Äfven tycktes både längden och bredden kunna utan skada mindskas.»

Pehr Lundmarks första förslag, som är signerat den 6 september 1827, visar en enskeppig byggnad täckt av ett sadeltak (fig 101). Ingångar finns i såväl norr och söder som väster, alla försedda med utbyggd, bred trappa och en kolonnrad som uppbär en fronton i antikiserande stil. På ritningen visas två varianter av västfasadens utformning och en av sydfasaden. Det uppseendeväckande med förslaget är att Lundmark mitt på byggnaden placerat en kraftig tornunderbyggnad av samma bredd som kyrkan och på den balustradinhägnade plattform som härigenom bildas rest ett hjälmkrönt klockhus. Tre olika alternativ till tornets utformning redovisas även.

Som framgått av citatet ovan var församlingen, sannolikt framför allt den för hållfasthetsberäkningar inte helt främmande kyrkoherden, skeptisk till att låta de ganska tunna och av många och stora fönsteröppningar genombrutna långmurarna uppbära hela tornets tyngd.

Grunden till kyrkan skulle läggas på våren 1828, men byggmästaren ansåg att det redan under vintern

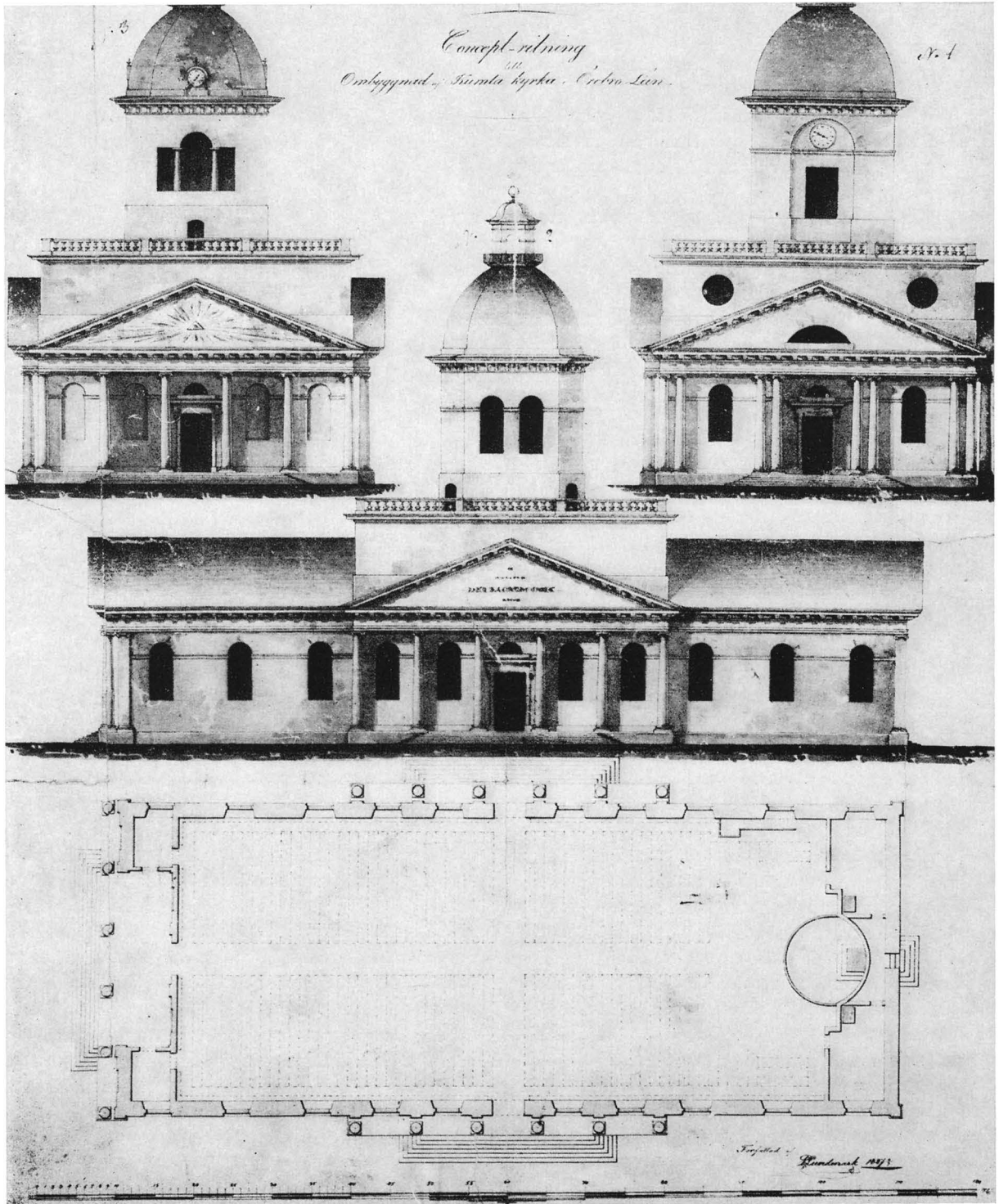

Fig 101. Konceptritning till ny kyrkobyggnad av Pehr Lundmark 1827. ULA.
Draft of drawing for a new church by Pehr Lundmark, 1827.

var nödvändigt att »någon gräfning åt västra ändan gjordes der grunden kommer att gå fram. Dir. fann nödvändigheten deraf, serdeles som sistlidet år där begrofvos lik och dylik gräfning i alla fall nödig icke utan allt för stark liklukt skulle kunna ske vid annan årstid. Dermed skulle börjas efter Hallströms utstakade af längd och bredd fram i Februari om någon vinter då blir.»

Lundmarks på församlingens begäran omarbetade förslag är daterat den 25 februari 1828 och omfattar förutom grundplan en fasad mot söder samt en tvärsektion mot öster (fig 102a–c). På grundplanen har murarna i anslutning till de norra och södra portalerna förtjockats kraftigt för att bättre motstå trycket från tornbyggnaden och spiraltrappor lagts in i murarna som uppgång till tornet. Av tvärsektionen mot öster framgår att tornet var tänkt att vila på ett valv. Andra förändringar är att västfasadens indragna förhall slopats och detta utrymme utnyttjats för trappor till en västläktare, att portalbyggnaderna getts samma utseende och försetts med 4 par kopplade kolonner samt att altarvägg och altarskrank fått en ny utformning. Altarväggen bildar en halvrund nisch med dekorerat hjälmvalv och kraftigt profilerad taklist. I östpartiets övre våning har inbyggts två loger. Barriärerna är placerade rakt ovanför dörrarna till sakristian, som är inrymd bakom altarväggen. Dessa läktare var avsedda för ortens »herrskep». Väggfälten inramas av kraftiga pilastrar med entablement. Altarprydnaden utgörs av ett kors med svepduk och törnekrans.

Man var dock fortfarande skeptisk till Lundmarks egendomliga torn, och byggnadsdirektionens ledamöter, »som ej trodde sig fullt förstå att bedöma styrkan och varaktigheten af en dylik tornbyggnad, äfven med erkännande av dess skönare utseende, ehuru mindre vanligt, uppdrog åt Hr Grefve Lewenhaupt, vid dess nästa månad tillämnade resa till Stockholm att om styrkan och varaktigheten af ett sådant hvalf förskaffa sig respektive vederbörandes och sakkännares utlåtande och endast i den händelse att ett sådant till förmån för hr Lundmarks projekt utföll därå söka nådig stadsfästelse, men i annat fall alldeles den afstå, varande direktionen, ifall minsta tvivel kunde uppstå att kyrkan med ett sådant torn skulle i längden bära sig och utvärda af den tanken att hellre ett af vanliga modellen borde i vestra ändan uppföras.»

I mars 1828 kom Lundmarks förslag på remiss till Överintendentsämbetet, där det överlämnades »för utarbetning» till den med Lundmark jämnåriga hovarkitekten Per Axel Nyström.¹⁰ För att informera ämbetet ytterligare om församlingens önskemål och

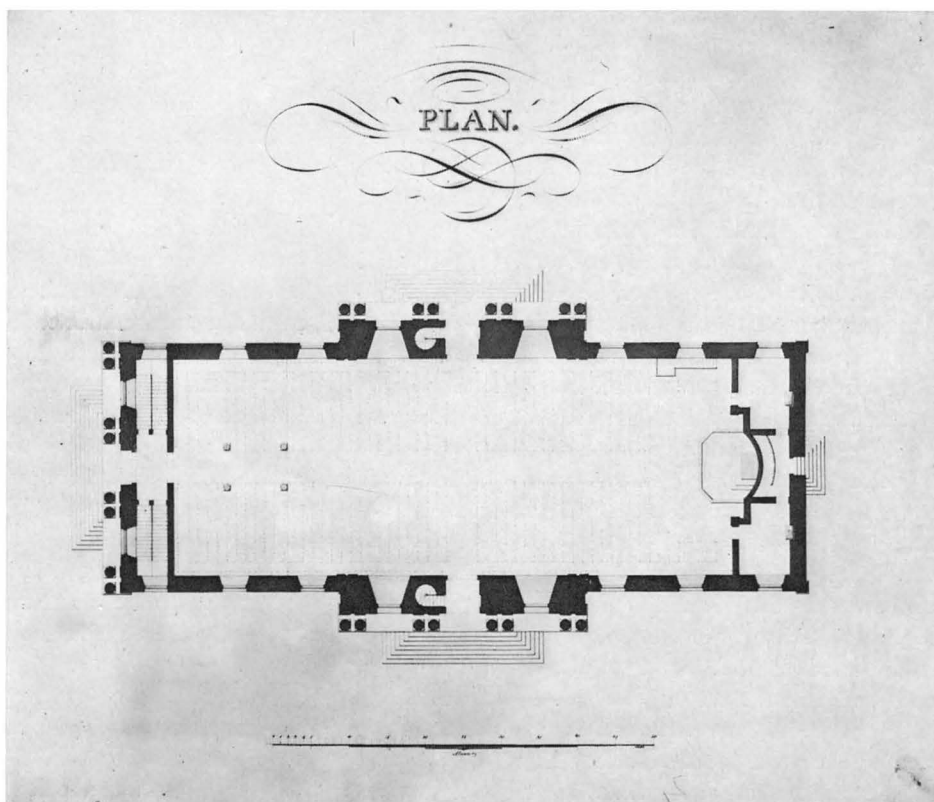
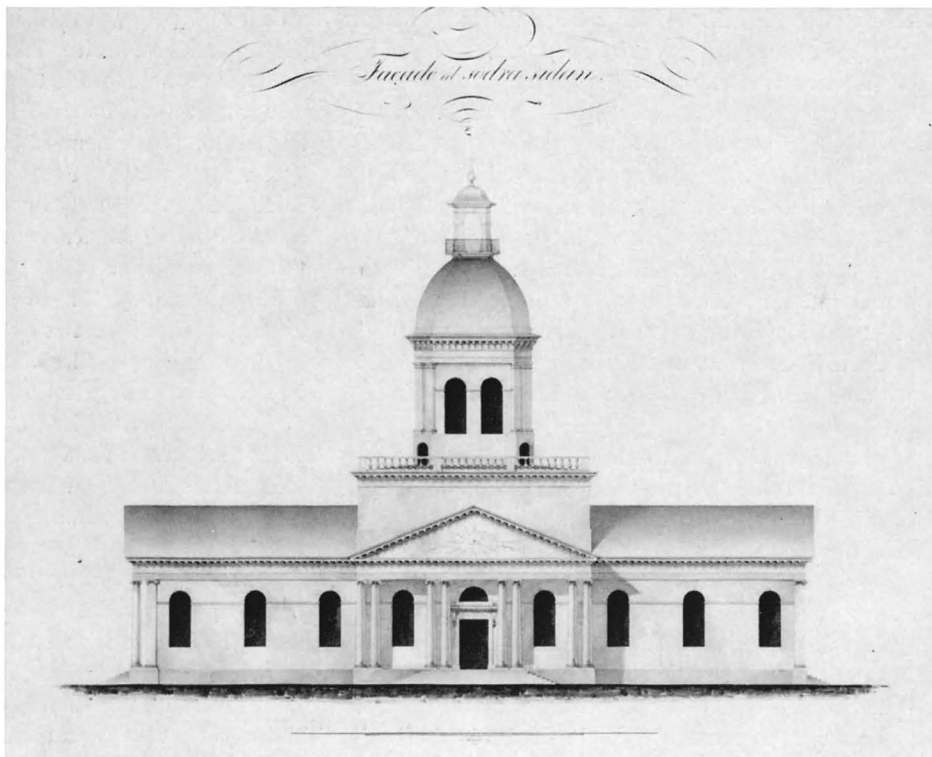
påskynda ärendet skrev kyrkoherde Kjellin i april ett personligt brev till sekreteraren i Överintendentsämbetet G F Bohm. I detta brev påpekades som tidigare nämnts att man aldrig tyckt om Sundvalls ritning och därför på eget bevåg anlitat en arkitekt från trakten. Kjellin framför emellertid också sina tvivel på Lundmarks tornkonstruktion: »Väl finner man att det skulle se vackert ut, ehuru ovanligt — men styrkan, styrkan, skulle väl kunna ansvaras för den, på en 36 alnars bredd invändigt och utan pelare?» Brevet utmynnar i en önskan att Bohm skulle »påskynda verkställigheten ... och att Tornet måtte komma att blifva på vestra sidan» samt att församlingen skulle få en ny ritning »som förenar både styrka, rymlighet och enkel eleganz — i händelse ej den där af Lundmark skulle kunna något modifieras». Det slutliga resultatet blev också ett helt nytt förslag, utarbetat av Nyström.

Axel Nyströms förslag

Den 1 juni 1828 anmodades församlingen, vilken i sin tur även anmodade Lundmark, att yttra sig över en från Överintendentsämbetet nedsänd konceptritning, vilken dock var »blott något modifierad» och fortfarande av samma planlösning med mittorn. I detta

Fig 102a-c.
Ritningar till ny
kyrkobyggnad av
Pehr Lundmark
1828. Jfr fig 101.
ULA.

*Drawings for a new
church by Pehr
Lundmark, 1828.
Cf figure 101.*

idéförslag (fig 103) har Nyström behållit den firsidiga mittkroppen med flyglar och risalitartat framspringande partier. Lundmarks kolonnader är dock borta. Murarna har höjts och mittkroppen täcks av en flack kupol på pendentiv. Långhusets anslutande flyglar är tunnvälvda. Den åttkantiga tornöverbyggnaden av trä är försedd med lanternin. Huvudentrén är som tidigare förlagd till väster. På ritningen anges att kyrkan beräknas rymma omkring 1 400 sittande personer. Församlingen var dock inte nöjd och ansåg bl a även den föreslagna bredden på kyrkan vara otillräcklig. Som svar erhöi man en skrivelse från arkitekten Nyström, daterad i Stockholm den 7 juli (ULA O: 10) med följande innehåll:

»Af kongl. Öfver Intendent Embetet har utarbetandet af en ny ritning till kyrkobyggnad för Kumla Församling blifvit mig uppdragen, sedan den förut uppgjorda Conceptritningen på anförda grunder ej af församlingen kunnat antagas. Då nu den nya ritningen måste författas med afseende på en redan verkställd grundläggning, är det för mig angeläget att erhålla en noggrann uppmätning af denna grund, i synnerhet af den del der tornets plats blifvit bestämd emedan detta hufvudsakligen kommer att inflyta på formen och utseendet af det hela. Jag anhåller derföre att genom Herr Professorns och kyrkoherdens benägna försorg få mig en sådan uppmätning tillsänd.

Jag torde äfvenledes få begagna detta tillfälle för att utbedja mig upplysningar i några andra afseenden, hvilka synas mig vara af vigt att närmare känna, för att bättre kunna gå församlingens önskan till mötes, på samma gång som jag, efter förmåga, söker uppfylla smakens och soliditetens fordringar.

Församlingens åstundan synes vara, att kyrkan i allo bibehåller de dimensioner, dem Byggmästar Lundmarks ritning upptager. Detta anser jag ej kunna låta sig göra, då kyrkan derigenom blir aldeles för låg i förhållande till längd och bredd, hvarjemte tillika uppstår nödvändighet att anbringa ett platt eller förtryckt hvalf, hvilket ej står tillsammans med nu herrskande åsigt af den sköna byggnadskonsten, och således vid en så betydande byggnad som ifrågavarande bör, om möjligt är undvikas. Det var af dessa båda skäl, jag vid upprättandet af Conceptritningen ökade höjden med hvalfvet och förminskade bredden för att detta sednare ej skulle få för stor spänning. Då nu den betydliga bredden af 28 al^r är oföränderligen fastställd, måste, så framt eljest ett rent och ädelt förhållande skall uppstå, höjden rättas derefter, eller också kyrkan med colonner eller pelare afdelas i längden uti 3 delar eller så kallade skepp. Jag skulle för min del anse det

sednare partiet vara att föredraga, det, emedan derigenom undvikas dito kalla och mindre behagliga aspekter af ett så stort, tomt rum; dels också emedan sidogångarne skulle erbjuda förträffliga platser för läktare, om de, såsom af Församlingens yttrande vill synas, i en framtid skulle blifva nödiga. Kostnaden skulle visserligen derigenom ökas, men kunde göras mindre betydlig om hela denna inredning verkställdes af träd och rappades.

Äfven tyckes det ligga Församlingen särdeles om hjertat att få ett värdigt och prydligt Herrans tempel. Kyrkans tillgångar eller den kostnad, hvarpå Församling i och för denna byggnad beredt sig, har likväl ej blifvit uppgifven, och anhåller jag att för min rättelse få ett sådant maximum bestämdt. Härvid anser jag mig böra tillägga, i afseende på kostnadsförslaget till den uppsända, af Tit. Lundmark författade, ritningen, att det, efter min öfvertygelse är en *absolut omöjlighet* att för en Summa af 45 000 Rd verkställa densamma, och att jag knappt tror det för den dubbla summan vara möjligt. Jag förmodar att då Hr Lundmark i sitt utlåtande yttrat den önskan, som äfven af Församlingen blifvit delad, att erhålla en »*smakfullare*» ritning, han säkerligen menat en grannare, eller ett project hvaruppå Arkitektoniska prydnader i rikare mått blifvit använda. Det jag nyss i afseende på kostnaden för den af Hr Lundmark föreslagna Byggnaden haft äran anföra, lärar härvid nödvändigtvis böra tagas i öfvervägande. Och då härtill lägges den omständigheten att dylika Arkitektoniska prydnader fordrar att utföras under ledning af en person med ej vanlig talang, samt af utmärkt skickliga arbetare, och med en omsorg utom hvilken det åtminstone i konstförståndiga ögon äro sämre än intet — och om det medgifver att allt detta på så stort afstånd från Hufvudstaden ej utan stor kostnad, och måhända ändå endast med svårighet står att erhålla, torde mina ofvanförda dubier befinnas vara med skäl framställda till Församlingens behjertande. Hvilket som helst emedertid beslutet må blifva, anhåller jag att i detta afseende erhålla del af Församlingens tanke, emedan det vore aldeles utan ändamål att uppgöra ett project, hvars utförande öfverstige Församl^s tillgångar, eller hvilket åtminstone skulle, i händelse dess verkställande påbörjades, utsättia Församl för den, på så många ställen inträffande, obehagligheten, att i sekler, om ej för alltid, hålla sin Gudstjänst i en halffärdig kyrka.

Hvad formen af kyrkan angår, bör jag tillägga att den som nu genom grundläggningen blifvit fastställd, synes mig vara den som minst bör komma i fråga vid en kyrkobyggnad af medelmåttig storlek, och åt hvilken

Fig 103. Idéförslag till ny kyrkobyggnad av Axel Nyström 1828. NatM.

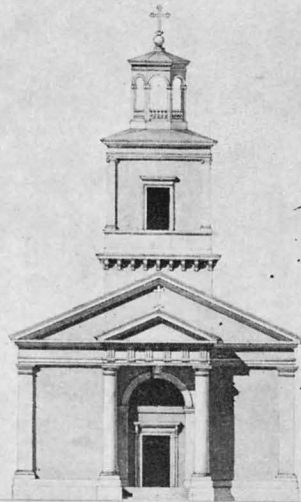
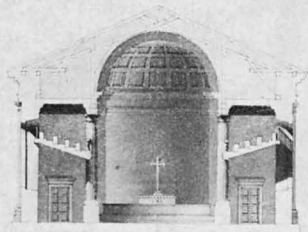
Proposal for a new church by Axel Nyström, 1828.

man vill gifva ett visst konstmässigt eller prydligt anseende. Det är den enklaste, vanligaste och mest upprepade. Men detta kan nu ej mera ändras; jag skall söka att dervid göra hvad jag kan.

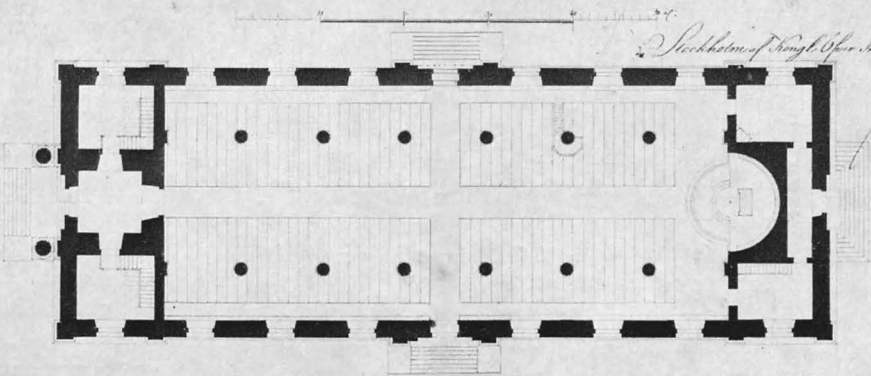
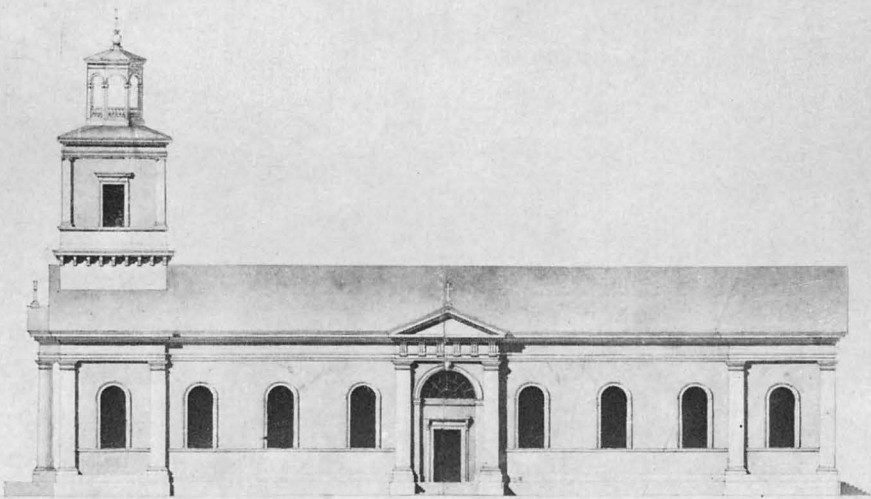
Sluteligen anhåller jag att få veta, huruvida ingångar på både Södra och Norra sidorna erfordras, eller om en är tillräcklig samt på hvilkendera sidan; äfvensom det vore mig nödigt att blifva underrättad om till hvad grad de i Hr Lundmarks förslag utförda materialpriser äro autentiska och ännu i orten gällande.»

Till den ritning av Nyström som anlände den 17 november samma år hade direktionen »föga att erinra». Man hade visserligen föredragit en kyrka utan pelare för att minska kostnaden. Däremot önskade man »att å blifvande tornet kunde managers tillfälle att framdeles få tornur hvilket icke tycktes låta sig göra med ett sådant torn som ritningen utvisade samt endast en tornglugg å hvardera af de 4 sidorna ... Äfvenledes ansågs på ömse sidor om altaret öfver de rum, som där enl. ritningen blifva, af hvilket det ena skulle blifva

Retning av Ny kyrka Byggnad i Kumla Socken
av Örebro Län.

Gillae.
Carl Johan

Stockholm af Kongl. Öfver. h. v. m. s. B. C. 1729

J. S. Martelius.

Carl Johan

Axel Nyström, 1828

sacristia kunde blifva läktare för Herrskapene bidragande till fyllnad och prydnad.»

Nyströms slutliga ritning, som återges i fig 104, stadfästes av K Majt den 13 mars 1829. Kostnaden för byggnaden beräknades av Nyström till 48 000 riksdaler banco²⁰ förutom grundläggningen, som redan skett, och de arbeten som utfördes av församlingen som kyrkodagsverken.

Nyströms förslag är en skicklig kompromiss mellan hans egna intentioner, församlingens önskemål och akademikamraten Lundmarks förslag. Grundplanen var alltså redan given och de avsteg Nyström gör från Lundmarks ritning gäller framför allt västpartiet, som fått det av församlingen önskade, ordinära västtornet, indraget i den rektangulära planen och flankerat av rymliga sidorum i två våningar. Västfasaden har givits en för Nyström vid denna tid utmärkande måttfull nyklassicistisk utformning med hörnpilastrar, markerat entablement och fronton. Portalen framhävs genom en kolonnuppställning med två mycket kraftiga kolonner på höga socklar. Även nord- och sydportalerna markeras på liknande sätt. Här har dock de fristående kolonnerna ersatts av pilastrar. Jämfört med Lundmark använder Nyström i fråga om exteriören ett betydligt enklare och stramare formspråk. Motiveringen för detta framgår tydligt av det citerade brevet: svårigheten att utföra mera komplicerade arkitektoniska detaljer på platsen samt den större kostnad det skulle innebära för församlingen. Beträffande tornet framfördes på sockenstämman i juni 1828 »den önskan, att ovan, där tornet slutade, kunde anbringas en dome eller kupol,

vilket med överst en lanterna, troddes skola bliva en både vacker och passande prydnad för kyrkan».

Det genom lister, pilastrar och konsoler rikt artikulerade och ganska låga tornet har också i Nyströms slutliga förslag försetts med den traditionella lanterninen krönt av ett klot med kors. Beträffande interiören tillförde Nyström som nämnts de två kolonnraderna, som indelar rummet i tre skepp. Endast mittskeppet är tunnvalvt medan läktare har placerats över sidoskeppen. Den östra väggens inbyggda korabsid har gjorts betydligt djupare än på Lundmarks förslag och altaret är fristående. De långsgående läktarna var avsedda att uppföras först vid eventuellt framtida behov av ytterligare sittplatser och därigenom kunde de av församlingen önskade och på Lundmarks ritning markerade herrskapsläktarna byggas in i korets övervåning.

Då kyrkan uppfördes följde man den stadfästa ritningen mycket noga utan några direkta förenklingar av detaljer, vilket annars är mycket vanligt. Även beträffande inredningen rådfrågades arkitekten. Av ett brev i februari 1833 från greve Lewenhaupt till kyrkoherde Kjellin framgår att han vid ett besök i Stockholm rådgjort med Nyström om ritningar till predikstol, altarprydnad samt övriga »ornamenter» invändigt. Nyström hade varit villig att bistå, dock hade han ej möjlighet att resa till Kumla. Han hade också samtidigt föreslagit att man till efterträdare till den just avlidne byggmästaren Pohl (se nedan) skulle utse en ritningskunnig man. Ledare för kyrkobygget i dess slutskede blev också den redan tidigare i projektet involverade arkitekten och byggmästaren Pehr Lundmark.

Fig 104. Ritning till ny kyrkobyggnad av Axel Nyström, stadfäst 1829. RA.

Drawing for a new church by Axel Nyström, approved 1829.

Uppförandet av den nya kyrkan

Åren 1827 till 1835 fördes noggranna och utförliga protokoll från byggnadsdirektionens sammanträden av församlingens kyrkoherde Carl Eric Kjellin, som dessutom var direktionens ordförande. Sitt dokumentära arbete avslutade han med att dagen efter kyrkans invigning den 6 september 1835 skriva ner en kortfattad redogörelse för kyrkans tillkomst.²¹ Med hjälp av dessa protokoll, diverse bevarade brev, kontrakt och verifikationer (ULA) har Henning Julin i en serie artiklar i Kumla Julblad skildrat kyrkobygget, direktionens ekonomiska problem, den för sockenborna påfrestande dagsverksskyldigheten och de vid bygget verksamma byggmästarnas och hantverkarnas villkor och insatser.²² Detta skede av den nya kyrkans historia redovisas därför här endast i ett kort sammandrag.

Som ledare för rivnings- och grundläggningsarbetena hade församlingen antagit byggmästaren Johan Hallström från Hallsberg. Schaktningen för den nya byggnadens grund hade påbörjats i den västra delen redan i mars 1828 (jfr ovan) för att man omedelbart skulle kunna använda rivningsstenen. Rivningen av den gamla kyrkan påbörjades i maj 1828. Man rev först det fristående, murade klocktornet och vapenhuset. I juli revs kyrkans torn, vars höga spira man räknade med skulle ge en hel del användbart virke. Själva kyrkobyggnaden fick stå kvar till våren följande år. Man hade då iordningställt en salpeterlada i närheten till provisoriskt gudstjänstrum.

Kyrkobygget var en gemensam skyldighet för församlingen och en stor del av grovarbetet utfördes av kumlaborna genom s k gångdagsverken. Också anskaffningen och framkörningen av byggnadsmaterial såsom sten, timmer och bjälkar åvilade som vanligt sockenborna och utkrävdes efter hemmantal. Det rena hantverksarbetet utfördes på beting eller utlystes på entreprenadauktion. Det ekonomiska och administrativa ansvaret vilade på byggnadsdirektionen vars mest energiske ledamot vid sidan av kyrkoherde Kjellin var den nämnde regementskommissarien och kronolänsmannen Conrad Adlers.

Från och med januari 1829 leddes byggnadsarbetena av den erfarne och kunnige byggmästaren Johan Peter Pohl, som anställdes mot ett arvode av 50 riksdaler i månaden plus fri bostad och vedbrand. Pohl avled dock hastigt i december 1832. Församlingens uppskattning av byggmästaren framgår av att man betalade såväl läkarräkningen som begravningskostnaden. Kyrkoherde Kjellin lät även publicera sitt minnestal över

den avlidne.²³ Som efterträdare valdes rådmannen och byggmästaren Pehr Lundmark i Örebro som upprättat det förslag till nybyggnad som föregick Nyströms (jfr ovan och not 18). Den arkitektutbildade och ritningskunnige Lundmark var den som därefter utförde alla arbetsritningar. Endast i vissa fall beträffande inredningen tycks dessa ritningar ha skickats till hovarkitekten Nyström för godkännande.

Stenen från den gamla kyrkan tycks huvudsakligen ha använts till själva grunden. Vissa ornamentala detaljer togs dock till vara och inmurades på spridda ställen i de nya murarna som dokument från den äldre byggnaden (se ovan Gamla kyrkan). Till kyrkans murverk användes kalksten och sandsten från trakten. Sockeln högs huvudsakligen av sandsten från Örsta medan fasadernas pilastrar utfördes av kalksten från Hällabrottet. Baser och kapital lät man dock av hållbarhetsskäl utföra i gjutjärn. Till fönster- och dörrömfattningar och de båda stora kolonnerna vid huvudingången i väster användes tegel. Interiörens tolv kolonner utfördes, för att minska kostnaden, av fyra hoptimrade 12 tums furubjälkar som sedan brädkläddes. Taktäckningen skedde med spån, men då man hade svårt att få taket att hålla tätt utbyttes spånen ganska snart mot skiffer.

Den första gudstjänsten i den nya kyrkan firades på juldagen 1834, trots att inredningsarbetena då ej var färdiga. Invigningen skedde först den 6 september 1835.

Kostnaden för byggnaden hade såsom nämnts beräknats till 48 000 rdr banco förutom grundläggningen och dagsverken. Kjellin skriver i sin redogörelse att de bokförda kostnaderna vid kyrkans invigning uppgick till något över 37 361 riksdaler banco och betonar att ingen av kyrkokassans »skuldenär har nödgats gå ifrån gods och grund» och ingen förolyckats i samband med byggnadsarbetena. Att den stora nyklassicistiska kyrkobyggnaden väckte beundran och uppskattning hos den dåtida besökaren vittnar bl a följande bevarade uttalanden om. Prostinnan Schultz i Grythyttan skriver i sin dagbok från en långfärd i juni–juli 1848: »Vägen från Hällefors togs över Greksåsar, Nora, Örebro och Säbylund till Kumla, vars kyrka beskrives som en prydnad för alla landskyrkor och Gud, vad den är vacker, ett sådant härligt tempel.»²⁴ Kyrkoherden i Vintrosa, Jonas Widén, född i Kumla, skriver år 1857 i sin doktorsavhandling »Om Kumla socken i Nerike»: »I sitt nuvarande skick är kyrkan vacker — troligen den vackraste landskyrkan i Sverige — rymlig och

Fig 105. Interiör från början av 1890-talet med ursprunglig inredning. I predikstolen komminister Gustaf Willén, nedanför denna klockaren C F Dreborg, till vänster om mittgången prosten Axel Per Falk och hans hustru samt till höger pastor Dahlstedt från Hallsberg. Julinska samlingen, Kumla kyrkoarkiv.

Interior dating from the beginning of the 1890's with original furnishings.

ljudfull.» Herman Hofberg skriver i sin reseberättelse 1863 (ATA) att kyrkan, som är byggd med en för en landsförsamling otrolig kostnad är en av de största i riket. »Inredningen är enkel och om man så vill vacker; ehuru det hela mera påminner om teater än ett Guds hus.»

Smaken skulle komma att förändras ganska snabbt och vid 1800-talets slut ansåg man kyrkan vara i behov av en omfattande inre restaurering enligt dåtidens ideal (se nedan).

Interiör och inredning

I Örebro Tidning infördes den 25 maj 1833 följande annons: »Onsdagen den 29 dennes kl. 3 eftermiddagen förrättas invid Kumla Sockens Kyrka Entreprenad = Auktion på återstående Innanredning i densamma, såsom Dörrar, åtskilliga Fönsterbågar, Bänkar, Altarbord med Disk, Inklädning och Skärm till Läktaren. Ritning och beskrifning på hwad som åt den minst-bjudande kommer att upplåtas, finns hos undertecknad att före Auction tagas kännedom af. Inroparen bör för hwad han sig åtager till Werkställighet, ställa antaglig borgen, så widt anbudet skall antagas.» Annonsen är undertecknad av Conrad Adlers. Arbetena omfattade även, vilket framgår av kontrakten, trappor, »herrskapsläktare», tornets balustrad etc.

De båda hantverkare som åtog sig detta snickeriarbete var snickarmästaren och husaren Nils Wester i Kumla by och snickaren Lars Sundström från Knista. »Allt detta arbete», som enligt kontraktet (ULA O: 10) »verkställes väl och försvarligt efter Rådman Lundmarks föreskrift och efter de ritningar han deröfver uppgjort» pågick ända till strax före kyrkans invigning i september 1835. Wester hade även tidigare varit verksam som snickare vid kyrkobygget och var den som utförde de modeller och schabloner i trä som behövdes för olika byggnadsdetaljer. För målningen svarade målarmästaren N Hallqvist från Örebro. Vissa målning- och förgyllningsarbeten utfördes även av målaren J F Aurell.

Den äldsta kända interiörbilden av Kumla nya kyrka utgörs av ett fotografi från början av 1890-talet (fig 105), som visar den östra delen av det då ännu helt oförändrade nyklassicistiska kyrkorummet. Det stora rummet hålls arkitektoniskt samman av de breda och rikt profilerade listverken och de kannelerade, doriska träkolonnerna. Färgskalan omfattade endast vitt, grått och guld. Korabsidens valvdekor, som går tillbaka på Lundmarks förslag (fig 102), var utförd i stuck. I övrigt saknades all utsmyckning. De färgaccenter som förekom var blått i draperiet bakom predikstolen, herrskapsläktarnas tygdraperier var likaså blå, altarets antependium rött.

Prosten Kjellin avslutar sina utförliga protokoll från byggnadsdirektionens sammanträden och sin sammanfattning av kyrkans tillkomsthistoria med en »Förteckning på de Föråringar som blifvit gjorde Kumla nya Kyrka» (ÖLM, handskriftssamlingen). Kyrkans »prydande» blev som Kjellin uttrycker det »till allra största delen den enskildte välgörenhetens omsorg

genom frivilliga mer eller mindre dyrbara gåfvor.» Den omsorgsfulla förteckningen upptar följande: »Den nya dyrbara Predikstolen är en Skänk af Högvälborna Enkefru Grefvinnan Gustafva Lewenhaupt,²⁵ född von Essen å Säbylund. — Trenne Christall-Ljuskronor, de tvenne på stora gången större, en något mindre vid södra ingångsporten, samma Gifvare. — En Ny Dopfunt af porfyr likaledes. — Ett nytt broderadt Kalkkläde i sin Låda, skänkt af Fröken Charlotta Lewenhaupt.²⁶ — Båda Numertaflorna med förgyllda Ramar, skänkte från Säbylund. — Altaret, dess Bord och beklädnad, ett dyrbart Altar-täcke af cremoisie Sammet med brodering af guldfransar, Bokpall på altarbordet äfvenledes med dylikt sammet öfverdragen och guldtofsar samt ett stort förgyllt Kors med Törnekronan och ett nedhängande försilfradt draperie, föreställande sveplakanet; korset stående på ett bronzeradt segment af en glob, jemväl 2^{ne} klädda pallar för knäfallandet vid altaret och disken, skänkt af Herr Regements Commissarien och Krono Länsmanen Conrad Adlers (not 17). — Tvenne Sjuarmiga större alldeles lika Metall Ljusstakar eller s. k. Candelabrer, stående å ömse sidor om korset på de å hvarsin sida om Altaret anbragte postamenter, skänkte af Nämndemännen Jon Jönsson i Måssby, Lars Larsson i Södra Sanna och Blacksta Byamän. — En ordinär christallLjuskrona med 8 pipor vid Norra kyrkodörren förärad af Pastor. — En Ljuskrona under stora Läktaren blifver skänkt af Herr Friherre Fleetwood²⁷ å Tynninge. — En åttakantig Lykta i Vapenhuset vid Westra Ingången förärad af hemmansägaren Olof Olsson äldre i Wissberga. — Det par prydliga JernGrindar som efter Ritning af Herr Rådmanen och Byggmästaren Lundmark, blifvit förfärdigade och tillstänga Westra Kyrkogårdsporten, skänkte af Herr Comminister Jon Ekendal.²⁸ — Det par dylika Jerngrindar vid Södra Kyrkogårdsporten gifna af Kumla Byamän, efter hemmansdelarne i Kumla By utgörande med Prestegården 6 mantal. — Ett par Jerngrindar skänkte från Säbylund och apterade till den Norra Kyrkogårdsporten i likhet med de förutnämnde. — Draperiet å de små Läktarena eller s. k. Logerne å ömse sidor om Altaret, af ljusblått cambrick med fransar, skänkt från Säbylund. — Ett par försilfrade AltararmLjusstakar, hvardera med 3^{ne} pipor skänkta (eller egentligen Summan för hvilken de blifvit för Kyrkans Räkning af Herr RegemCommissarien Adlers inköpta) af Fylsta Byamän.»

De sistnämnda ljusstakarna stals vid ett inbrott 1852.

Av de övriga föremålen återstår, fränsett järngrindarna, endast dopstället och dopskålen, som dock är skadad. Såväl altaret som predikstolen och ljusredskapen förstördes helt vid den stora branden 1968.

Altaranordning

Altaranordningen kom att bli en ganska ovanlig arkitektonisk skapelse. Lundmark, som bör vara den som uppgjort ritningen men fått den sanktionerad av Nyström, har tydligt inspirerats av Sundvalls mäktiga altarbord med höga, framskjutande sidopostament i förslagsritningen från 1818 (fig 100). Själva altaret placerades i mitten av det höga podiet mellan postamenten (fig 105). Det skulpterade, antikiserande listverket var förgyllt liksom även de stora lagerkransar som prydde postamentens framsidor. Altarprydnadens kors med törnekrans och svepduk återfinns redan på Lundmarks förslag i fig 102. Det höga korset var förgyllt, svepduken försilvrad, halvklotet — Golgatakullen — som korset var placerat på var bronserat. Postamenten, där man troligen i likhet med Sundvall, från början tänkt sig två skulpturer — Maria och Johannes flankerande korset — kom i stället att prydas av de i förteckningen omnämnda stora kandelabrarna.

Den halvrunda altarringen med svarvade balusterdockor blev även rikt dekorerad med skulpterad samt förgyllt ornamentik.

Altaranordningen hade såsom nämnts bekostats av Conrad Adlers. Den bibehölls i oförändrat skick även vid de förändringar av kyrkans interiör som skedde under 1900-talet (se nedan samt fig 116) men förintades vid branden 1968.

Predikstol

Predikstolen placerades i enlighet med Nyströms förslag på den norra sidan i anslutning till den näst östligaste kolonnen (fig 104). Även planformen blev den redan här angivna sexsidiga. Inget av de fyra bevarade förslagen till predikstolen (fig 106a–d), som alla visar varierande planform och utsmyckning, kom att följas i detalj. Alla är osignerade och odaterade men bör vara utförda av byggmästaren Lundmark. Korgen utformades, fränsett fyllningarnas ornament, i enlighet med förslaget i fig 106a. På ritningen finns en med blyerts gjord planskiss där korgen har den slutliga planformen med insvängda kortsidor. Troligen är detta ett ändringsförslag av Nyström, som bör ha fått Lundmarks ritning till granskning. På baksidan finns även en kommentar beträffande draperiets utseende och storlek »... Formen, som väl bör rätta sig efter collonnens rundning, öfverlämnas för öfrigt åt artistens smak och

skicklighet. Till äfventyrs torde ock vara passande, att å draperiet anbringa ett med gloria omgifvet öga, såsom å ritningen är med blyerts tecknad. Collonnen är af Doriska ordningen och refflad, ehuru sådant icke är här å ritningen utsatt, dess största eller nedre diameter är 1 aln 9 tum, hvarefter draperiets böjning således måste rättas.» Ljudtaket blev en kombination av detta förslag och förslaget i fig 106d.

Predikstolen tycks ej ha tillverkats i Kumla. Sannolikt gavs uppdraget åt någon skicklig snickare i Stockholm.

Predikstolen bekostades såsom nämnts helt av änke-grevinnan Gustava Lewenhaupt på Säbylund (not 25) och i hennes »Hufvud Bok» finns under rubriken »Eget Conto» följande utgifter:²⁹ »1835 Jan.–Febr. Kumla Predikstol etc. ... 387 — Mars Predikstoln ... 15.12 — April Guld till Predikstoln ... 187.24 — Juli Kumla Predikstol ... 482.24 — 1836 Jan.–Febr. Predikstolns förgyllning ... 36.4.» Den sammanlagda kostnaden för predikstolen, som tydligen var helt färdig beträffande målning och förgyllning först i februari 1836, uppgick alltså till över 1 100 riksdaler. Såväl korgen som ljudtaket var målade i vitt med förgyllt ornamentik. Det snidade draperiet var målat i blått och guld. Blått tycks även ha förekommit på den nedhängande bården runt ljudtakets nederkant.

Predikstolen förstördes helt tillsammans med den övriga inredningen vid branden 1968.

Bänkinredning

Bänkinredningen gjordes slutet och dörrar och skärmar försågs med enkla, rektangulära fyllningar (fig 105, 110). Målningen utfördes med »pärlfärg,» speglarna var enligt uppgift »ljusare agat ådrade». 1903 ersattes bänkarna av nya öppna bänkar (se nedan). Enstaka dörrar och bänkskärmar har tagits tillvara efter att ha påträffats som inredning i magasin och uthus. En bänkdörr med numret 33 finns utställd i kyrkans museum. Bänkarnas fristående fotstöd var avpassade för knäfall.

Läktare

En läktare uppfördes i väster med plats för den tilltänkta orgeln. Barriären utformades i enlighet med bänkinredningen. Först 1841 hade man dock ekonomisk möjlighet att beställa instrumentet (se nedan Orgel). Läktarens mittparti utbyggdes senare för att man skulle erhålla större plats för orgeln. Barriären var liksom den övriga inredningen målade i vitt med förgyllt ornamentik.

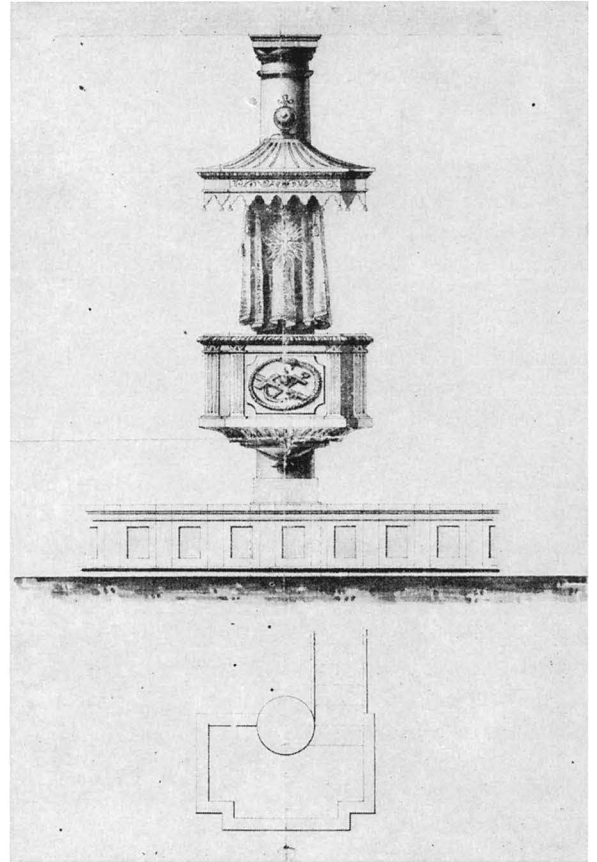
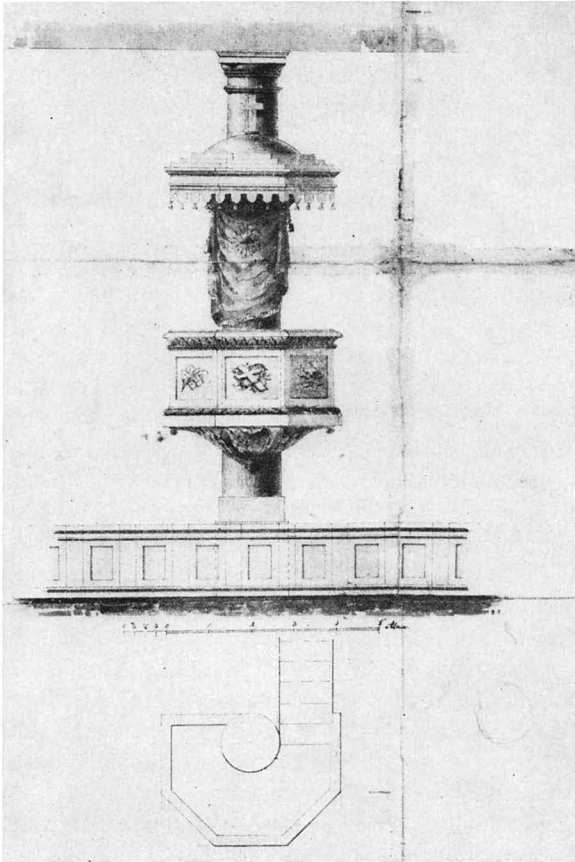

Fig 106a–d. Förslag till predikstol, sannolikt utförda av Pehr Lundmark. Jfr fig 105. Predikstolen utfördes 1835–36. ULA.

Proposed pulpit, probably by Pehr Lundmark. Cf figure 105. The pulpit was made in 1835–36.

De båda herrskapsläktarna, som inrymdes i korpartiets övervåning, försågs likaså med barriärer i antikiserande stil, vitmålade och med förgylld ornamentik (fig 117). Logerna var, som framgår av Kjellins gåvoförteckning (se ovan) och som man även kan se på interiörbilden i fig 105, försedda med ljusblåa tygdraperier, skänkta av Lewenhaupts på Säbylund.

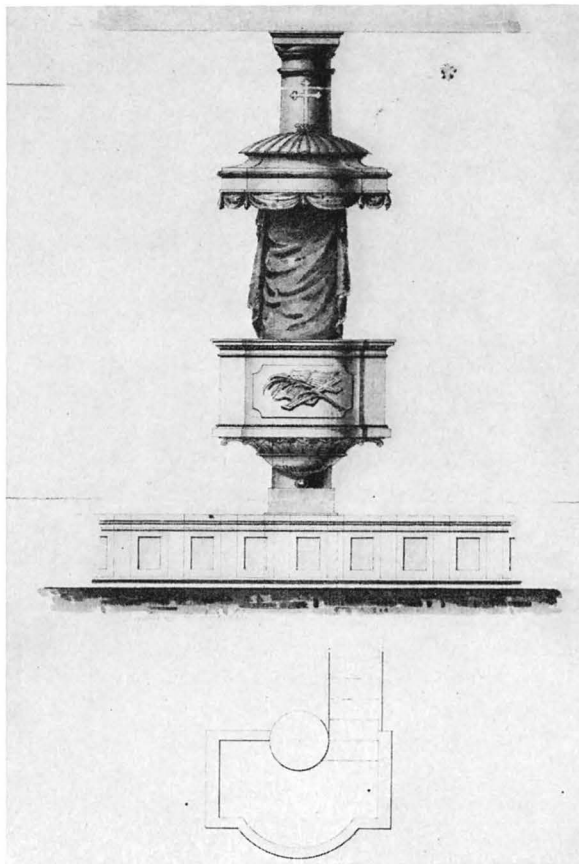
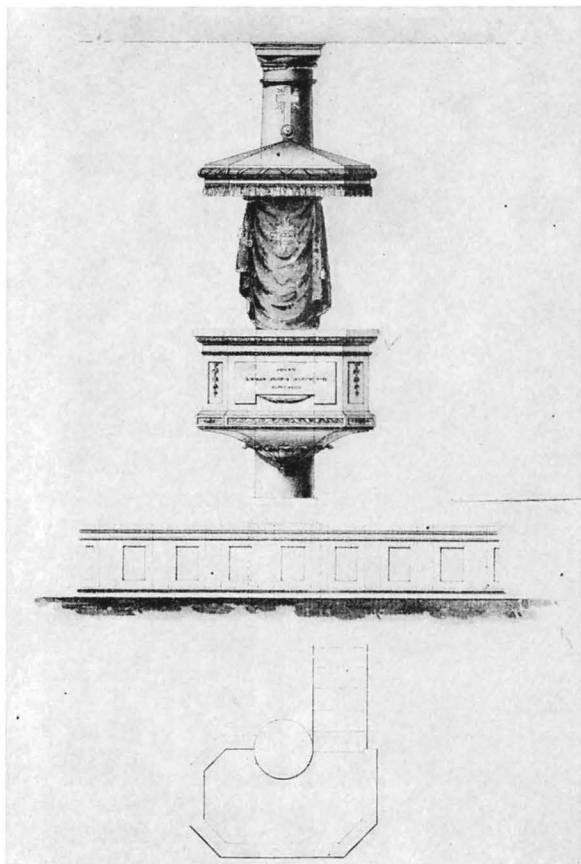
Nummertavlor

Två ovala nummertavlor med skulpterade, förgyllda ramar placerades på vardera sidan av korabsiden (fig 105). Tavlorna var skänkta av Lewenhaupts på Säbylund. »Hela uppsatsen till båda Nummertafflorna af Ziffror arbetade af stadig Messing, och fernisserade; Skänkte af H.S.M. Adj Herr C.H. Hultman³⁰ och Skolmästaren Herr Lithell» (Kjellin). Något senare till-

verkade man fler siffror och använde sig då av ljusplåtarna från den gamla kyrkan. Några av dessa siffror återstår (jfr nedan).

Dopfun

Den nya dopfunten fick sin plats i koret vid den norra pilastern (fig 105). Ritningen, som är bevarad, tycks vara egenhändigt utförd av hovarkitekten Nyström (fig 107). Trästället och den tillhörande dopskålen förvarades vid branden 1968 i kyrkans östra del och räddades undan lågorna. Den vitmålade piedestalen är utformad som ett konsolbord med volutfomat, skulpterat mellanstycke. Höjd 91 cm. Skålen, som skadades vid branden, är av mörkbrun porfyr. Höjd 20 cm, diameter 35 cm. Porfyrskålen bekostades av grevinnan Gustava Lewenhaupt på Säbylund (not 29).

På interiörbilden efter 1903 års restaurering har man i porfyrskålen placerat en krukväxt. Den gamla kyrkans dopfunt är här placerad som pendang på andra sidan om altaret och även utnyttjad som krukväxtställ (fig 111).

Ljusredskap

Enligt Kjellins gåvoförteckning upphängdes i mittskeppet två stora kristallluskronor, som skänkts av grevinnan Gustava Lewenhaupt på Säbylund (not 25). En mindre kristallkrona från samma givare placerades i södra tvärgången och i den norra en liknande som skänktes av kyrkoherden själv och som tidigare varit placerad i prästgårdens salong. En mässingskrona under västläktaren bekostades av friherre Fleetwood på Tynninge (not 27). Även en lykta till vapenhuset upptas bland gåvorna. Vidare upphängdes den gamla

kyrkans tre mässingskronor från slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, vilka 1835 reparerades och uppsatsades av A Ringström i Örebro för en kostnad av 40 rdr (räk). I inventarieförteckningen 1843 har kristallluskronornas antal ökat till sex. År 1904 uppges att två luskronor av kristall, »som enligt gamla handlingar egentligen tillhört Säbylunds fideikommiss, har med församlingens begifvande blifvit af Herr Grefve Eugène Lewenhaupt utbytta mot 2 st. af messing». De båda stora kandelabrar som ställdes att flankera altaret var såsom nämnts en gåva av nämndemännen Jon Jönsson i Mossby och Lars Larsson i Södra Sanna samt Blacksta byamän. Såväl luskronorna i kyrkorummet som kandelabrarna förstördes vid branden 1968. Deras utseende framgår dock av interiörbilderna i fig 105, 116. Endast en äldre luskrona återstår (se nedan).

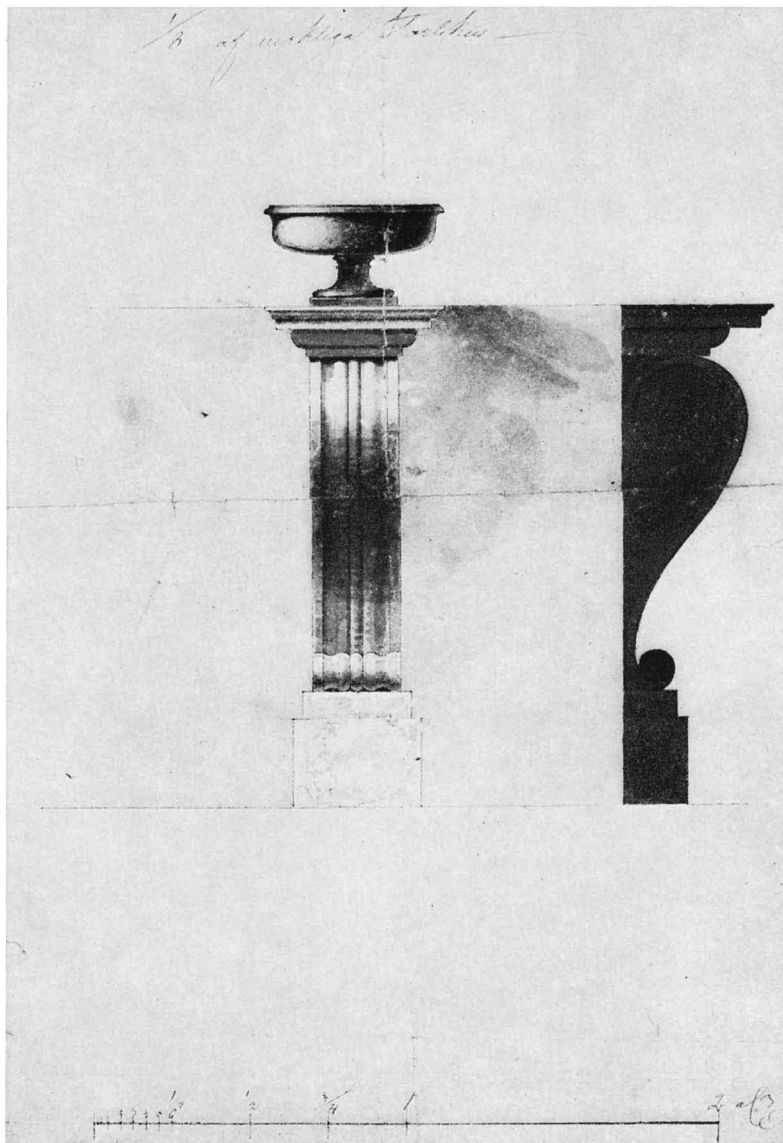

Fig 107. Ritning till dopfunt, sannolikt av Axel Nyström. Denna dopfunt från 1835 med ställ av trä och dopskål av mörkbrun porfyr skadades delvis vid branden 1968. Förvaras nu i kyrkans museum. Jfr fig 111. ULA.

Drawing for a font, probably by Axel Nyström. This font, dating from 1835, with a wooden base and a bowl of dark brown porphyry, was partly damaged in the fire of 1968. Now in the church museum. Cf figure 111.

Övriga inventarier

Den återgivna förteckningen upptar bland gåvorna även ett nytt antependium och en kalkduk. I övrigt använde man sig av de gamla inventarierna. Den 5 november 1835 annonserade man i Örebro Tidning om auktion på diverse redskap m m från kyrkobygget. Samtidigt såldes även en del av de gamla inventarierna, däribland orgelverket, ett portlås och ett rökelsekar. Ett par ljusstakar inropades för 1: 30 av Petter Olsson i Kumla by, ett annat par för 7 rdr av Jon Larsson, Bäckedorps ägor. Åtskilliga föremål såldes senare under

hand som de två silversköldar med det Lewenhauptska och Cederhiemska vapnet på som tillhört ett antependium (jfr ovan) och »gamla gullfransar», som också bör ha tillhört de äldre textilierna. 1843 hölls ännu en auktion på diverse föremål, denna gång trappor, bänkar, dörrar, virke och åtskilliga redskap.

Till de gamla inventarier som var i bruk ända fram till branden 1968 hörde de båda kyrkklockorna. Storklockan var gjuten 1813, lillklockan 1792 (se beskrivning ovan Gamla kyrkan).

Förändringar av kyrkobyggnaden och dess inredning 1836–1968

I de anteckningar om kyrkobygget som Sven Svensson i Ekeby skrev ner 1837 står:³¹ »Året 1836 afbröts spåntaket och lades skiffertak i stället af utsedda och förordnade karlar från Kristinehamn, som färdiggjorde taket på en månads tid.» Man hade då i ett par år haft besvär med att få spåntaket att hålla tätt. Med denna åtgärd var kyrkan i fullgott skick och församlingens ekonomiska ansträngningar inriktades på orgelbygget, som kom att bli ovanligt besvärligt och långdraget (se nedan Orgel). Under de närmaste decennierna omtalar protokollen endast sedvanligt underhåll samt diverse reparationer av byggnadens tak och väggar samt omkalkningar av yttermurarna.

1876 hade »Hr Adlers på Yxhult inlemnat en räk å 15 kronor till kyrkokassan för reparation o. uppsättning af en gammal dopfont i kyrkan samt anslagit dessa 15 kronor såsom grundfond för kyrkans uppvärmning vintertiden» (kr prot). 1879 skedde framställning hos sockenstämman om »värmeapparaters anbringande i Kyrkan». Man hade dessförinnan endast haft uppvärmning av sakristian, som 1834 erhöll en gulglaserad kakelugn med spjäll. 1887 gavs »Åt kyrkovärden Per Johan Persson o. nämnden Per Erik Eriksson i uppdrag att vidtaga några mindre åtgärder för bevarande af Wärmen i kyrkan, neml. att anbringa å westra kyrkdörren, som om wintrarna ensam hålles öppen, en apparat hvarigenom dörren af sig sjelv efter öppnandet tillslutes, samt vidare att förbygga de båda läktarna å östra gafveln som nu onödigt draga till sig både ljud och värme» (kr prot).

På 1890-talet började man att diskutera och förbereda de mera omfattande förändringar av kyrkan som skedde vid 1902–1903 års restaurering. 1893 tillsattes en kommitté för att avge yttrande och förslag om sådana förändringar »såsom införande af elektrisk ljusledning från Ångkvarnen, nya enklare och mindre kostsamma bänkar samt sänkning af predikstolen» (kr prot). Kommittén avstyrkte emellertid förslaget om elljus samt ansåg det vara »för tidigt att anbringa nya bänkar i kyrkan så länge de nuvarande icke kunna anses till sin beskaffenhet så vanprydande eller obekväma att de böra utbytas mot andra». Om stämman däremot skulle besluta om flyttning av predikstolen ansåg man »att kyrkans inre i sammanhang därmed borde rengöras och ommålas i tonfärger, i ungefärlig öfverens-

stämmelse med hvad som för närvarande eger rum i Halsbergs kyrka».

1896 tillsattes en ny kommitté för den då beslutade inre restaureringen av Kumla kyrka. Den 15 juni kallades arkitekten och lektorn Adolf Vilhelm Kjellström³² i Örebro till ett första sammanträde med den nya kommittén. Enligt hans rapport (RA) omfattade önskemålen följande åtgärder: Den slitna bänkinredningen borde utbytas mot öppna, bekväma bänkar, »sådana som nu kommit i allmänt bruk». — Eftersom dörrarna ansågs att ursprungligen ha tillkommit för att skydda fötter och ben mot köld och drag, så önskade man att den nya inredningen kombinerades med en kraftigare uppvärmning av kyrkorummet. Just frågan om kyrkans uppvärmning kom att föranleda en långvarig diskussion inom kommittén och församlingen och flera olika förslag och kostnadsberäkningar gjordes av anlidade ingenjörer. Kjellström föreslog redan från början golvvärme och för i sin rapport ett långt och intressant resonemang om den lämpligaste formen för uppvärmning av kyrkobyggnader. Man ansåg vidare att kyrkans ytterdörrar borde tätas och sk vindfång anordnas med självstängande innerdörrar, att »en förbättring af knäpallen till altarringen, medelst större bredd å densamma» borde ske samt »dess förseende med stoppning och klädning». Om kyrkan skulle uppvärmas genom golvvärme, borde golvet under de öppna bänkarna bestå av ca 3 tum tjocka kalkstenshällar, »ej blott därför att ett stengolf är varaktigare, snyggare och sundare än ett trägolf, utan äfven därför att det kan tjena till att upptaga och från sin öfre yta ganska jämnt fördela det från rörledningen utstrålade värmets. Men i annat fall, d. v. s. om Gurneys-ugnar fortfarande skola användas eller annat luftvärmningssätt försökas, bör nämnda golf under bänkarne vara af trä.»

Kjellström hade alltsedan 1864 varit ledare för den omfattande restaureringen av S Nikolai kyrka i Örebro, där han också lade ned ett betydande arbete på att undersöka och utreda hur kyrkan ursprungligen sett sig.³³ Som restaureringsarkitekt arbetade han här i Ruskins och Viollet-le-Ducs anda. Restaureringen av Kumla kyrka omfattade inget moment av »historiskt återskapande eller fullbordande» av byggnaden utan var i de flesta avseenden en ren »smakrestaurering» i sekel-skiftets anda.

Fig 108. Kyrkan från nordväst. Foto T Wallin 1905. K-byråns arkiv, räa.
The church from NW, 1905.

Fig 109. Vykort visande Kumla kyrka omkring 1900. I förgrunden till vänster byhäkte och fattigstuga. Kumla kyrkoarkiv.

Picture postcard of Kumla Church around 1900. In the foreground to the left the village lock-up and the poor house.

Fig 110. Kyrkorummet smyckat till skördefest. Omkring 1900. Foto K Brydolf. Kumla kyrkoarkiv.

The church decorated for a harvest thanksgiving service, around 1900.

Fig 111. Interiör mot öster efter restaureringen 1903. Foto K Brydolf. Kumla kyrkoarkiv.
Interior looking E after the restoration in 1903.

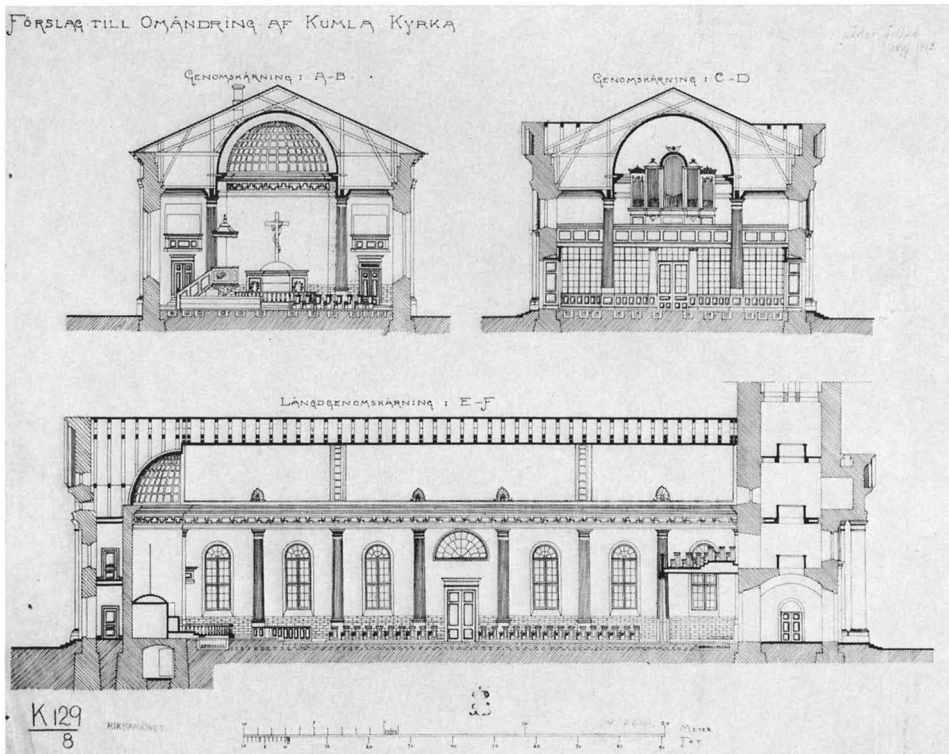

Fig 112. Förslag till restaurering av Adolf Kjellström 1902. RA.
Proposal for a restoration by Adolf Kjellström, 1902.

Fig 113. Interiör mot väster efter 1903 års restaurering. Foto F Welin, Kumla 1919. K-byråns arkiv, raä.

Interior looking W after the restoration of 1903.

På kyrkostämman den 30 maj 1901 beslöts att kyrkan skulle genomgå en grundlig inre reparation enligt av Kjellström »verkställd utredning och uppgjord ritning samt af Arkitekten Herr Anders Lindstedt utarbetadt kostnadsförslag». Arbetena skulle huvudsakligen omfatta insättande av innerdörrar vid de norra och södra ingångarna; »anordnande i kyrkans västra del af en glasvägg från orgelläktarens främre kant; de tio mellersta fönstrens förseende med innanfönster; invändig målning; stoppning och klädning å altarringen; nya, öppna bänkar och nytt golf; kyrkans uppvärmning enl varmluftssystemet i hufvudsaklig öfverensstämmelse med en af Ingenjören Herr Hugo Theorell utförd ritning och kostnadsberäkning; hvartill kommer hvalfvets tätande och beläggning med trossbotten och sågspån.»

Reparationen och förändringen av kyrkans interiör påbörjades 1902. I samband därmed ombyggdes även orgeln (se nedan). 1903 skedde även en utvärdig reparation. Kostnaderna för den inre restaureringen uppges till 32 575 kr, för den yttre till 7 115 kr.

Interiörens utseende efter dessa arbeten framgår av fig 111–113. De nya bänkarna var av ek, i övrigt hade man behållit inredningens målning i vitt och guld. Altarrundens överliggare och knäfall hade klättts med röd schagg. Dekoren i absidens hjälmvalv hade förändrats genom målning och även mittskeppets tunnvalv

hade försetts med en sparsam, målad dekor liksom även taklisten. På tribunbågen hade målats texten »Nåd och frid af Gud, vår Fader och Herren Jesus Kristus!» Också väggarnas nedre del målades i avvikande färg. Redan 1876 hade man reparerat och åter satt in den gamla dopfunten från 1600-talet. Av interiörbilden framgår att det gamla dopstället liksom dopfunten då tagits i bruk som piedestal för en krukväxt och krukväxter — två palmer — har också placerats på predikstolen.

1919 insattes elektrisk belysning bekostad av skofabrikören A G Andersson. Belysningen utgjordes av fem kristallkronor och fyra mässingskronor samt lampetter på kolonnerna, de senare skänkta 1904 av greve Eugène Lewenhaupt (se Gamla kyrkan not 13). Två av mässingskronorna var nya. Den ena hade skänkts av fabrikören Andersson, den andra av kyrkvärden J Carlsson 1916. Alla lampor var enbart monterade för elektriskt ljus.

År 1935 sker nästa förändring av kyrkorummet enligt ett av arkitekten N Martin Westerberg upprättat förslag. Arbetena innebar denna gång ny uppvärmningsanordning genom värmeledning med lågtrycksånga, förändring av vindfånget i väster, ommålning av tak, väggar, bänkinredning samt ny dekor i absiden. De vid förra restaureringen tillkomna dekorations-

Fig 114. Interiör mot öster efter 1935 års restaurering. Absidmålningarna utförda av Torsten Nordberg. Jfr fig 116. Kumla kyrkoarkiv.

Interior looking E after the restoration of 1935. Apse paintings by Torsten Nordberg. Cf figure 116.

målningarna borttogs och väggar och tak vitkalkades åter. Den stora absiddekorationen, som utfördes av konstnären Torsten Nordberg, omfattade såväl hjälmvalvet som själva altarväggen. I hjälmvalvet framställdes enligt medeltida tradition en Majestas Domini, dvs

Herren tronande i majestät, omgiven av förbedjare. Altarväggens framställning visade lovsjungande och tillbedjande änglar, som kretsade kring altarpnydnadens stora kors med svepdruk och törnekrans (fig 114, 116). Målningarna förstördes vid branden 1968. Den modell

Fig 115. Interiör
mot väster 1967.

*Interior looking W,
1967.*

av koret med skisserad målningsdekor som utarbetades av Nordberg är dock bevarad och utställd i kyrkans museum. Absidmålningen bekostades av Kumla Sparbank samt genom frivilliga bidrag av församlingsbor.

1960, i samband med det nya orgelbygget (se nedan

Orgel), måste läktaren omdisponeras och golvet höjas. Av säkerhetsskäl höjdes därvid också läktarbarriären (fig 115).

1965 utfördes diverse förändringar av den s k kryptan under koret för att denna skulle kunna användas som

Fig 116. Altaret samt detalj av T Nordbergs absidmålning. Jfr fig 114. Foto 1957. K-byråns arkiv, raä.

The altar and detail of Torsten Nordberg's painting. Cf figure 114.

Fig 117. Parti av koret med södra herrskapsläktaren. Foto J Alton 1967.

Part of the chancel with the S gentry gallery.

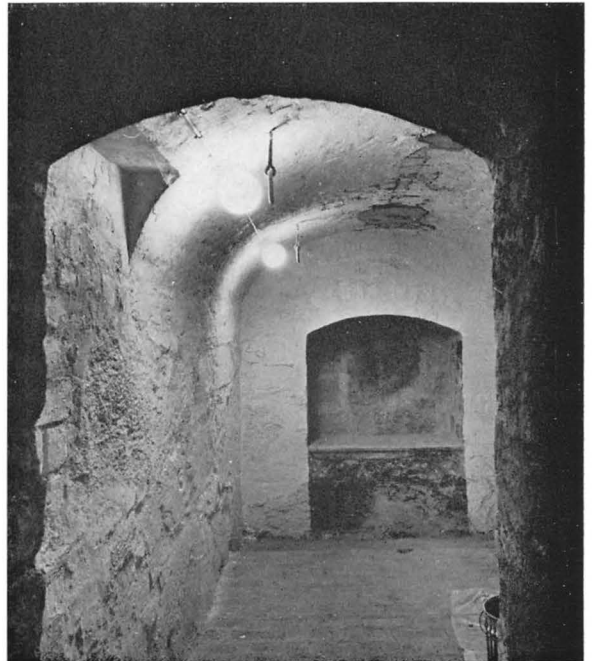
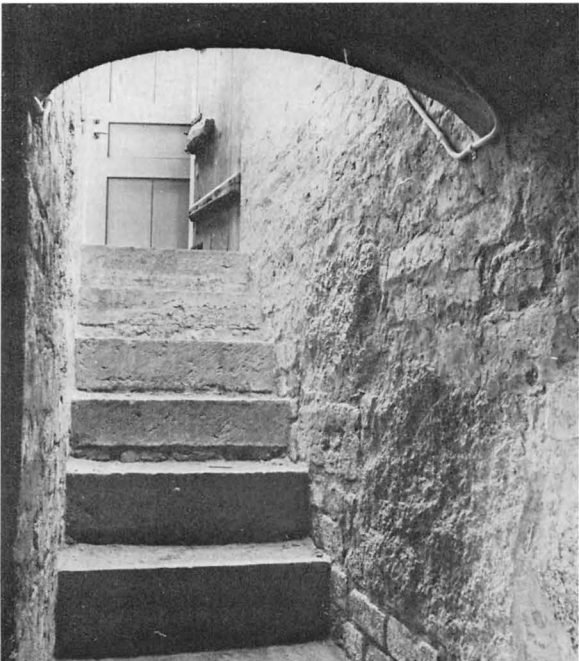

Fig 118a-b. Nedgång till samt interiör av den sk kryptan under koret. Foto 1975.

Interior and the way down to the crypt under the chancel.

Fig 119. Branden den 10 februari 1968. Foto Nerikes Allehanda.
The fire, 10 February 1968.

andaktsrum (fig 118a–b). Rummet, som är 4,20 m långt, 2,30 m brett och tunnvalvt, är delvis beläget under altaret och användes tidigare liksom numera som förvaringsutrymme. I den östra väggen finns en ca 60 cm djup och 108 cm hög nisch försedd med en kalkstensskiva. Den huggna skivan har en avfasad ytterkant. Själva ytan är sliten vilket tyder på att den tidigare haft en annan användning, kanske som gravsten. Även rummets ursprung är osäkert. Enligt uppgift skulle det vara byggt samtidigt med den nuvarande kyrkan som vinkällare. Det är dock möjligt att man därvid använt sig av en äldre, murad gravkammare (se ovan, Gamla kyrkan). Det tidigare cementerade golvet belades vid renoveringen med tegel i betong. Framför nischen behölls dock den tidigare golvnivån. Vidare vitkalkades tegelväggarna.

1966 beslutades om ny restaurering av kyrkan. I en

PM, daterad den 22 mars 1966, ger arkitekt Sven Söderholm vid Byggnadsstyrelsens Kulturhistoriska byrå följande riktlinjer för en restaurering av kyrkobyggnaden, som genom att den i stort sett fått behålla sin ursprungliga karaktär tillmäts ett betydande kulturhistoriskt värde: »Det allvarligaste problemet utgör kyrkans byggnadstekniska tillstånd. Över och under samtliga långhusfönster framträder sprickor. Breda sådana skiljer långhuset från gavlarna, där även viss sättning av det förra framträder. Vidare uppges läckage i såväl skiffertaket som tornets kopparbeklädnad. I första hand måste därför en ingående byggnadsteknisk undersökning komma till stånd för att utröna skadornas omfattning och orsaker samt förslag uppgöras till att avhjälpa bristerna. Vid erforderlig omputsning bör en återgång ske till den röda färgen ... I kyrkorummet återställs efter undersökning av konservator

Fig 120. Interiör av kyrkan efter branden. Foto L Lönnqvist, Kumla kyrkoarkiv.

Interior of the church after the fire.

den ursprungliga färgställningen i möjligaste mån. I samband därmed överväges ett draperiarrangement i korabsiden. Fönstren återges sin tidigare rutindelning med klarglas. Den ursprungliga dopfuntsanordningen återställes. Den befintliga bänkinredningen ersättes med ny i bättre samklang med de andra elementen i rummet ...»

Den byggnadstekniska undersökningen, som utfördes av K-konsult med Jerk Alton som arkitekt, var slutförd i juli 1967. Nyströms kyrka förstördes dock vid den nämnda häftiga branden natten till den 10 februari 1968.³⁴ Yttermurarna motstod lågorna (fig 119, 120) medan all inredning gick till spillo liksom många av inventarierna.

Fig 121. Den 1971–72 återuppförda kyrkan sedd från nordväst. Foto 1975.

The church rebuilt 1971–72 seen from NW.

Den återuppbyggda kyrkan

Kyrkobyggnadens murar visade sig efter den nämnda branden i februari 1968 trots allt vara i så pass gott skick att de skulle kunna användas vid en återuppbyggnad. Alternativet total nybyggnad, varigenom man skulle få möjlighet att förlägga kyrkan till stadens centrum och kombinera den nya kyrkolokalen med önskvärda utrymmen för församlingsverksamheten, togs även upp till diskussion. Opinionen för en återuppbyggnad visade sig emellertid vara mycket stark och bekräftades genom en namninsamling. I augusti 1969 beslutade kyrkofullmäktige enhälligt att Kumla kyrka skulle återuppföras med oförändrad exteriör men med nygestaltad interiör och inredning. Till arkitekt utsågs Jerk Alton, övriga konsulter var K-konsult, Örebro.³⁵ Ett fullständigt restaureringsförslag förelåg vid

årsskiftet 1969/70. Byggnadsarbetena påbörjades i september 1971 efter det att en grävningsundersökning företagits inne i kyrkan för att klarlägga den rivna medeltidskyrkans läge och planform (se ovan, Gamla kyrkan). Den 3 december 1972 kunde Kumla kyrka återinvigas av biskopen i Strängnäs stift Åke Kastlund.

Material

1800-talskyrkan är såsom nämnts huvudsakligen murad av huggen kalksten och sandsten från trakten. I murverket ingår även murstenar från den medeltida kyrkan. Rivningsstenen från denna användes dock framför allt vid själva grundläggningen (se ovan). Enstaka ornamentala detaljer från den äldre kyrkan har även tagits över och placerats synligt (fig 32, 33). Byggnadens

Fig 122. Kyrkan från söder. Foto 1975.

The church from S.

sockel är klädd med omväxlande kalksten och sandsten. Utskjutande arkitekturdetaljer som är speciellt utsatta för frostsador såsom taklisthörn, konsoler och pilastrar är likaså utförda i kalksten medan övriga listpartier utförts i putsbruk. Västfasadens kolonner är murade av tegel och putsade medan kolonnbaserna och pilasterbaserna vid nord-, syd- och västportalerna av hållbarhetsskäl utförts i gjutjärn.

Vid branden förstördes i det närmaste allt trä — interiörens kraftiga kolonner, balkar, bjälklag, läktare och övrig inredning. Endast bjälklagen i kyrkans östra del och i vissa tornutrymmen samt västportalens och östingångens dörrar återstod.

Vid återuppbyggnaden har yttermurarna och befintlig puts lagats och avfärgats i gulbrunt. Skadade kalkstenspartier är rengjorda eller ersatta och gjutjärnsdetaljerna likaså rengjorda och ytbehandlade. Tornets lanternin är återuppförd av tryckimpregnerat virke och målade i mörkt grönt samt krönt med ett förgyllt kors. Den nya takstolen är utförd i trä ovanpå ett bärande betongkassettbjälklag. Yttertaget är täckt med kopparplåt. Även fönstrens solbänkar och övriga plåtarbeten är utförda i koppar. Fönsterkarmar och bågar är utförda i enlighet med de tidigare fönstrens utseende och utvändigt målade i grönt. Väst- och östportalens dörrar tillhör de få byggnadsdetaljer som efter viss

reparation kunnat återanvändas. De södra och norra ingångarnas nytillverkade dörrar av trä är utvändigt klädda med koppar och de översta dörrpartierna är glasade för att ge ljus åt vindfången.

Två inskriptionsplattor i exteriören redovisar kyrkans tillkomst. Över koringången i öster finns en tavla med texten: »Grundlagd år 1829. Fullbordad år 1834.» Denna text kompletteras av en inskriptionsplatta söder om dörren på vilken står: »Eldhärjad år 1968 återuppförd åren 1971–1972.»

I materialhänseende har man vid återuppbyggnaden i möjligaste mån anslutit till de ursprungliga byggnadsmaterialen. Betongkonstruktioner bär emellertid såväl ytter- som innertak. Interiörens åtta kolonner är även gjutna i betong liksom golvet. Golven i alla huvudutrymmen är belagda med kalksten. Kyrkorummets kalkstengolv kommer från Borghamn i Östergötland. Den gamla kyrkans planform är här markerad i golvbeläggningen med röd kalksten. Det nuvarande korområdet markeras genom en rundad fog som skär golvstenar och övriga fogar. Kalkstenen återkommer som material även i altare och dopfont.

Innerväggarna har efter lagning av murverket putsats och kalkavfärgats. Innertaket i kyrkorummet är uppbyggt i stuccmassa på sträckmetallstomme.

Hela kyrkan har elektrisk uppvärmning. Värme-

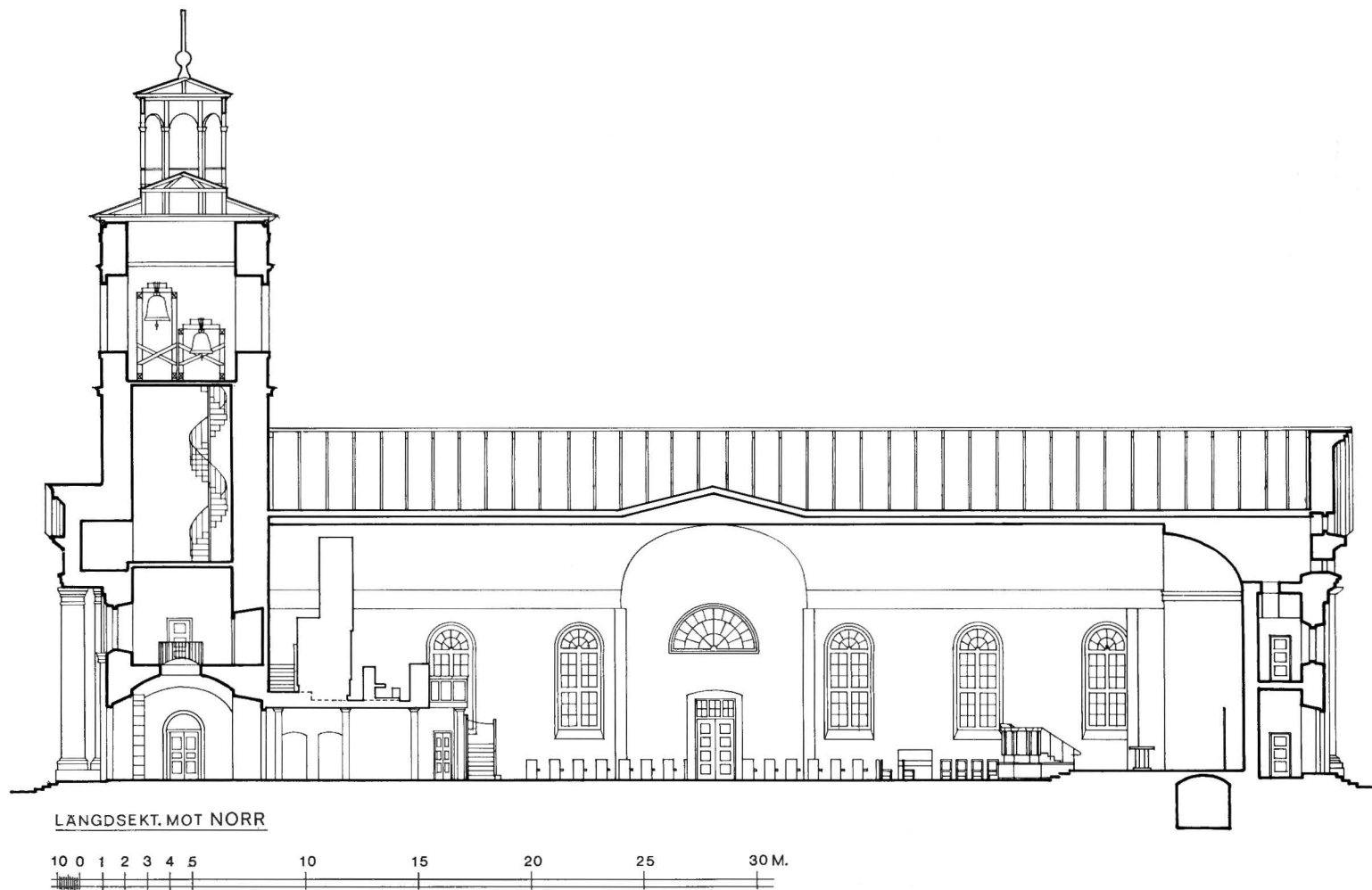
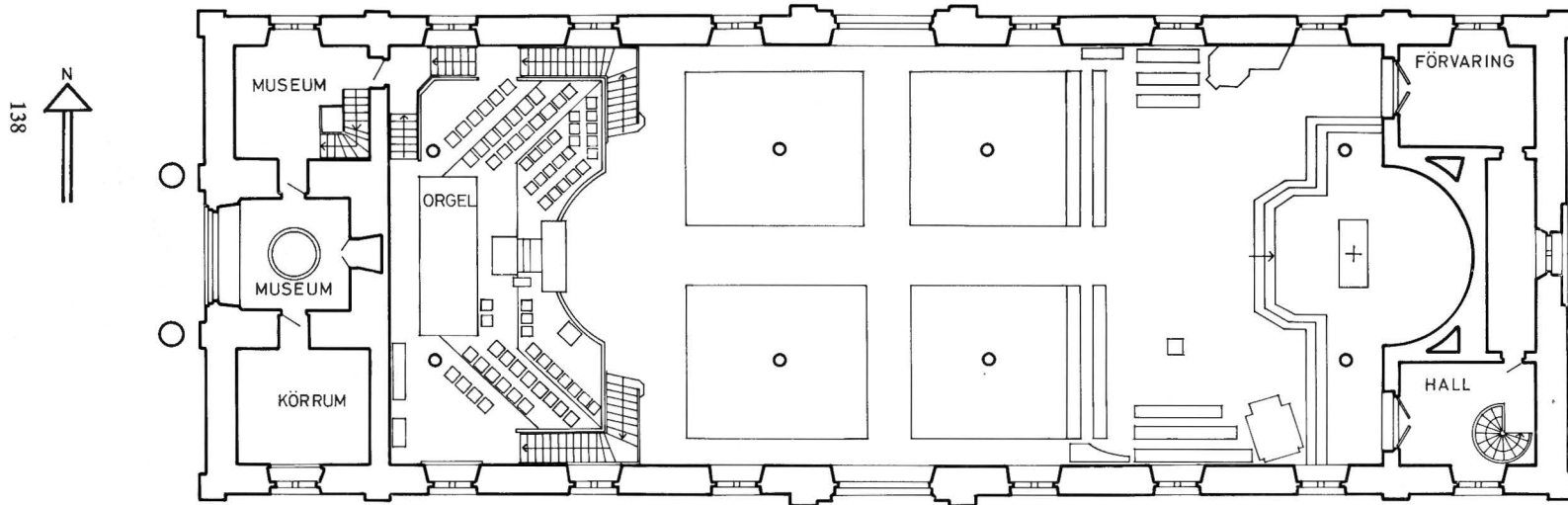
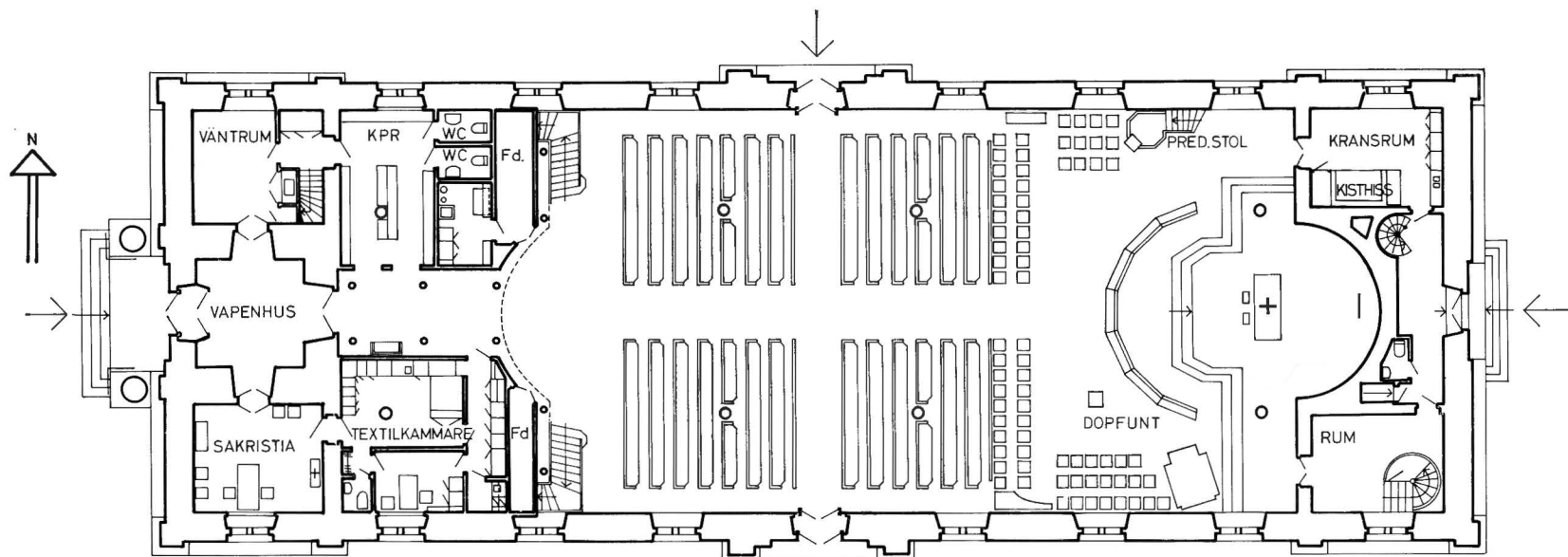

Fig 123a. Längdsektion mot norr, 1: 300. J Alton 1975.

Longitudinal section looking N.

LÄKTARPLAN

HUVUDPLAN

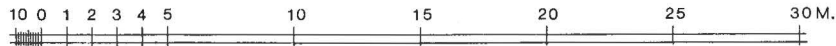

Fig 123 b. Huvudplan och läktarplan, 1: 300.
J Alton 1975.

Main plan and plan of gallery. Scale 1: 300.

Fig 123c. Souter-
rängplan, 1: 300.
J Alton 1975.

*Plan of underground
storey.*

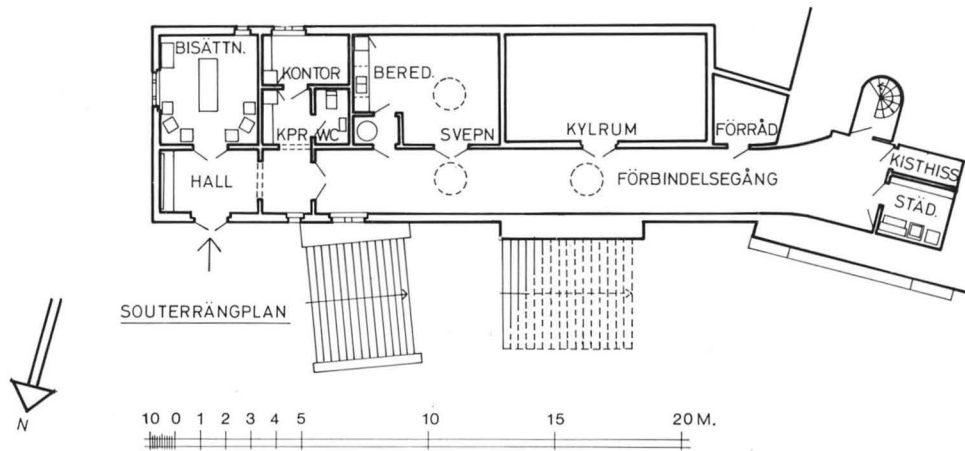

Fig 124. Den till kyrkan i öster fogade bisättningsflygeln, uppförd 1971–72. Foto H Persson
Ateljé Stil, Kumla, 1975.

The mortuary wing, added to the church in the E in 1971–72.

Fig 125. Interiör mot öster efter återuppbyggnaden 1971–72. Arkitekt: Jerk Alton. Den målade utsmyckningen utförd av Pär Andersson. Foto 1975.

Interior looking E after the rebuilding 1971–72. Architect: Jerk Alton. The paintings by Pär Andersson.

systemet i kyrkorummet bygger till stor del på strålvärme, inmonterat i bänkarna samt i de plana innertaken. Kompletterande radiatorer finns under fönstren.

Plan

Kyrkans grundplan är helt oförändrad. Nya sekundärutrymmen har dock skapats genom inbyggnad under västläktaren och de gamla utrymmena i torn och östparti har getts nya funktioner (fig 123a–b). Norr om vapenhuset har inretts ett väntrum för bröllops-, dop- och begravningsföljen etc. Från detta rum leder en trappa upp till musei- och läktarvåningen. De nya utrymmena under läktaren har på samma sida tagits i anspråk för kapprum, toaletter, pentry, förråd. Motsvarande utrymmen i söder används som sakristia, textilkammare, vaktmästarrum och förråd. Botten-

våningens utrymmen i öster bakom koret upptas av ytterligare en sakristia samt kransrum med kisthiss. Övervåningen upptas av förrådsutrymmen.

En bisättningsflygel, delvis belägen ovan mark och delvis under mark, har fogats till kyrkobyggnaden i öster (fig 124). Fasaderna är utförda i kalksten och ansluter utseendemässigt till kyrkogårdens murar. I flygeln ingår utrymmen för svepning, bisättning m m. Direkt förbindelse finns med kyrkan. Bisättningsrummet, med entré från kyrkogården, kan även användas som förrättningsrum, bl a vid sk borgerliga begravingar.

Interiör

Kyrkorummet (fig 125–126) har även i sin nya gestalt utformats med mittskepp och sidoskepp. Även den

Fig 126. Interiör mot väster. Foto 1975.

Interior looking W.

absidiala koravslutningen har behållits. Antalet kolonner har dock minskats för att få rummet att verka bredare. Av samma skäl har mittskeppets tunnvalv tillplattats något och ett tvärgående tunnvalv lagts in mellan nord- och sydingångarna. Det tvärgående tunnvalvet har en motsvarighet i exteriörens frontespiser och halvrunda, stora fönster.

De moderna liturgiska kraven har framför allt påverkat utformningen av koret. Det stora, fristående altarbordet av kalksten har fått en mycket monumental karaktär. Predikstolen, som kompletteras av en flyttbar ambo, är liksom dopfont, kororgel och körens plats koncentrerad till den i golvet markerade korzonen, i vilken också ingår kvarter av lösa stolar för församlingen (fig 123 b). Utanför denna halvciikel vidtar de fasta bänkkvarteren. Den stora västläktaren, där

huvudorgeln är placerad, är försedd med två symmetriskt uppbyggda trappor som mynnar direkt i kyrkorummet och bildar därigenom en del av detta rum.

Interiören präglas starkt av den rika konstnärliga utsmyckningen. Färgverkan domineras av Pär Anderssons stora korutsmyckning i al fresco (fig 129), som också döljer dörrarna till de bakomliggande rummen och de forna herrskapsläktarna och vars gröna och gula lövverk fortsätter på predikstol och kororgel. Samma lövverk återkommer i väster på läktare och orgelfasad och binder därigenom samman rummets delar. På de vita väggytorna har målats 12 st konsekrationsskors i tegelrött inom gul ring. En dominerande accent utgör också det stora snidade och polykroma triumfkrucifixet, som är utfört av Harry W Svensson (fig 129). Altarets blickfång utgörs av Birger Bomans absid-

Fig 127. Interiör av vapenhuset. Foto 1974.

Interior of the porch.

krucifix, som samtidigt ingår som en del i korväggens utsmyckning.

Färgsättningen har skett i samarbete med Pär Andersson. Mittskeppets tunnvalv är ljus blågrått, balkarna är gråa liksom kolonnerna, vilka upptill pryds av en smal guldlister. De norra och södra vindfångens dörrar är marmorerade i gråa nyanser. Bänkinredningen tar upp kordekorationens gulockra ton kompletterad med caput mortuum och något guld. Armaturens förgyllda ytor har skapats med tanke på att åstadkomma en varm ljusverkan.

Inga äldre inventarier förekommer i kyrkorummet utan all inredning och alla föremål har tillkommit med tanke på rummets totala utformning. Även samtliga kyrkliga textilier som används är nyskapade.

Det i tornet inrymda vapenhuset, där huvudingången är belägen, har försetts med glasade innerdörrar både mot kyrkorummet och som vindfång mot ytterdörrarna. Väggarna är målade i ljusblått med draperimålning i

Fig 128. Interiör av bisättningsrummet med textil utsmyckning av Agneta Ljung 1972. Foto 1974.

Interior of the mortuary chapel, with textiles by Agneta Ljung, 1972.

gulockra. På väggarna återfinns de tre kyrkklockornas inskriptioner i brun text samt en kort sammanfattning av kyrkans byggnadshistoria (fig 127). Västportalens trädörrar är målade i mörkockra. Ljusinsläppet utgörs av en takbrunn, som upptar mittpartiet av det ovanför liggande museirummet. Brunnen utgörs av den gamla klocköppningen.

Den i sydväst belägna huvudsakristian har putsade väggar som avfärgats i rosa. Det i kassetter indelade trätaket har dekorerats med en »himling», dvs vita moln mot blå fond, av Pär Andersson. Furudörrarna är laserade. Rummet pryds av en vävnad av Kaisa Melanton (fig 153), som även komponerat mattan.

Väntrummet i norr har röda, vävklädda väggar och textil utsmyckning i form av väggbonad (fig 154) och matta av Brigitta Hagnell-Lindén.

Även bisättningsrummet i tillbyggnaden i öster har textil utsmyckning, komponerad av Agneta Ljung (fig 128).

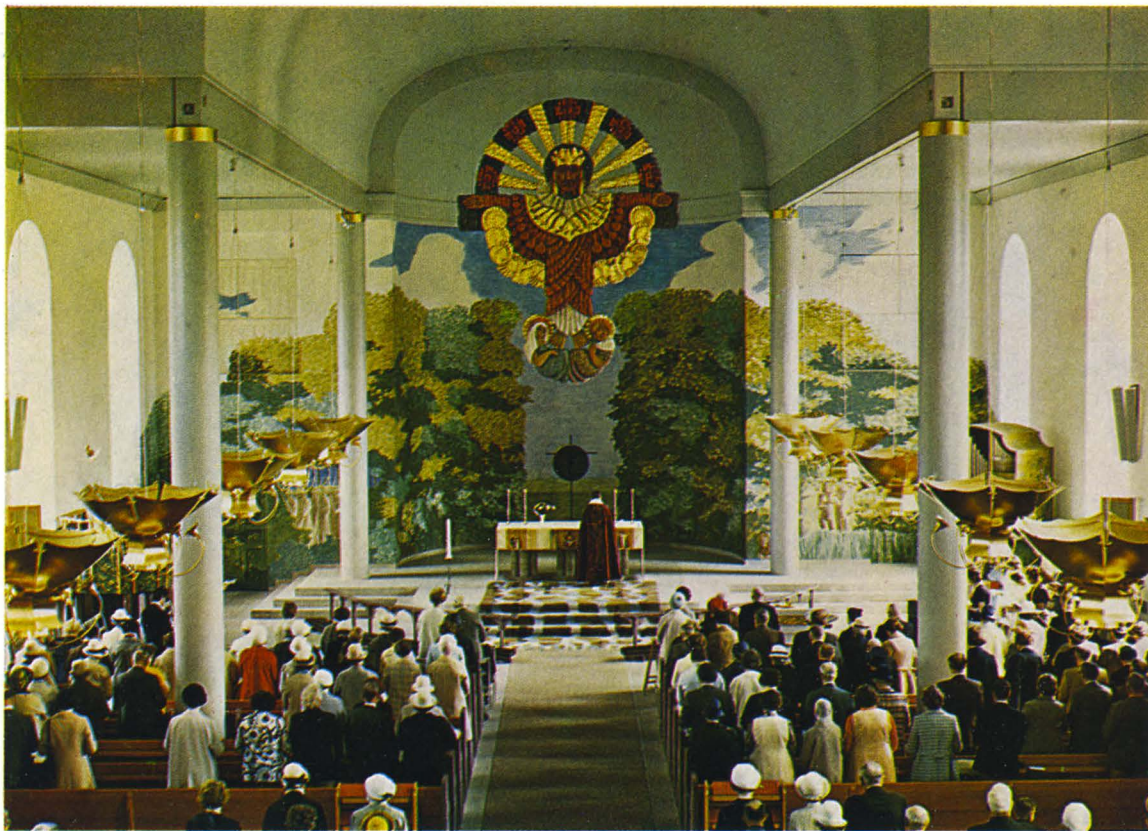

Fig 129. Högmässa i Kumla kyrka. Den stora al fresco-målningen i koret utförd av Pär Andersson 1971–72. Foto Ateljé Stil, Kumla, 1974.

Morning service in Kumla Church. The large al fresco painting in the chancel is by Pär Andersson, 1971–72.

Målningar

Den stora al frescomålningen i koret (fig 129) utfördes 1971–72 av konstnären Pär Andersson.³⁶

Målningens berättande scener är insprängda i ett landskap med ett rikt lövverk i grönt och ockragult, som utbreder sig över såväl korets östvägg och absid som de båda kordörrarna och långhusets östra fönstermygar.

Målningens centrum är absiden, där landskapet öppnar sig i en glänta och en förmörkad sol avtecknar sig mot himmelen. Solen symboliserar Jesu dödsögonblick: »Det var nu omkring sjätte timmen; då kom över hela landet ett mörker som varade ända till nionde timmen, i det att solen miste sitt sken. Och Jesus ropade med hög röst och sade: Fader, i dina händer befaller

jag min ande» (Luk 23: 44–46). Det fristående krucifixet bakom altaret används medvetet som ett komplement till målningen. Korset med den expressiva Kristus-bilden (fig 135) avtecknar sig för betraktaren i kyrkorummet mot den mörka solen och förenar sig med landskapet till en Golgataskildring. Krucifixet är utfört av skulptören Birger Boman. En gyllene kant runt den svarta solen låter ana att ljuset skall återvända och Kristus uppstå.

Ovanför trädkronorna vidtar en ljus himmel med lätta moln, som även döljer de båda östläktarnas i liv med väggen indragna barriärer och dörrar. I sidoväggarnas grönska skildras två av de händelser som ledde fram till Jesu död på Golgata. I den södra delen

Fig 130. Getsemane. Detalj av korets al fresco-målning. Jfr fig 129. Foto 1974.

Gethsemane. Detail of the al fresco painting in the chancel. Cf figure 129.

återges Edens lustgård med Adam och Eva omgivna av paradiset's fridfulla vilda djur (fig 131). Ormen slingrar sig kring stammen på kunskapens träd och Eva håller i sin hand det förbjudna äpple genom vilket syndafallet skall ske. I den norra delen skildras soldaternas marsch mot Getsemane för att gripa Jesus som blir förrådd genom Judas kyss (fig 130).

Pär Andersson utarbetade 5 olika idéskisser till korets utsmyckning. I en textkommentar till idéskiss 1 redovisar han sina intentioner med utsmyckningen av den nyklassicistiska kyrkobyggnaden: »Axel Nyström är för mig bekant framförallt genom sina lavingar, där han med förkärlek arbetade med lövverk. Jag betraktar honom som en frände och har låtit mig inspi-

Fig 131. Edens lustgård. Detalj av korets al fresco-målning. Jfr fig 129. Foto 1974.

The Garden of Eden. Detail of the al fresco painting in the chancel. Cf figure 129.

reras av hans arbeten. Frans Michael Franzén har givit mig den bibliska inspirationen till det centrala motivet: 'Döden och Uppståndelsen.' På ena sidan Getsemane med krigsmännen och Judakysssen; på den andra sidan Lustgården med Adam och Eva. De två landskapen möts bakom altaret där uppståndelsen

skildras. På altaret står korset som talar om Kristi död.» I centrum av absiden ses i detta förslag Kristus med korsfanan.

De fyra övriga skisserna erbjöd reducerad utsmyckning, koncentrerad till absiden och kompletterad med lövverksdekorationer på rummets pelare och som vägg-

Fig 132. Pär Andersson i arbete med korets al fresco-målning. Foto L Lönnqvist, Kumla kyrkoarkiv.

Pär Andersson at work on the al fresco painting in the chancel.

Fig 133. Idéskiss 1 av Pär Andersson till korutsmyckningen. Foto J Alton.

Sketch, no 1, by Pär Andersson for the decoration of the chancel.

friser. Pär Andersson skriver vidare: »Det vore otillfredsställande att bara skapa en fondvägg, som inte har något svar ute i kyrkorummet. Känslan av delaktighet i den bibliska motivvärlden måste finnas hos kyrkbesökaren. Att måla pelarna är ett försök att skapa ett landskap, som betraktaren befinner sig i, och på det sättet blir delaktig av.»

Kyrkobyggnadskommittén stannade för idéskiss 1 som senare vidareutvecklades. I det i fig 133 återgivna förslaget har Kristus bytts ut mot Agnus dei, vilande på ett altare eller piedestal. Domkapitlet reserverade sig dock mot Agnus dei-framställningen, som man ansåg vara svårtolkad för åskådaren. Detta motiv ersattes då av den förmörkade solen som bakgrund till det fristående krucifixet.

Inom koret fördes utsmyckningen vidare ut i rummet

till predikstol och orgel, som dekorerades med i tempera målat lövverk (fig 125, 137). Västläktarens fasad och den stora orgelns fasad inlemmades också i kyrkorummets målade dekor (fig 126). Barriären pryds av lövverk med frukter mot blå fond, på orgelfasaden återkommer lövverket med röda frukter mot ockragul fond. Östpartiet och västpartiet binds samman av långhusmurarnas konsekrationkors, målade i tegelrött inom gul ring.

Pär Andersson svarar även huvudsakligen för kyrkorummets färgsättning i övrigt, som hållits i ockragult och caput mortuum, och har även utfört marmoreringen av de norra och södra långhusdörrarna, målningen i vapenhuset och dekoreringsen av sakristians tak (jfr ovan Interiör).

Inredning och inventarier

Altaranordning

Det fristående altarbordet (fig 134), ritat av arkitekten Jerk Alton, är utfört i kalksten. Skivan vilar på tre kraftiga stöd, utformade som knippekolonner. Till altarbordet används ej antependium utan enbart altarring i de liturgiska färgerna.

I absiden bakom altaret står ett krucifix i brons utfört av skulptören Birger Boman 1972. Krucifixet avtecknar sig mot absidmålningens förmörkade sol och ingår i dess skildring av Jesu död på Golgata (fig 135). Korsets höjd 245 cm, Kristusbildens höjd 58 cm.

Altarskranket består av lösa knäfallspallar av trä, målade i caput mortuum med knäfall och överliggare klädda med brunt läder.

Kyrkans ursprungliga altaranordning (fig 116) förstördes helt vid branden 1968. Det praktfulla medeltida altarskåp, som prydde den gamla kyrkans huvudaltare, är däremot bevarat och finns sedan slutet av 1800-talet i Statens Historiska Museum i Stockholm (fig 49–62). En medeltida madonnabild, som prytt ett av kyrkans sidoaltaren, förvaras i Örebro läns museum (fig 63).

Triumfkrucifix

Ett stort triumfkrucifix av polykromt trä är placerat i mittskeppets östra del (fig 129, 136). Kristus är framställd som den segrande konungen och iförd gyllene

krona och praktfull mantel i rött och guld. Vid hans fötter avbildas den sörjande Maria och Johannes. Under Kristi utsträckta armar skymtar i mantelfällen de 12 apostlarnas gloriekrönte huvuden. På den halvcirkelformade bågen med förgyllda strålar ovanför korsarmen finns fem röda rosor, som symboliserar Kristi sår. På krucifixets baksida stag i form av järnband, placerade så att de bildar antikärnvapensymbol och triangel. Krucifixet är utfört av skulptören Harry W Svensson 1972.

Predikstol

Predikstolen, ritad av arkitekt Jerk Alton, är placerad mellan de båda nordöstligaste fönstren inom korzonen (fig 137). Den är utförd helt i trä med trappräcke av smidesjärn. Ljudtak saknas. Korgen dekorerar av ett målat lövverk som bildar en fortsättning på korutsmysningen. Korgens träställning är målade i ockragult, underrede och trappa i caput mortuum. Målningen är utförd av konstnären Pär Andersson.

En predikstolsduva i förgylld brons är placerad fritt ovanför predikstolskorgen. Den är utförd 1972 av skulptören Birger Boman samtidigt med absidkrucifixet.

Kyrkans ursprungliga predikstol (fig 105–106) förstördes vid branden 1968. Den gamla kyrkans predikstol från 1592 förvaras i Örebro läns museum (fig 65–70).

Fig 134. Altarpartiet. Altarbrunet komponerat av Kerstin Persson, kormattan utförd av Gunnar och Brita Haking, 1972. Foto 1974.

The altar. Altar border composed by Kerstin Persson, the chancel rug is by Gunnar and Brita Haking, 1972.

Fig 135. Krucifix av brons, utfört av Birger Boman 1972. Jfr fig 134. Foto 1974.

Bronze crucifix by Birger Boman, 1972. Cf figure 134.

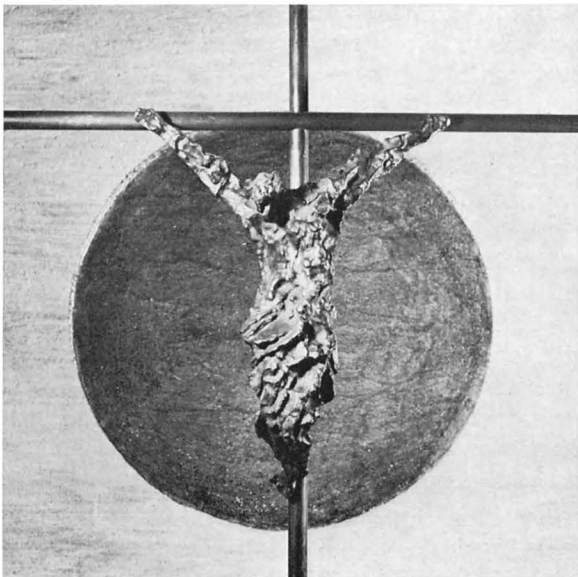
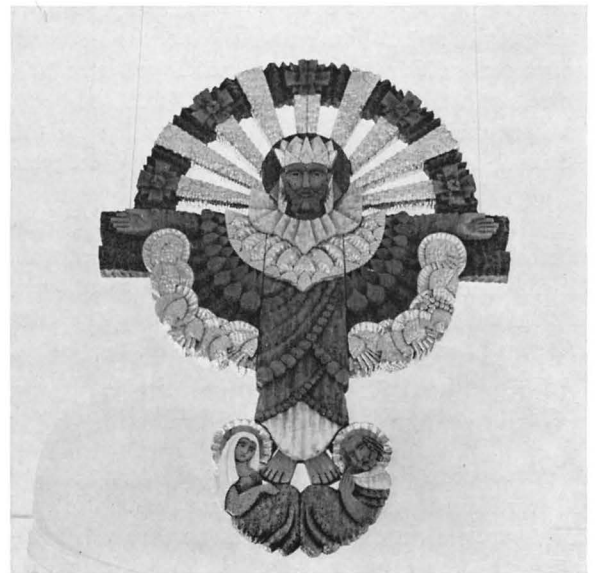

Fig 136. Triumfkrucifix av polykromt trä, utfört av Harry W Svensson 1972. Jfr fig 129. Foto 1974.

Rood, of polychrome wood, by Harry W Svensson, 1972. Cf figure 129.

Bänkinredning

Den öppna bänkinredningen i trä, ritad av arkitekten Jerk Alton, är fördelad på fyra kvarter om vardera sju bänkar (fig 123 b). Bänkarna är laserade i mörkockra, gavlarna i caput mortuum. De små skurna ornamenten är förgyllda.

Den tidigare bänkinredningen förstördes vid branden 1968. Dessa öppna bänkar (fig 115) ersatte 1903 den ursprungliga, slutna bänkinredningen (fig 105).

Orgelläktare

Västläktaren, som uppbärs av träkolonner, har två symmetriskt anordnade trappor, vilka mynnar i kyrkorummet (fig 126). Under läktaren finns inbyggda förvaringsutrymmen (jfr ovan Interiör). Kolonnerna är målade i caput mortuum, väggen i ockragult. Både trappbarriärerna och läktarbarriärerna är målade i tempera och dekorerade av konstnären Pär Andersson med lövverk med frukter mot blå fond. Även orgelfasaden ingår i decorationen, som ansluter till korets dekor.

Den tidigare västläktaren liksom de s k herrskapsläktarna i koret förstördes vid branden 1968 (fig 115, 117). De nya barriärerna till östläktarna har dragits in i liv med väggen och öppningarna ovanför stängs av trädörrar. Den östra korväggens målade dekor fortsätter obruten på såväl barriärerna som dörrarna (fig 129).

Orgel

Västläktarens stora orgel (fig 126) är byggd av Paul Ott, Werkstatt für Orgelbau i Göttingen och uppsatt 1975. Den är disponerad med 45 stämmor i huvudverk, svällverk, ryggspositiv och pedal.³⁷ Fasaden är liksom läktarens barriärer målade av konstnären Pär Andersson. Dekoren utgörs av lövverk med röda frukter mot ockragul fond.

Kororgeln är byggd av Walter Thür Orgelbyggeri AB, Torshälla 1972. Den har 13 stämmor, 2 manualer och pedal, helmekanisk traktur och registratur.³⁸ Orgeln är placerad i södra delen av korzonen som pendang till predikstolen. Den är liksom denna dekorerad med målat lövverk av Pär Andersson och ansluter till korets övriga målade dekor.

Den orgel om 40 stämmor, som förstördes vid branden 1968, var byggd av Paul Ott 1959 (fig 115). Den likaså förstörda kororgeln om nio stämmor var byggd av Ott 1958.

Den nuvarande kyrkans första orgel byggdes 1841–42 av orgelbyggaren P Gullbergsson. Vid avsyningen kasserades dock hela orgelverket med undantag för bälgarna och Gullbergsson blev ålagd att återbetala

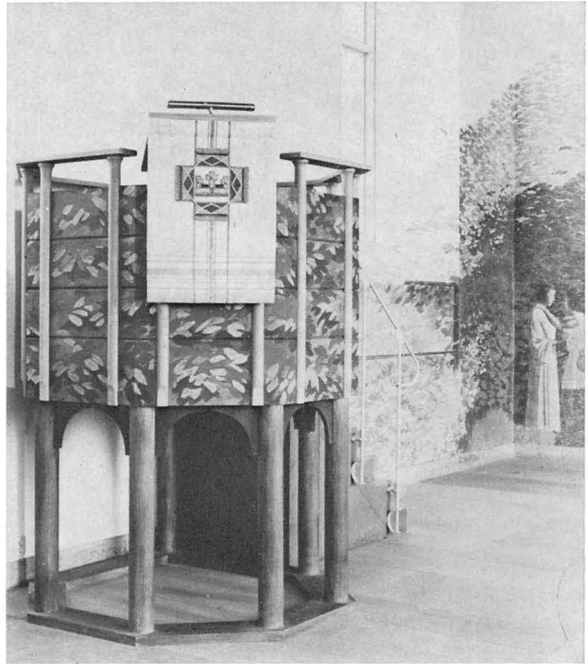

Fig 137. Predikstol, ritad av Jerk Alton, målning av Pär Andersson. Predikstolsklädet komponerat av Kerstin Persson. Foto 1975.

The pulpit, designed by Jerk Alton, painting by Pär Andersson. The pulpit textiles designed by Kerstin Persson.

en del av sitt arvode. Ombyggnaden utfördes av den kände orgelbyggaren Per Zakarias Strand, som dock redan på nyåret 1844 drabbades av slaganfall och avled. Orgelbygget slutfördes därefter av hans två medhjälpare Johan Blomqvist och A V Lindgren. I samband med restaureringen av kyrkan 1902–03 tillkom ett helt nytt orgelverk om 20 stämmor av E A Setterquist & Son i Örebro. Den gamla fasaden bibehölls emellertid oförändrad (fig 113). Denna orgel var i bruk fram till 1959, då den ovan nämnda orgeln byggdes. Fasaden sparades och förvarades på kyrkvinden, där den förstördes vid branden 1968.³⁹

I den gamla kyrkan omtalas en orgel redan 1444. År 1682–84 omtalas ett nytt orgelbygge, som utfördes av mästare Olof Jonsson (se Gamla kyrkan).

Nummertavlor

Fyra rektangulära nummertavlor av trä. Gråmålade med ram i ockragult.

De tidigare nummertavlorna från 1835 förstördes vid branden 1968 (se ovan, fig 105). Några av de mäs-

Fig 138. Dopfunten av kalksten med förgylld smidesdekor, utförd av Roland Eckerwall 1972. Foto 1974.

Font, limestone, with gilded wrought iron decoration, by Roland Eckerwall, 1972.

singssiffror, som tillverkades av kyrkans gamla ljuslåtar för dessa nummertavlor, återstår dock och förvaras i kyrkans museum (jfr ovan). De sju ljusplåtarna, som var försedda med rik driven och punsad ornamentik, omtalas i inventarieförteckningen 1751.

Dopfunten

Dopfunten är placerad i korzonens södra del. Den är utförd av kalksten med förgylld, figural smidesdekor av skulptören Roland Eckerwall 1972 (fig 138). Följande scener ingår i utsmyckningen, som bildar fyra sammanhängande friser: 1. Adam och Eva i lustgården, Noaks ark, profeten Jona och valfischen. – 2. Ängeln bebådar Jesu födelse för herdarna, herdarnas och heliga tre konungars tillbedjan. – 3. Den förlorade sonen som svinaherde, fiskafånget, Jesus välsignar barnen, Filippus och den egyptiske hovmannen. – 4. Vår egen tid. Kristus i centrum omgiven av en arbetande man, pojke med motorcykel, kvinna, bil, hus. Till dopfunten hör en dopskål av förgylld mässing.

År 1876 reparerade man den gamla kyrkans dopfunten från 1600-talet och lät den ersätta det dopstället med dopskål av porfyr som ritats av Nyström för den nya kyrkan. Den gamla dopfunten gick till spillo vid branden 1968 men finns beskriven och avfotograferad (se ovan, fig 71). Dopstället och dopskålen från 1835 skadades något vid branden, men finns åter utställda i kyrkans museum (fig 107).

Kyrkan äger även en dopskål av silver, invändigt förgylld. Skålen har rund, profilerad fot, graverad dekor på livet – änglahuvuden samt ornament – och bär inskriften: »Låten barnen komma till mig!» Under foten märkt »Kumla kyrka». Enligt stämplarna tillverkad av C G Hallberg, Stockholm 1907.

Nattvardskärl

Den gamla kyrkans nattvardssilver från 1600- och 1700-talen är bevarat och fortfarande i bruk. Av den rika medeltida silverskatten återstår däremot endast en paten. De bevarade senmedeltida räkenskaperna ger dock en hel del upplysningar om inköp och reparationer (se ovan Gamla kyrkan).

Kalk av silver (fig 139), cuppan invändigt förgylld. Sexpassformad fot med ornerad fotlist, balusterformad nod, klockformad cuppa. Kalkens höjd 24,5 cm, cuppan diameter 16,5 cm. Kalken är under foten märkt »Kumla Nerike». Kalken är enligt stämplarna utförd av Anders Trautzell, mästare i Örebro 1697–1710. År 1697 beslutade man att »... effter som kalken är icke allenast lijten så att hon intet räcker kringom bordet uthan och wähl så att man intet får slå honom full, och här är en gamal oblatzask af Silfwer som intet brukas, der till med 14 st. Silfwer bookstäfwer som ingen Tiena till godo» så skulle man »läggia detta till och göra kalken större» (st prot). I december samma år utbetalades till »Gullsmeden för han gjorde en Kalck af Kyrckians Silfwer 64 lod å 16 öre ... 32: — Till förgylningen en ducat ... 12: —». Med guldsmeden avses alltså Anders Trautzell. Den medeltida paten som hörde till den gamla kalken förnyades däremot ej. De silverbokstäver, som förutom den nämnda oblatasken lämnades i utbyte, hade tillhört ett antependium av gyllendamast som 1622 uppges vara försett med Kristoffers i Säby och hans hustrus initialer (inv).⁴⁰

Patenen (fig 140) är av silver och helt förgylld. Mittpartiet är nedsänkt och format som ett sexpass. I sexpassets yttre svicklar finns graverade kvistar med eklöv medan bågarnas spetsar slutar i graverade, treflikiga blad. I mitten en graverad cirkelmedaljong med punktornerat band runt en framställning av Kristus på korset. Den släta fonden är fördjupad. Kristi kropp är

Fig 139. Kalk av silver, tillverkad 1697 av Anders Trautzell i Örebro. Överförd från gamla kyrkan. Foto 1974.

Silver chalice, made in 1697 by Anders Trautzell of Örebro. From the old church.

Fig 141. Oblatask av delvis förgyllt silver, tillverkad av Herman Kauffman i Stockholm troligen under 1660-talet. På locket ätten Kruus af Gudhems vapensköld. Gåva av Barbro Kruus af Gudhem. Överförd från gamla kyrkan. Foto 1974.

Bread box, partly silver-gilt, made by Herman Kauffman of Stockholm, probably during the 1660's. On the lid are the arms of the Kruus of Gudhem family. Donated by Barbro Kruus of Gudhem. From the old church.

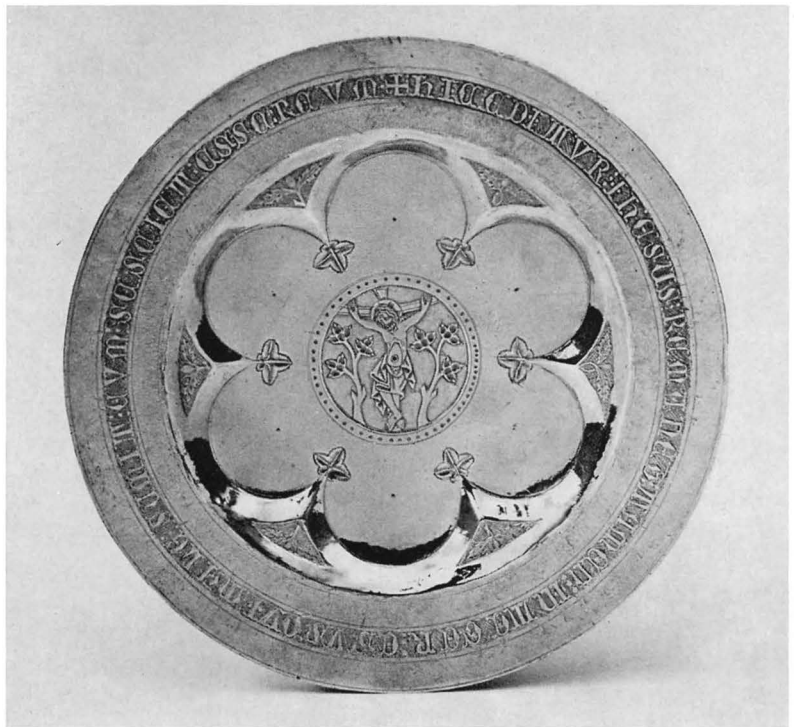

Fig 140. Medeltida paten av förgyllt silver, ca 1315–1335. Överförd från gamla kyrkan. Foto 1974.

Medieval silver-gilt paten, c 1315–1335. From the old church.

Fig 142. Vinkanna av silver, tillverkad 1767 av Petter Söderbom i Örebro. Överförd från gamla kyrkan. Foto 1974.

Silver flagon, made in 1767 by Petter Söderbom of Örebro. From the old church.

Fig 143. Detalj av vinkannans handtag med en framställning av Judit med Holofernes huvud. Foto 1974.

Detail of the handle of the flagon, with a representation of Judith with the head of Holofernes.

Fig 144. Sockenbudstyg av silver. Kalk och paten enligt räkenskaperna anskaffade 1686, vinflaskan 1727. Överförd från gamla kyrkan. Oblatasken stämplad av Fredrik Espling, Örebro, 1835–1852. Foto 1974.

Silver viaticum vessels. According to the accounts, the chalice and paten were acquired in 1686, the flagon in 1727. The bread box stamped by Fredrik Espling, Örebro, 1835–1852.

Fig 145. Sockenbudstyg av silver, tillverkat 1704 av Wolter Siewers, Norrköping. Skänkt av Gillis de Besche d y sannolikt samma år. Överfört från gamla kyrkan. Foto 1974.

Silver viaticum vessels, made in 1704 by Wolter Siewers, Norrköping. Donated by Gillis de Besche the younger, probably the same year. From the old church.

något hopsjunken, huvudet vilar mot höger axel, det rikt veckade ländklädet har nedhängande sidoflikar, fötterna är korsade. På båda sidor om korset växer ett träd med tre stora, treflikiga blad. Träden har ingen symbolisk innebörd, utan är avsedda som utfyllnadsornament för att hålla fast den emaljbeläggning som ursprungligen funnits i medaljongen. Patenens brätte bär följande graverad inskrift mot kryssgrafferad, nedsänkt grund: »HIC EDIMVR IHESUS REMANET TAMEN INTEGER ESVS QVI MALE SUMIT EVM SE SCIET ESSE REVM» (= Här förtär vi Jesus, likväl förblir Jesus orörd, den som förtär honom med orätt skall veta sig vara skyldig). Samma inskrift, som syftar på nattvardsundret, återfinns på en paten från Östra Ny kyrka.

Även patenens baksida är ornerad. Runt brättets ytterkant finns ett graverat, punktornerat band, runt innerkanten två tunna linjer. Sexpassets yttre svicklar innehåller graverade trepass, innerkonturen är markerad med en linje med ett treflikigt blad i varje spets. Patenen är på baksidan märkt »Kumla Nerike». Diameter 17 cm. Patenen har av Aron Andersson daterats till ca 1315–1335. Besläktade patener finns i Mo och Ludwigslust.⁴¹

Oblatask av silver, delvis förgylld (fig 141). Rund med profilerat lock, på livet graverade linjer, på locket

Fig 146. Vinkannor av tenn, tillverkade av Jonas Fryberg, Örebro. Inköpta 1850. Nu i ÖLM. Foto 1974.

Pewter flagons, made by J Fryberg, Örebro. Purchased in 1850.

rund medaljong med åtten Kruus af Gudhems vapensköld. Diameter 14 cm, höjd 8 cm. Oblatasken är i botten märkt »Kumla Nerike» och stämplad samman skrivet HK. Stämpeln avser sannolikt silversmeden Herman Kauffman, mästare i Stockholm 1643–1670 (jfr oblatask i Veckholms kyrka, Up). Oblatasken finns upptagen i inventarieförteckningen 1692 tillsammans med den ovan nämnda äldre oblatasken men utan uppgift om årtal. Donatorn bör vara Barbro Kruus af Gudhem,⁴² sedan 1659 ägare till Säby. Barbro Kruus uppträder även senare som donator och skänkte 1696 2 mässhakar, 2 antependier, 2 kuddar, 1 håv och 1 dopfat till Kumla kyrka (inv 1697, se Gamla kyrkan).

Till oblatasken hör en liten sked av förgyllt silver, längd 13,5 cm. Enligt stämplarna tillverkad av Thomas Beckman, mästare i Örebro 1727–1759 (1772). Upp tagen i 1760 års inventarieförteckning, däremot ej 1751.

Vinkanna av silver (fig 142). Rund profilerad fot, bukigt liv, profilerat lock krönt av ett gjutet bladornament med pinjekotte. Tumgreppet utgörs av ett gjutet rocailleornament, liksom lockets krönornament förgyllt. På handtaget finns likaså gjuten, förgyllt ornamentik (fig 143). Överst en sittande putto omgiven av frukter och girlander, därunder en framställning av Judit med Holofernes huvud, nederst maskaron. Judit

är placerad i en bågöppning och håller i höger hand svärdet, i vänster den dräpte assyriske fältherrens avhuggna huvud. I bakgrunden skymtar den judiska staden Betulia, som räddades genom Judits agerande.⁴³ Kannans höjd 34 cm. På fotlistan står: »Wäg: 120 3/4 1767». Under foten märkt »Kumla Nerike». Enligt stämplarna tillverkad år 1767 av Petter Söderbom, mästare i Örebro 1761–1777.

En ny uppsättning nattvardssilver anskaffades 1969–71: Kalk av silver, svängd fot, rund nod med vågband, slät cuppa. Höjd 16,5 cm. Den tillhörande patenen är slät med graverat Kristusmonogram. Oblatasken är rund med vågbandsornerad fotlist, på locket graverat kors och texten »consecrata». Kalk och paten enligt stämplarna tillverkade av Ejnar Ljungberg 1969, oblatasken 1971.

Kyrkan äger två stycken sockenbudstyg: 1 (fig 144). Kalk av silver. Rund profilerad fot, rikt utformat skaft med gjuten bladkrans med små öglor mot foten och på cuppens undersida samt rund nod med utskjutande knoppar, slät, något utsvängd cuppa. På foten märkt »ANO 1699». Höjd 9 cm. Stämplarna saknas. Den tillhörande patenen är slät med förgylld ovansida med graverat IHS. Diameter 5,7 cm. I räkenskaperna uppges 1686 att sockenbudskalken, »som var bräckt smältes om och förfärdigades med dess patin och ask item något Siljfwer tillökt aff Guldsmeden dess Arbetslöhn 9 Dr». Samtidigt anskaffades ett kläde till sockenbudskalken för 3 daler. Årtalet 1699 på kalkens fot går inte att belägga i de bevarade räkenskaperna. Till sockenbudstyget hör även en vinflaska av silver. Flaskan är sexkantig och försedd med skruvlock med gjutet krönornament. På livet märkt »Kumla». Höjd utan krönornament 8 cm. Stämplarna saknas. Den anskaffades sannolikt 1727, då gamla sockenbudsflaskan bortbyttes »och gafs emellan ... :24» (räk). Flaskans lock uppges vara sönder såväl 1825 som 1843 (inv). 1897 reparerades flaskan. Den nuvarande runda, släta oblatasken är enligt stämplarna tillverkad av Fredrik Espling, mästare i Örebro 1835–1852. Diameter 5,8 cm, höjd 3,8 cm. I botten finns initialerna LPM ingraverade. Sockenbudstyget förvaras i svart schatull klätt med sämskskinn. — 2 (fig 145). Kalk av silver, delvis förgylld. Rund, profilerad fot, rund, tillplattad, refflad nod, liten utsvängd cuppa. Under foten märkt: »G.D. B.W.A.S. A: 1704». Höjd 11,5 cm. Enligt stämplarna tillverkad 1704 av Wolter Siewers, mästare i Norrköping 1693–1722 (1724). Den tillhörande patenen är helt slät med förgylld ovansida med graverat IHS med båglinje. Diameter 7,8 cm. Samma stämplarna som kalken. Sockenbudstyget förvaras i ett sannolikt ur-

sprungligt, svarvat träfodral. I ett senare tillägg till inventarieförteckningen från 1697 uppges: »Sochnebuds Tygen som Pathen, förärade av Hr Gillis de Besk, värderat till 100 dalers värde.» Initialerna G.D.B. under kalkens fot bör därför avse brukspatronen Gillis de Besche d y. Vem eller vad bokstäverna W A S avser är däremot okänt. Någon släkting med dessa initialer är ej känd.⁴⁴ Sockenbudstyget kompletterades 1969 med en liten rund oblatask av silver. På locket graverat kors och texten »Consecrata». Enligt stämplarna tillverkad av Ejnar Ljungberg.

Två stora vinkannor av tenn förvaras nu på Örebro Läns Museum (inv nr 2995–96). Kannorna är försedda med handtag samt pip med skruvlock (fig 146). Höjd 27,5 cm. Enligt stämplarna tillverkade av J Fryberg i Örebro, verksam 1820–1852. Kannorna inköptes 1850 för ... 14: 32 (räk).

Brudkrona

Brudkrona av 18 k guld. Bred, ornerad kronring med nio spetsar avslutade med ett tredelat blad. Höjd 8 cm, diameter 9,5 cm. Enligt stämplarna tillverkad av K Anderson, Stockholm 1923. Försedd med följande inskription: »Denna brudkrona är av fabrikör A. G. Andersson Kumla MP och hans maka skänkt till Kumla kyrka, sedan deras dotter Emy Maria Sofia (g m G Florén), som brud den 8 sept. 1923 först burit densamma.» Någon brudkrona omtalas inte tidigare i inventarieförteckningarna. 1751 diskuterades dock på sockenstämma ett eventuellt inköp.

Ljusredskap

Kyrkorummet upplyses av 12 st stora ljuskronor av förgylld koppar, placerade sex st på vardera sidan i linje med sidoskeppens kolonner. Lamporna är ritade av arkitekt Jerk Alton och har en blomkalksliknande utformning med böjda ljusarmar riktade mot »kronbladen» (fig 129). De förgyllda ytorna återkastar ett varmt, stearinljusliknande ljus. Belysningen kompletteras av två ljuskronor på läktaren (fig 126) samt lampetter på väggarna av liknande utformning. I takbalkarna finns dessutom urtag för punktbelysning.

De äldre ljuskronorna (se ovan) förstördes vid branden 1968 utom den ljuskrona som nu hänger i sakristian. Mässingskronan är av senrenässanstyp för 12 ljus i två kransar. Den kraftigt profilerade mittstängen kröns av en dubbelörn och avslutas av ett stort ändklot. De s-formigt böjda ljusarmarna har runda, tallriksformade droppskålar. Ljuskronan hängde ursprungligen i gamla kyrkan och härrör från 1700-talets förra hälft. 1751 omtalas tre ljuskronor, vilka

hade inköpts respektive 1665, 1708 och mellan 1708 och 1751. Samtliga tycks ha varit av samma typ och storlek. Den äldsta kronan var dock försedd med inskrift och den dåvarande prästens, Anders Edzbergius' namn (Samzelius). Ljuskrönan från 1708 köptes av mästern Daniel Wulf i Norrköping.

Belysningen i kyrkans övriga utrymmen utgörs av modern, elektrisk armatur.

Kyrkan äger ett stort antal moderna silverljusstakar: 1. Ett par, efterbildar barockstakar. Tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget, Sthlm 1947. Gåva av Hulda och C A Jonsson 1949. — 2. Ett par. Tillverkade av C G Hallberg, Sthlm 1955. Inskrift: »Till församlingshemmet från Kumla lottakår 1955.» — 3. Sex st låga ljusstakar. Formgivna av John Nordlander, tillverkade av Stig Englund, Kumla 1959. Gåva av församlingens syföreningar och Mossby kyrkliga syförening. — 4. Sex stycken. Tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget, Sthlm 1966. Gåva av Margit Häger. — 5. Fyra stycken. Tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget 1966 och 1967. Gåva av Margit Häger. — Till samma uppsättning hör även två bågare med förgylld fot, tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget, Sthlm 1966 och 1967. Gåva av Margit Häger. Bågarna samt ljusstakarna nr 4 är placerade på altaret (fig 134).

Ett par ljusstakar av nysilver, efterbildar empirestakar. Tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget, Sthlm 1902. Graverad inskrift på foten: »På silfverbröllopsdagen 1879 30/8 1904.» Testamentarisk gåva 1945 av Ingeborg Blomqvist till minne av Mathilda Grohman f Rahlén från Granby.

Ljusstake av mässing, trearmad. Stämplad NMB N 27. Höjd 40 cm.

Ett par ljusstakar av tenn, tillverkade av C G Hallberg, Sthlm 1941. — Ett par dito, tillverkade av Guldsmedsaktiebolaget, Sthlm. Gåva av Brånsta kyrkliga söndagsskola.

I kyrkans museum förvaras ett fragment av en tennstake i empirestil, en av de båda tennstakar i obeliskform på fyra kulfötter, som var tillverkade av P Höijer, mästare i Örebro 1796–1819/20, och som förstördes vid branden 1968. Av de nio väggarmar av gjuten mässing, prydda med allegoriska statyetter, som var placerade på kyrkorummets kolonner, återstår likaså efter branden endast enstaka fragment. Väggarmarna var skänkta 1904 av greve Eugène Lewenhaupt.

Textilier

Av den gamla kyrkans textilier återstår en praktfull, broderad clipeus och besättning till en korkåpa från 1522, antependier från 1696 och 1738, en mässhake

från 1738, två bokdynor från 1696 samt två kollekt-håvar (fig 72–82). Såväl de medeltida räkenskaperna som senare inventarieförteckningar m m har dessutom talrika uppgifter om kyrkans försvunna textilier. Dessa äldre textilier behandlas ovan tillsammans med Gamla kyrkans inventarier.

I samband med Kumla kyrkas återuppbyggnad beslöt församlingen att anskaffa textilier, som var anpassade till det förnyade kyrkorummets färgsättning och gestalt. För att få variation i utformning och utförande av textilierna gavs uppdraget till flera olika textilkonstnärer. Fyra konstnärer svarar för var sin uppsättning av altarbrun, mässhake, stola, bursa, kalkduk och predikstolskläde i de liturgiska färgerna. För korkåpa, kormatta samt textil utsmyckning av sakristian, vänt-rummet och bisättningsrummet svarar sex olika konstnärer. Av de äldre textilierna används nu endast mässhakarna i den nya kyrkan i Hällabrottet.

Korkåpa i skarvteknik (fig 129, 147–148) av sexkantiga rutor av vinröd sammet, mönstrad och omönst-rad, i växlande nyanser. På ryggsidan en bred, uppåt-växande bladranka, symboliserande livskraften, utförd i guldbroderi av snoddar och flåtor i olika nyanser. Samma broderi återkommer på knäppklaffen. Foder av blått siden. Längd 330 cm. Komponerad och utförd av Viveka Nygren, Glanshammar.

Vita textilier: altarbrun, mässhake, två stolor, bursa, kalkduk och predikstolskläde av gulvit, i guld randad vävnad. — A. Altarbrun (fig 134) med tredelad dekor i mönstervävnad och broderi i huvudsakligen guld, tegelrött och rött med enstaka gråblå accenter. I mitt-fältet framställs den Helige andes duva, t v Konungarnas tillbedjan, t h Kristi himmelfärd. Bredd 40 cm. — B. Mässhake med kraftigare guldrandning på axelpartiet samt invävt gult kors på ryggsidan, på framsidan tvär-bård med bandapplikation i guld. Vitt sidenfoder. Längd 113 cm, bredd 108 cm. — C. Två stolor med broderade kors i rött och guld. — D. Bursa med broderat Kristusmonogram i samma färger. — E. Kalkduk med randad invävd mittbård i guld samt broderat kors i rött och guld. — F. Predikstolskläde (fig 137) med nedtill förstärkt randning i guld samt mittbård med korsform i applikation och broderi i ullgarn i vitt, tegelrött och gult. I korsets mitt en framställning av de tre korsen på Golgata. — Textilierna är komponerade av Kerstin Persson och utförda av ateljén Tre Bäcker, Varnhem.

Röda textilier: altarbrun, mässhake, två stolor, bursa, kalkduk och predikstolskläde i rött tuskaftsyll med applikationer i grå och vita toner med mörkblå och orange accenter. Genomgående dekor är rundlar med

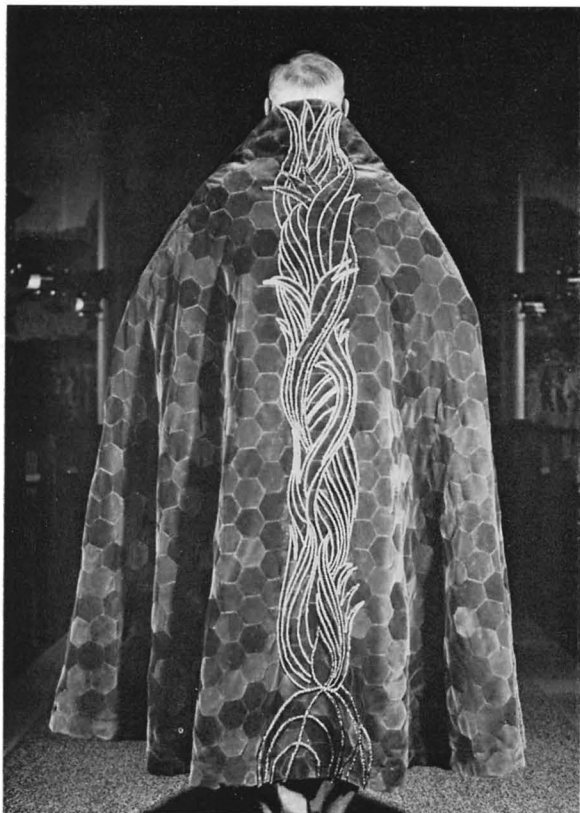
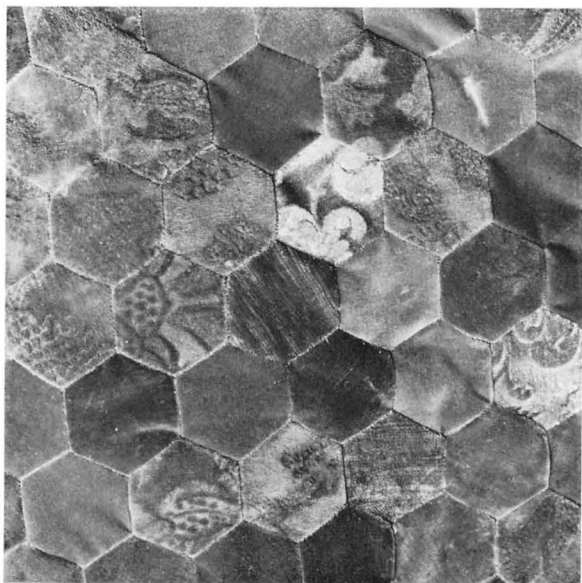

Fig 147–148. Korkåpa av vinröd sammet med guldbroderier. Utförd av Viveka Nygren 1972. Jfr fig 129. Foto 1974.

Cope of wine-red velvet with gold embroidery. By Viveka Nygren, 1972. Cf figure 129.

gyllene klöverbladskors. — A. Altarbrun med dekoren begränsad till tre ovala formationer. I den mittersta stiliserad framställning av den Helige andes duva, i de övriga klöverbladskors. Bredd 25 cm. — B. Mässhake (fig 149). På ryggsidan en liknande stiliserad framställning av den Helige andes duva, på framsidan U-formad applikation med tre rundlar med kors. Foder av rött siden. Längd 116 cm, bredd 122 cm. — C. Två stolor med applicerat, brett silverband avslutat med rundel med klöverbladskors. — D. Bursa prydd med rundel med klöverbladskors. — E. Kalkduk med fem rundlar med kors, en i vardera hörnet och en på mitten. — F. Predikstolskläde. Dekoren utgörs av en stor medaljongform med rundel med klöverbladskors i mitten (fig 150). — Textilierna är komponerade och utförda av Ulla Andersson, Kumla.

Gröna textilier: de gröna textilierna är komponerade och utförda av Sten Kauppi, Rosersberg. I sitt förslag skriver han om dessa: »Alla de i grön skrud ingående textilierna utföres som vävnader. Den gröna färgen anpassas till väggmålningen men ges samtidigt ett egenvärde. Textilierna är ju accenter, menade att peka på och ta del i ett speciellt skeende. De mindre textilierna som stola, kalkduk, bursa men också altarbrun göres strama och enkla. För att utmärka deras betydelse i nattvardsgudstjänsten har i kalkduk och bursa införts en lysande gul färg. Altarbrunet är för närvarande 'motivlöst' men det är avsikten att åt brunet ge ett vävtekniskt rikare utförande. Detta gäller i ännu högre grad predikstolsklädet. Det vill jag utforma som en praktfull och händelserik vävnad där den egentliga upplevelsen sker i själva väven. Den gröna skrudan är kyrkans vardagsskrud. För att riktigt förklara hur engagerad jag är i den gröna mässhaken måste jag uttrycka mig så här. — Som en blomma blommar ut all sin härlighet så tänker jag att mässhaken genom sin storformighet och rörlighet i formen skall utmärka sin del i det liturgiska skeendet.» — A. Altarbrun. Kyprad vävnad, randad i blått och grönt med fina guldsinslag. Bredd 14,5 cm. — B. Mässhake (fig 151), mönstervävd i fri teknik med gobelinliknande effekt i grönt med dekor i blått och vitt. Materialet huvudsakligen ylle med invävda fina guldtrådar. Mönstret utgörs av stora, vegetativa former. Foder av grön linnelärft. Längd 125 cm, bredd 125 cm. — C. Två vävda stolor utan dekor. — D. Bursa utförd av grön yllevävnad med gul rundel i gobelinteknik. — E. Kalkduk. Randad vävnad i ylle med ripsbindning. Randningen huvudsakligen i grönt och blått med inslag av guld. Invävd mittbård i gult och vitt med två korsformer. — F. Predikstolskläde. Grön yllevävnad med mönster i fritt använd s k

Fig 149. Detalj av mässhake av rött ylle med applikationer. Utförd av Ulla Andersson 1972. Foto 1974.

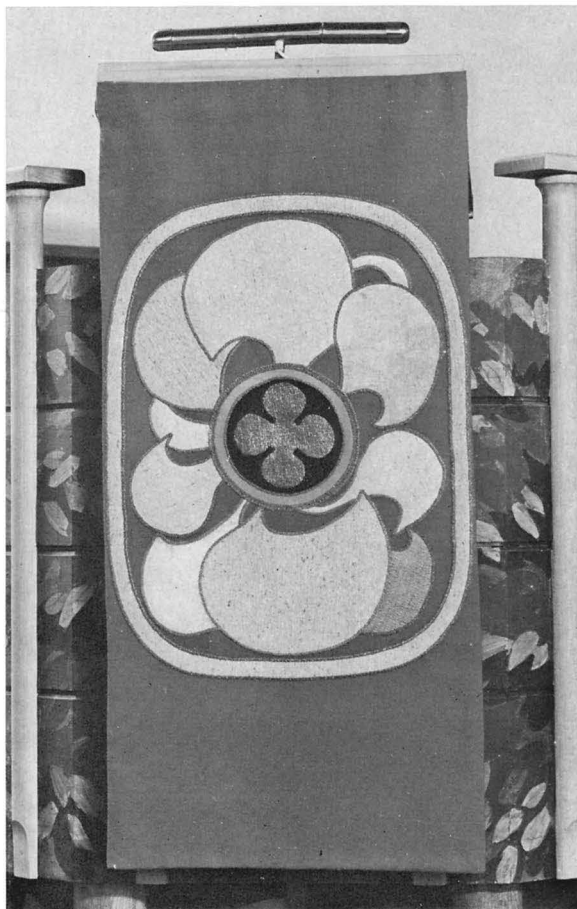
Detail of chasuble, red wool with appliqué work. Made by Ulla Andersson, 1972.

Fig 150. Predikstolskläde i rött ylle med applikationer. Utförd av Ulla Andersson 1972. Foto 1974.

Pulpit textiles in red wool with appliqué work. Made by Ulla Andersson, 1972.

HV-teknik. Färger: grönt, blått, brunt, turkos, brunsvart. Foder av grön lärft. Predikstolsklädet, längd 230 cm, bredd 60 cm, räcker från pulpeten ner till golvet.

Blåa textilier: — A. altarbrun av diagonalrandat tuskaftsylle i blå och violetta nyanser. I varpen färgat lingarn. Applicerad dekor av rostfritt stål och guldsjinn. I mitten Kristi monogram omgivet av rundlar och korsformer. Bredd 30 cm. — B. Mässhake av tuskaftsylle, randad i olika blå och violetta nyanser med färgskuggor i HV-teknik. På ryggsidan applicerad, stiliserad törnekrans av rostfritt stål, guldsjinn, röda glaspärlor och glastavar (fig 152). Kantad med snedremсор av tyget. Längd 119 cm, bredd 117 cm. — C. Två stolar av samma tyg med fem applicerade kors av rostfritt stål med röd glaspärla i mitten. — D–E. Bursa och kalkkläde av samma tyg med applicerat kors av rostfritt stål med röd glaspärla i mitten. — F. Predikstolskläde, randat i blå, grå och violetta nyanser med

partier i silver, guld och rött. Applicerade röda paljetter och nedtill stålstavar. Randningen symboliserar enligt konstnären Jesu sju ord på korset: 1. (nedifrån räknat) Fader förlåt dem, ty de veta icke vad de göra — guld; — 2. Moder se din son, Se din Moder — ljusblå; — 3. Sannerligen säger jag dig i dag skall du vara med mig i paradiset — silver; — 4. Min Gud min Gud varför har du övergivit mig? — svart; — 5. Jag törstar — lila; — 6. Det är fullbordat — rött; — 7. »Fader i dina händer befaller jag min ande» — vitt. (Svenska psalmboken, Vår Herres Jesu Kristi lidande, femte akten, andra och tredje stycket.) — Textilierna är komponerade och utförda av Inga Karin Jonson, Lerum.

Kormatta, placerad innanför altarringen (fig 134). Vävd i röllakansteknik. I botten bruna och gröna nyanser i klart avgränsade färgfält samt sammanhängande ljusa partier i blått och grått. Flätad frans. Mått 310 × 500 cm. Mönstret och färgskalan ansluter till väggmålningen och de mörka partierna är tänkta

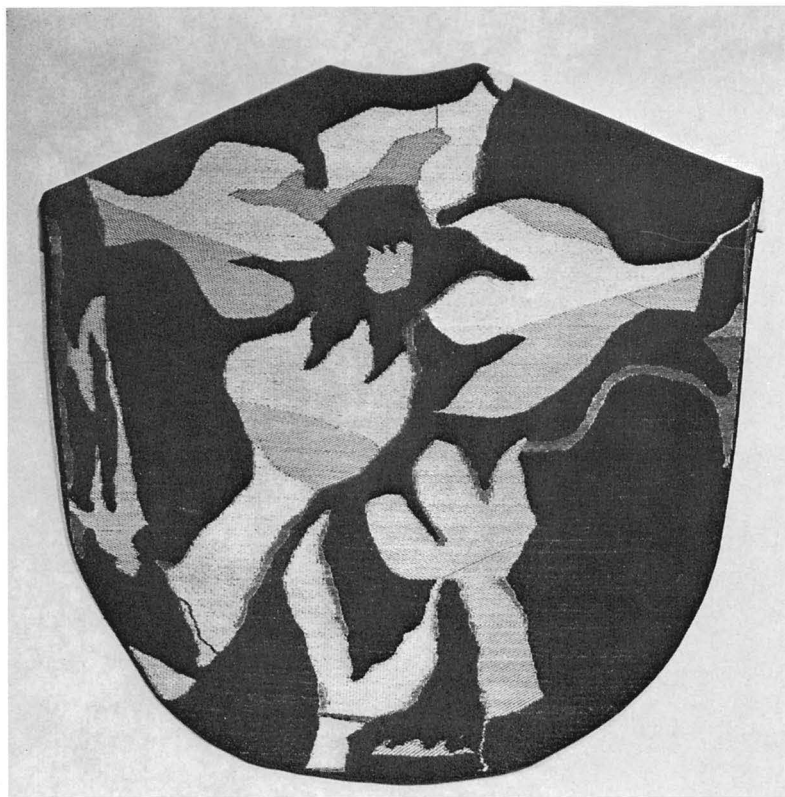
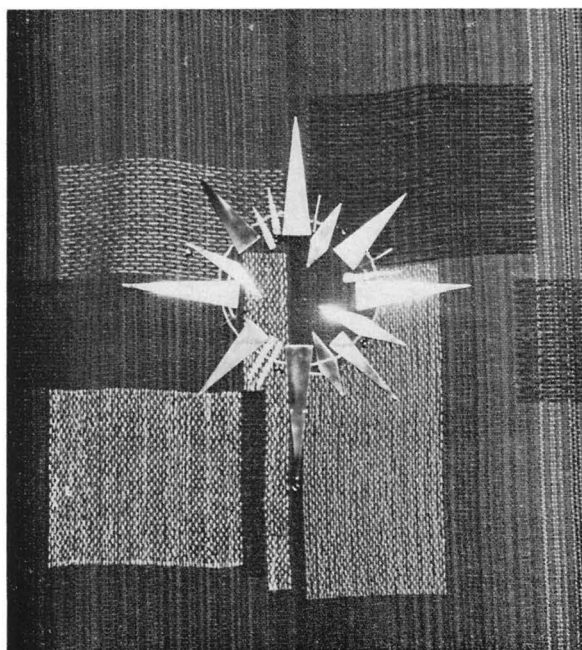

Fig 151. Mönstervävd mässhake i grönt med dekor i blått och vitt av Sten Kauppi 1972. Foto 1974.

Chasuble, woven in green with blue and white ornamentation. By Sten Kauppi, 1972.

Fig 152. Detalj av mässhake i randat blått och violett ylle med dekor av rostfritt stål, guldskind och glaspärlor. Utförd av Inga Karin Jonson 1972. Foto 1974.

Detail of chasuble in striped blue and violet wool, with decorations of stainless steel, gold leather and glass beads. Made by Inga Karin Jonson, 1972.

som stammar till målningens trädkronor medan de ljusa partierna är steniga vägar som leder fram till altaret. Mattan är komponerad och utförd av Gunnar och Brita Haking, Barkarby.

Textil utsmyckning av sakristian: Väggvävnad i blandad röllakan- och gobelinteknik med mottot »Den öppna och den stängda porten» (fig 153). Mått 388 × 160 cm. Komponerad av Kaisa Melanton, vävd av Märta Måås-Fjetterström AB verkstad Stockholm 1972. Konstnären skriver i sitt förslag: »Jag vill att den ska vara blond ljusst återhållsam, men inte för lätt ej heller tung. En glad optimism i färg med ganska stram bild som associerar till portar och öppningar mot skyar.» I vävnadens vänstra del, den öppna porten, dominerar färgskalan av kraftigt blått och gult mot ljusa gråa och bruna toner, i den högra, den stängda porten, utgörs färgaccenterna av röda och gröna nyanser mot samma ljusa gråa och bruna toner. — I den tillhörande mattan, vävd i röllakan, återkommer väggvävnadens molnformer. Färgskalan huvudsakligen ljusst grått och brunt samt kraftigt blått. Mått 250 × 160 cm. I sakri-

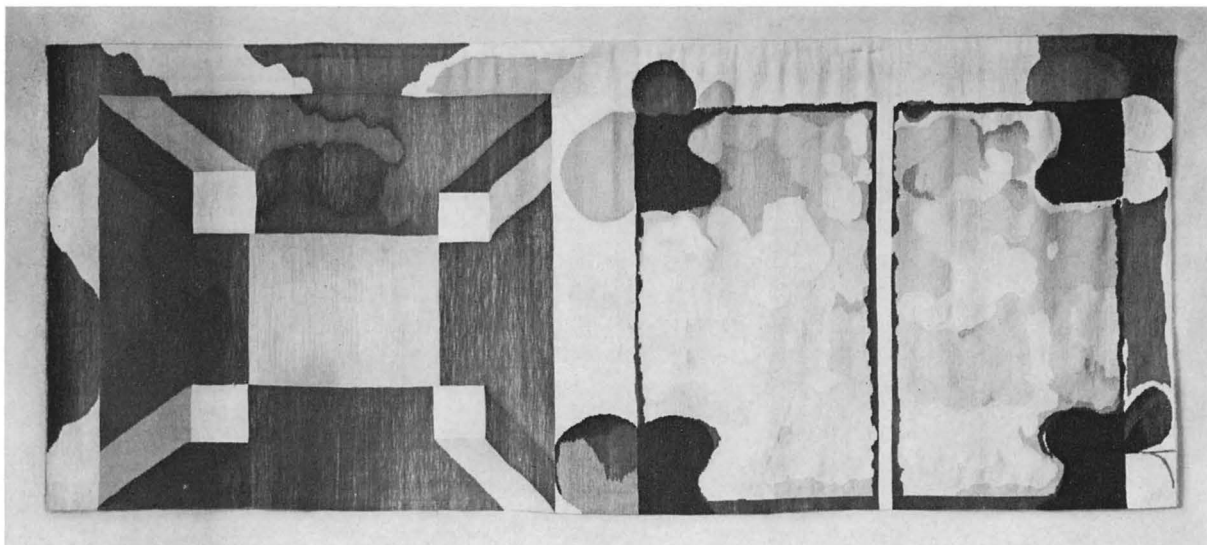

Fig 153. »Den öppna och den stängda porten», väggvävnad för sakristian av Kaisa Melanton 1972. Foto 1974.

«The open and the closed door», tapestry for the vestry by Kaisa Melanton, 1972.

stians textila utsmyckning ingår även en randad yllevävnad i vitt och naturbruna färger, som används som bordduk. Utförd 1975 av Agneta Ljung, Vintrosa, som även utfört utsmyckningen i bisättningsrummet (se nedan).

Textil utsmyckning av väntrummet: Väggvävnad med mottot »Och ljuset segrade för evig tid» (fig 154). Grov vävnad i ull med lintrådsvarp. Figuralt motiv visande människor som från mörkret vandrar mot det ljusomstrålade korset. Färgskalan domineras av brunt, rött, gult, orange och blågrått. Mått 287 × 126 cm. — Den tillhörande mattan i röllakan har samma motto och färgskala med övergång från mörkt till ljust. Geometriskt mönster uppbyggt av rektanglar. — Textilierna är komponerade av Brigitta Hagnell-Lindén, Eskilstuna och utförda av Örebro läns hemslojd 1972.

Textil utsmyckning av bisättningsrummet: Södra fondväggen och den västra väggen helt täckta av vävnader utförda i gobelinteknik i ull (fig 128). Vävnaderna är komponerade och utförda av Agneta Ljung (jfr ovan), som i sitt förslag beskriver dem på följande sätt: »Den högra väggen skall ge ett oerhört milt och lugnt intryck där färgerna nästan flyter in i varandra, medan väggen mitt fram dominerar genom ett starkare uttryck som kulminerar i det gula (blandat m. guld som strålar upp) och också genom en kraftigare struktur i ytan. Garnerna (handspunnen ull, rya o nöthårgarn och grovt lin) skall mest färgas in med växtfärger

(björk, al, pil m. m.) för att få fram en känsla av natur och mildhet ihop med det himmelska blå.» Den ljusa färgskalan är avstämd mot det i blått målade taket och domineras av ljust blått, gult, vitt, grönt. Helheten associerar till sol och uppståndelse. Den södra fondväggens vävnad mäter 378 × 305 cm, den västra 440 × 264 cm. — Den framför fönstret uppspända gardinen utgörs av en linnevävnad med den Helige andes duva, utförd av inplockad vit fjäder. Mått 53,5 × 53,5 cm.

Dopklämning av naturfärgat linne med broderier. Utförd och skänkt av Astrid Eriksson 1972.

Sex kollektihävar av brunt moccaskinn med mässingsholk. Gåva av kyrkobröderna 1971.

Äldre textilier

Antependier: 1. Av rött kläde med broderier i gult, nedtill kantat med frans. Vid kortsidorna applicerade smala guldgaloner, på mitten broderad medaljong med ihs omgiven av vinlöv och klöverblad. Gåva av kyrkoherden Axel Per Falk⁴⁵ 1890. Se fig 105, 116. — 2. Av svart, mönstrat linne med inslag av guldtråd. På mitten broderat kors i vitt, svart och silver med texten: »FÖR EDER» (fig 114). Skadat. Anskaffat 1936. — 3. Av grågrönt, rutmönstrat siden med broderier. På mitten Kristi monogram omgivet av vinrankor i olivfärgat garn. Linnefoder. Signerat »Libraria 1938 komp MG» (=Märta Gahn). — 4. Av vitt siden med broderier. Uptill rikt broderad bård med IHS i mitten i olik-

Fig 154. »Och ljuset segrade för evig tid», väggvävnad för väntrummet av Brigitta Hagnell-Lindén 1972. Foto 1974.

“And light was victorious for eternity”, tapestry for the waiting-room by Brigitta Hagnell-Lindén, 1972.

färgat garn och guldtråd. Mittbård i guldbroderi. På fodret inskriften: »Gåva av fabrikör C. A. Jonsson till Kumla kyrka Libraria Komp MSA (Märta Swartling Andersson) 1956.» — 5. Av blått, handvävt linne. Broderat mittparti i applikation och broderi i olikfärgat lingarn, guldtråd och guldband. I centrum en kalk. Vitt linnefoder. Signerad »SW-AL 1962 MM.» (=Sofia Widén-Alice Lundh).

Mässhakar: 1. Två stycken av röd sammet, kantad med smal guldgäl. På ryggsidan applicerat kors av guldgäl med strödda broderade kors. I korsmitten broderad strålkran i guld och silvertråd med Agnus dei på applicerad grön sammet. På framsidan mittbård av guldgäl med broderade kors. Gult sidenfoder. Den ena mässhaken skänkt 1924 av kyrkliga syföreningen, den andra 1927. — 2. Två stycken av vit sidendamast med applikationer. Utförda av Libraria 1944. — 3. Av grön sidendamast med applikationer. Utförd av Sofia Widén 1960. — 4. Av blå sidendamast. På ryggsidan applicerat gaffelkors av vävda band i vitt, guld och violett. I korsmitten broderat kors. På framsidan y-kors av vita linneband med broderat kors. Blått linnefoder. Signerad SW (=Sofia Widén) 1960. Används nu i Hällabrottets kyrka.

Kalkdukar: 1. Av vitt ylle med gula bandapplikationer. — 2. Av blått, rutmönstrat siden med broderier.

— 3. Av grön, småmönstrad sidendamast med broderier i guld och rött. Gåva av söndagsskollärarna 1955.

Två vita bursor samt en stola av samma blå siden som kalkduk nr 2, en stola av grönt och en av violett linneband samt två stolor av vit sidendamast med mönster av änglar och Kristusmonogram. De sistnämnda skänkta 1957 av Kumla söndagsskola och Kumla söndagsskolekollegium.

Predikstolskläden: 1. Av röd sammet kantad med frans av guldtråd. På mitten broderad medaljong med ihs i guldtråd omgiven av vinlöv och klöverblad. Jfr antependium nr 1. Skänkt samtidigt med detta 1890 av kyrkoherden Axel Per Falk. — 2. Av svart ylle med inslag av silke och silvertråd samt broderier i silver. Anskaffat samtidigt med antependium nr 2. — 3. Vit sidendamast med applikationer. Signerad MSA (=Märta Swartling Andersson) Libraria 1957. — 4. Av röd sidendamast med broderad framställning av S Torgils i olikfärgat garn och guldtråd. Signerat Libraria 1958. — 5. Av blått linne med guldbroderier. Utfört av Sofia Widén, 1964. Gåva av Kumla lottakår.

Kollekthåvar: Ett par av grön sammet med broderade kors och silverfrans. Mässingsholk, svarta skaft. Anskaffade 1938. Används nu i Hällabrottets kyrka.

Bokpall, klädd med rött kläde. Broderier i guld.

Hör samman med det antependium och predikstolskläde som skänktes 1890 av kyrkoherde A P Falk.

Gravminnen

Då den gamla kyrkan revs 1828 tog man till vara en del av de huggna gravhällar som fanns i golvet och använde dem senare som golvläggingsmaterial i den nya kyrkans biutrymmen. I samband med restaureringen 1935 flyttades några av dessa hällar in i koret. Vid branden 1968 skadades gravhällarna svårt. En häll över f d faktorismeden Per Olofson från Sännersta, död 1782, återstår och är nu placerad i kyrkorummets nordvästra hörn (fig 87). I den östra sakristian finns ett fragment av den 1618 avlidne kyrkoherden Sveno Benedicti Blackstadius' gravhäll. Dessa gravhällar beskrivs ovan i samband med den Gamla kyrkan, där också äldre uppteckningar av de nu försvunna gravhällarnas inskrifter redovisas.

Övriga inventarier

Minnestavlor: 1. Den s k Baranoffs tavla (fig 155). Kalkstenstavla, höjd 42 cm, bredd 41 cm, med inskriften: INI (=In Nomine Jesu) / KYRKIOPRYDNAT / KÖRCKONNE TIL MONVMENT / WARE DETTA HÄR ERKIEN / AT ÅR 1676 DEN 29 OCTOBRIS / HOLTZ HÄR MESSA PÅ FINSKA VIS / VNDER ÖFVERSTEN CLAS VON BARON / DÅ PRÄDIKADE FINSKA Å HÖGA THRO / M MARTINVS SAWONIVS / GAF OC HERRANS NATWARD HER I HVS / FÖR HEELT REGMENTE RYTTERIJ / SOM WITTNAR HER OC HVAR MÅ SIJ / HANS PEDERS- / SON. Runt kanten: OMNIS SPIRITUS LAVDET DONIN HALLELUJAH (=Allt vad anda har lover Herren Halleluja. Ps 150: 6). Tavlan höggs och uppsattes till minne av att ett finskt rytteri på väg till slaget vid Lund 1676 stannade i Kumla och förrättade nattvardsmässa på finska i kyrkan. De i texten nämnda personerna, vilkas namn återgetts felaktigt, avser Claus Johan Baranoff, överste för de på Karl XI:s uppdrag i Finland värvade 400 ryttarna, och regementsprästen Hindrich Savonius. Hans Pedersson, som låtit uppsätta minnestavlan, är sannolikt identisk med länsmannen Hans Persson i Kumla by.⁴⁶ Tavlan var i den gamla kyrkan uppsatt på den östra korväggen (fig 48) och överflyttades till den nya kyrkan, där den placerades på den västra väggen i långhuset (fig 115). Den skadades vid branden 1968 och är nu efter restaureringen uppsatt i kyrkans museum. — 2. Minnestavla av trä med beskrivning av hur Kumla nya kyrka byggdes (fig 156). Ramen målad i blått, gult och rött. Mått 108 × 76 cm. Texten lyder: »Så ser nu till en bräcklig Hydda. / Så tänkte Kumla Församlings innevärdare, då de togo i beslut / att vidbygga den gamla Kyrkan.

Hvarföre grund dertill / lades år 1828 af Byggmästare Hallström. Men efter nå-/gon öfverläggning antogs Dericteur J:P: Pol som för- / de Byggnaden i 5 år, belönt med 600 Rdr Bco om / året. Han dog, ock hvilat der vid sidan af sin älskade / maka. Efter Pol antogs Byggmästare Lundmark, / hvilken fulländade byggnaden till Församlingens nöje. / hans belöning ett för alt, var 430 Rdr Bco. efter 6 mödosam- / ma byggnadsår inflyttades Gudstjensten Juldagen år 1834. / Templets högtidliga invigning skedde den 6 Sept. år 1835. / Härpå kom en olycka ej den minsta, det dyrbara spåntaket var o- / dugligt . aftogs . ock genast pålades ett nytt dyrb: Schiffertak. / Nu befans Kyrkan utan orgverk. Men Likväl i 18.000 Rdr / Bco skuld, hvilken är stäld på mangkering med 20 / Rdr R^G om året af hvarje Heman. Ingen Colect eller / Stambok, hvarit oss till hjelp. — Kyrkans inventarier äro / friskänkta. — Predikstoln samt 3ne Glas Ljuskronor, af / Högvälborne Grefskapet Levenhaupt på Säbylund. / Altarprydnaden af Regem=^s Comiss: Hrr C: Adlers. Hvilka / äfven varit Församlingens föregångare under Bygn: / Hvilka af Församlingens Hedervärda Sockenmänn / som skänkt de öfriga Prydnader, är icke här tecknade. / Älskade afkomling. / Underhåll hvad dina

Fig 155. Minnestavla, den s k Baranoffs tavla, uppsatt 1676 i gamla kyrkan, sedan överförd till den nya. Foto 1974.

Memorial, the so-called Baranoff memorial, hung in the old church in 1676, and later transferred to the new one.

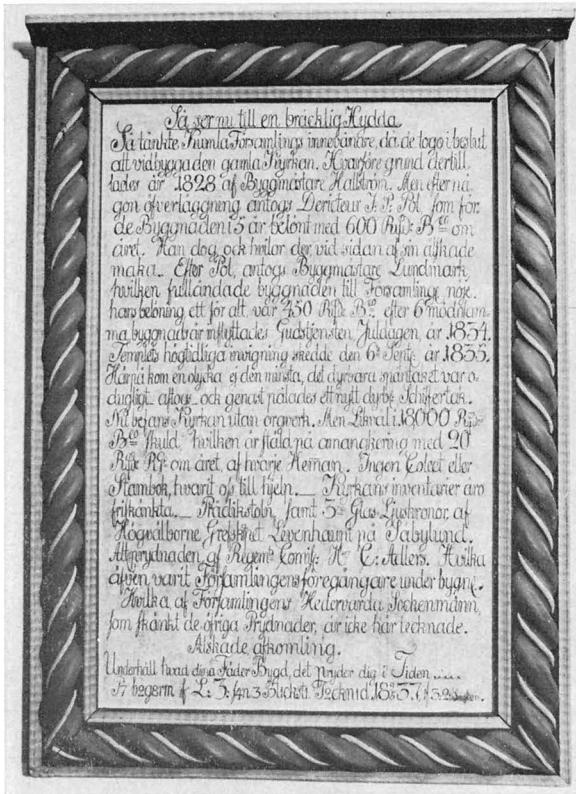
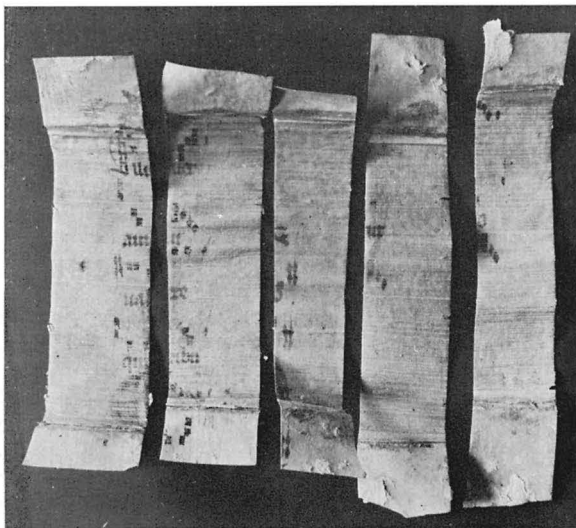

Fig 156. Minnestavla över Kumla kyrkas tillkomst från 1837. Foto 1974.

Tablet in memory of the building of Kumla Church in 1837.

Fig 157. Fragment av medeltida notskrift på pergament. Foto 1974.

Fragments of medieval music on parchment.

Fäder Bygd, det pryder dig i Tiden ... P7 b2g8r1n f L:3:s4n 3 B11ckst1 T2ckn1d 18 9/5 37 1f 3.2S1ndst2n».

Tavlans sista inskriftråd utgör ett chiffer, ett s k siffermonogram. Nyckeln är ordningsföljden mellan alfabetets vokaler: 1 = a, 2 = e osv. Tolkningen blir: På begäran av L Ison i Blacksta tecknad 18 9/5 37 av I E Sandsten. L Ison bör vara byggnadsdirektionens ledamot Lars Jonsson i Blacksta. Jon Erik Sandsten var lärare i Kumla.⁴⁷ Minnestavlan påträffades omkr 1950 hos en antikhandlare i Rala och det är osvisst om tavlan ursprungligen varit uppsatt i kyrkan. — 3. Series pastorum. Tre tavlor av polerad kalksten med huggen text. Placerade på södra sidan under läktaren. Utförda 1972.

Kollektbäcken av bleckplåt. Ett runt, diameter 22 cm, höjd 11 cm; ett fyrkantigt för väggplacering, 20 × 12,5 cm. År 1843 omtalas 1 fattigböss (inv), i inv 1904 har »2 st. hängande bäcken af bleck» tillkommit.

Fragment av solur av kalksten, vertikalar för sydvägg.

Järnbeslagen kista, som enligt traditionen skall ha tillhört Kumla kyrka. Påträffad omkr 1950 tillsammans med den ovan beskrivna minnestavlan hos en antikhandlare.

Bland kyrkans böcker märks: 1. Gustav Vasas bibel. BIBLIA. Thet är All then Helgha Schrifft på Swensko. Upsala, Georg Richolff, 1540–41. 761 blad (det blanka bladet mellan Gamla och Nya Testamentet saknas). Med 60 illustrationer i träsnitt. Senare 1600-tals helskinsband med dekor i guld. Renoverade spännen. Har tillhört Beatelunds bibliotek. Inköpt 1974. — 2. Gustav II Adolfs bibel, tryckt i Stockholm 1618, inbunden i pressat läderband. Bibeln är försedd med följande inskrift: »Thenne Biblia haffuer H:Dr: Johannes Laurenti,⁴⁸ fordom Pastor och Præpositus uthi Kumbla testamenterat till Kumbla Kyrkio, och Gudz församlingh nytto ibidem. Hvilken i Herranom afsonnade then 15 Augusti Anno Dm 1629 och warde begrafvin här i Kumbla Kyrkio then 27 eiusdem.» I pärmen på denna bibel har påträffats de fragment av medeltida notskrift på pergament som avbildas i fig 157. — 3. Thet Nyia Testamentit på Swensko, Stockholm 1526, nytryckt i Uppsala 1893. Inbundet i ljus skinnband av kungl hovbokbindaren Gustaf Hedbergs verkstad i Stockholm. Bibeln skänktes 1901 till kyrkoherde A P Falk (not 45) på hans 80-årsdag av medlemmar av Kumla församling. Inbunden hyllningsadress utförd av Anna Berglund. Gåva till Kumla församling 1975 från bröderna Sven, Erik och Bengt Harbe.⁴⁹

I kyrkans museum förvaras ett urval av de fynd som

gjordes vid grävningundersökningen 1971 (jfr ovan) samt en del återstående fragment av de vid branden 1969 förstörda inventarierna.

Klockor

De tre klockorna i kyrkans torn är alla gjutna 1972 av G Bergholtz' klockgjuteri AB i Sigtuna. I storklockan ingår metall från de båda äldre klockor som förstördes vid branden 1968. Samtliga klockor är försedda med omfattande inskrifter, vilka delvis går tillbaka på de tidigare klockinskrifterna. Texterna återges även på väggarna i vapenhuset (fig 127). Storklockan, vikt 1 650 kg, stämd i D, har texter hämtade ur: Ps 96, Frans Michael Franzéns psalm i sv ps 102: 1, Joh 5: 28, Joh 3: 36 samt en nyskriven text av Bo Setterlind. Mellanklockan, vikt 1 000 kg, stämd i F, texter: Upp 19: 9, Frans Michael Franzén (förebilden till sv ps 205: 1), Jak 1: 22 samt nyskriven text av Bo Setterlind. Lillklockan, vikt 700 kg, stämd i G, texter: Matt 28: 20,

Frans Michael Franzén, sv ps 118: 1, Luk 2: 14 samt nyskriven text av Bo Setterlind.⁵⁰ Klockringningen är helt mekaniserad.

Kyrkan erhöll samtidigt ett klockspel om 24 klockor, som är placerade under taket på tornets lanternin med en sammanlagd vikt av 1 900 kg. Klockspelet har tillräckligt stort omfång för att samtliga melodier i den svenska koralboken ska kunna spelas. Klockspelet kan spelas från klaviatur, uppställd i det södra tornrummet. Dessutom finns en anordning för automatiskt spel, som medger att önskade melodier spelas på bestämda tider. Klockspelet har till större delen bekostats med hjälp av gåvomedel.

De båda klockor som förstördes vid branden var övertagna från den gamla kyrkan och gjutna 1792 respektive 1813 (fig 90–91). Dessa klockor och deras föregångare behandlas ovan i samband med den Gamla kyrkans inventarier.

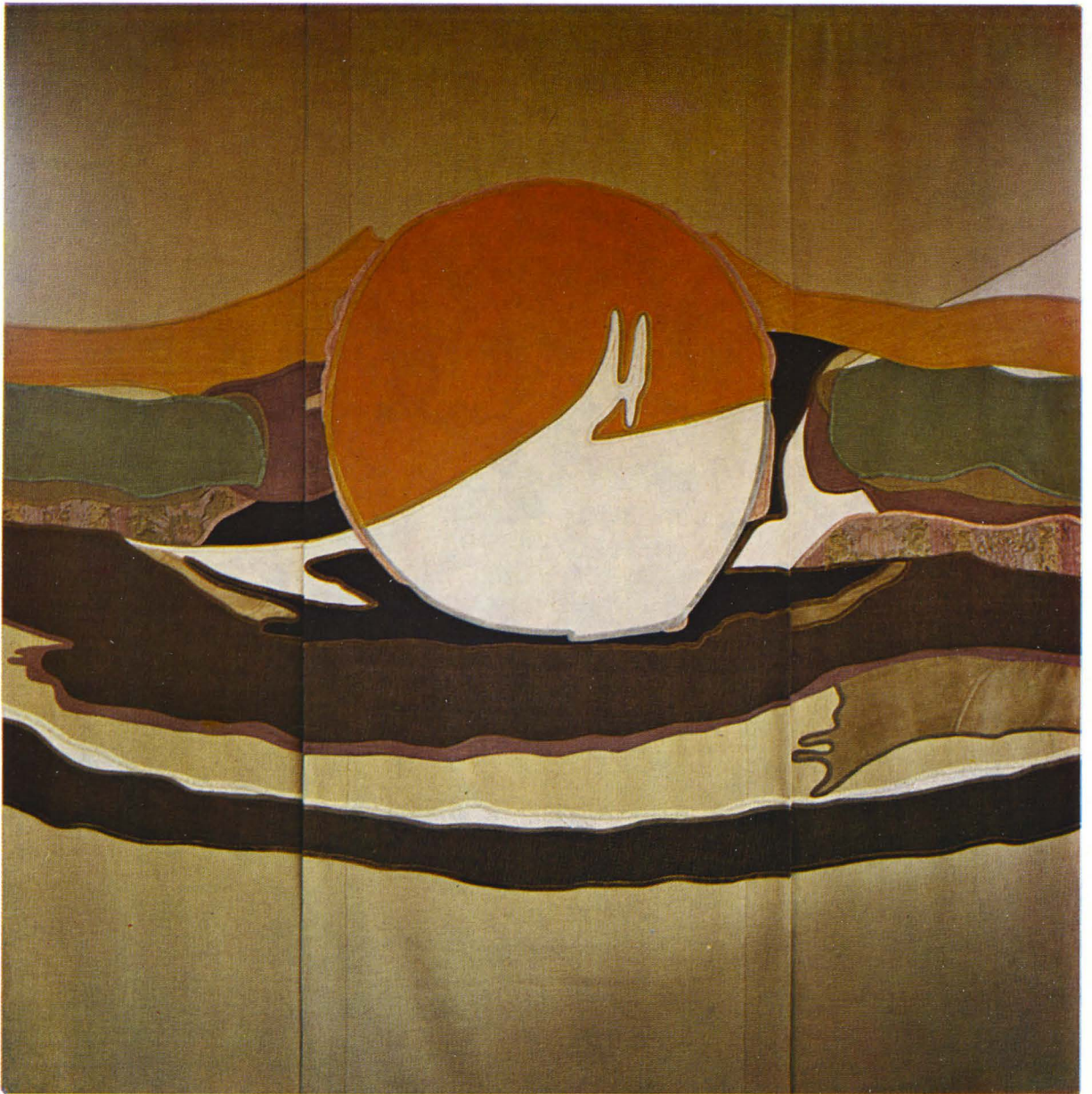

Fig 158. Textil korutsmyckning av Ulla Andersson 1974. Tredelad linnevävnad med applikationer. Foto 1975.

Textile chancel decorations by Ulla Andersson, 1974. Linen cloth, divided into three parts, with appliqué work.

Fig 159. Hällabrottets kyrka. Prefabricerad småkyrka, s k Törebodakyrka. Tillbyggnaden av Jerk Alton 1974. Foto H Persson, Ateljé Stil, Kumla, 1975.

Hällabrottet Church, a prefabricated small church, a so-called Töreboda church. Extension by Jerk Alton, 1974.

HÄLLABROTTETS KYRKA

av MARIAN ULLÉN

Kyrkobyggnaden

Annandag Påsk 1974 invigdes den nya stadsdelskyrkan i Hällabrottet av biskop Åke Kastlund. Kyrkobyggnaden (fig 159) hade dessförinnan från och med påsken 1969 använts som församlingskyrka för Kumla under återuppbyggnaden av den brandskadade 1800-talskyrkan. Den var då placerad strax söder om gamla kyrkogården.

Byggnaden ingår i en serie prefabricerade kyrkor, tillverkade av AB Fribärande Träkonstruktioner efter ritningar av arkitekten Rolf Bergh. Det första exemplet av denna s k vandringskyrka byggdes i Sigtuna, där idéen till en småkyrka av denna typ tidigare diskuterats fram inom Sigtunastiftelsens arkitekt- och konstnärskommitté. Kyrkan presenterades även på

Fig 160. Situationsplan, 1: 2 000. J Alton 1975.

General plan. Scale 1: 2 000.

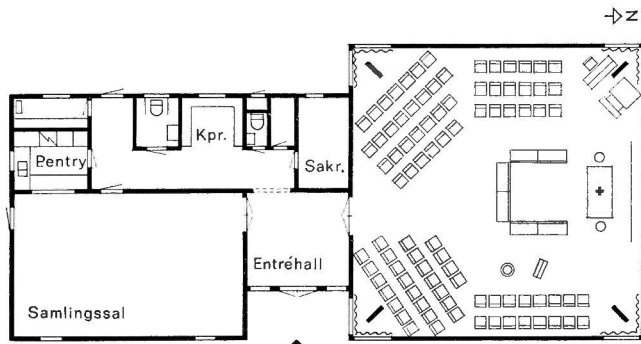
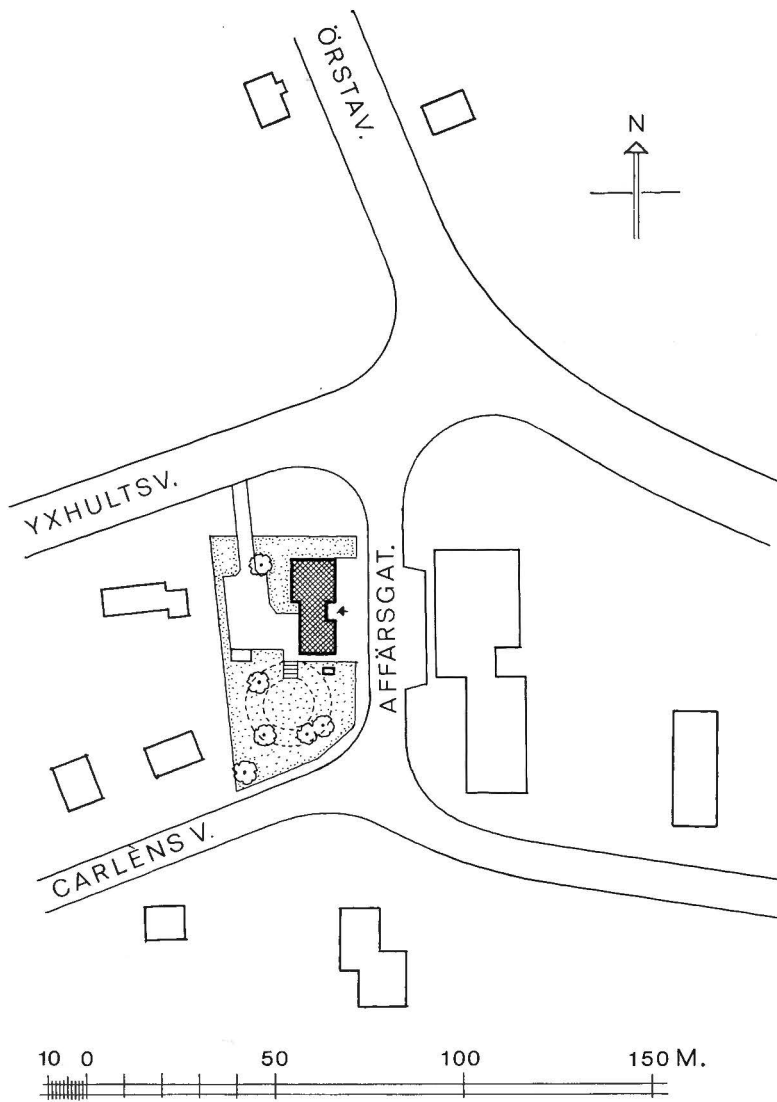

Fig 161. Plan, 1: 300. J Alton 1975.

Plan. Scale 1: 300.

Fig 162. Interiör mot öster. Inredning av Jerk Alton.
Interior looking E. Furnishings by Jerk Alton.

världskyrkomötet i Uppsala 1968. När den senare sattes i produktion fick den namnet Törebodakyrkan.

Kyrkorummets planform (fig 161) är kvadratisk med måtten 12 × 12 m. Innerväggar och innertak är av plywood, ytterväggarna av gulmålad träpanel, ytter-taket av svart, korrugerad eternit. Det pyramidformade taket uppbäres av fyra stora bågar av limträ. De låga väggarna har under takfoten ett smalt band med fönster som i byggnadens hörn fortsätter ner till golvet. Golvbeläggningen utgörs i Hällabrottet av grå Ekebergsmarmor.

Byggnaden kompletterades i Kumla i första etappen med ett tillbygge innehållande förrum, sakristia, kapp-rum, toalett och förråd. I Hällabrottet tillbyggdes en församlingsdel i söder (fig 159, 161). Tillbyggnaden är utförd efter ritningar av arkitekt Jerk Alton.⁵¹

Den klockstapel som 1968 uppfördes i Kumla är nu placerad söder om Hällabrottets kyrka. I stapeln hänger en klocka med texten: »Kumla församling 1968», gjuten av G Bergholtz' klockgjuteri AB, Sigtuna.

Inredning och inventarier

Kyrkorummets inredning är utformad av Jerk Alton. Den nuvarande färgsättningen tillkom i samband med flyttningen till Hällabrottet. Altarväggens textila utsmyckning, som med sin färgverkan dominerar rummet, är även tillkommen efter flyttningen. Det rikliga dagsljuset från de stora fönsterytorna kompletteras av ljusreflektorer fästade i en från taket nedhängande vid ring. Sittplatserna utgörs av lösa stolar, grupperade i fyra kvarter runt det fristående altaret. Kyrkorummet rymmer ca 180 personer.

Altaret utgörs av ett träbord, målat i grönt med förgyllda detaljer. På träskivan finns fem inskurna konsekrationsskors. Altaret var tidigare målat i rött med förgyllda detaljer. Altarkrucifixet av polykromt trä är utfört av Erik Sand 1957 och var ursprungligen placerat på altaret i Kumla kyrka. På vardera sidan om altaret står en hög golvstake av smidesjärn.

Altarväggens textila utsmyckning är komponerad och utförd av Ulla Andersson, Kumla, 1974. Den består

av en stor, tredelad linnevävnad med applikationer (fig 158, 162). De tre lösa våderna är upptill och nedtill monterade på trästänger och hänger fritt framför väggen i trådar från taket.

Det tresidiga altarskranket av trä är målat i ljusockra, tidigare i grönt, knäfallet är klätt med brunt läder.

Predikstolen av trä är utformad som en flyttbar ambo och målad i ljusockra, tidigare liksom altarskranket i grönt.

Den ursprungliga dopfunten av smidesjärn ersattes 1974 med den nuvarande dopfunten i kalksten. Den är utförd av Yxhults Stenhuggeri AB efter ritningar av Jerk Alton. En dopskål av förgylld koppar, utförd av Roland Eckerwall, är skänkt 1975 av Ingrid och Helge Carlsson.

De nattvardskärl och textilier som används tillhör Kumla kyrka.

Noter

1. De äldsta gravminnena — över majoren *Thure Gyllenspetz*, *Hedvig de Friezky*, *Charlotte Elisabeth von Essen* och hennes make *Nils Silfverschiöld* samt *Clas Friezky* — har beskrivits ovan i samband med Gamla kyrkan. Se vidare Gamla kyrkan not 13 och redogörelsen för Säbylund och dess ägare.
2. Den äldsta, svårt skadade gravvården är rest över *D J Stenius* (se Gamla kyrkan not 134). Bland de övriga märks minnesvårdar över kyrkoherdarna *C E Kjellin* (not 14), *O U Uddén*, *A P Falk* (not 45).
3. Om *Yxhult* se *H Julin*, *Yxhult*. En historik om bygd och industri, Örebro 1963. Tillverkningen av gravstenar behandlas dock ej i denna. *Yxhults Stenhuggeri Aktiebolag* bildades 1879 och efterträdde *Gustaf Adlers & Co*, bildat 1865.
4. *Anton Englund*, f 1865 i Askers socken, död 1928 i Kumla. Arbetade först i stenhuggeriet vid *Wilhelmsberg* innan han överflyttades till *Yxhult*. Studier vid Tekniska aftonskolan i Örebro för *Adolf Kjellström* (se nedan not 32) i ornamentteckning, modellering m m. Förestod under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ornamentstenhuggeriet. Var även verksam som självständigt skapande skulptör. Se *H Julin*, *Yxhult*, s 198 f.
5. *Frans Michael Franzén*, se Gamla kyrkan not 140.
6. *Adolf Mörner af Morlanda*, greve, ämbetsman. Var landshövding i fyra olika län efter varandra, därav åren 1756–1766 i Närke och Värmland. Detta utdrag ur hans »Journal» har publicerats av *B Waldén* i Kumla julblad 1961, s 2. Mörners manuskript förvaras i arkivet på släktgodset Esplunda.
7. *Daniel Josua Stenius*, se Gamla kyrkan not 134.
8. *Carl Rosén von Rosenstein* (*Aurivillius*, adl), f 1766, d 1836. Blev 1773 adopterad med sin morfars adliga namn. 1796 kyrkoherde i Kumla, 1809 biskop i Linköping, 1819 ärkebiskop. R var en typisk representant för upplysningstidens prästerskap och ivrade för inrättandet av skolor, fattigvård m m. Tog initiativet till den första skolan i Kumla (st prot 15/11 1801). Hade dessutom inrättat en privat skola i prästgården. (SMoK.)
9. *Clas Friezky*, se Gamla kyrkan not 13.
10. *Henrik (Hindrich) Johan Sahlefeldt*, ryttmästare, f 1753 på Falkenå i Kräcklinge socken, d 1830 ogift på Skoftestad i Kräcklinge socken.
11. *Henrik Mäsbeck*, arkitekt, snickarmästare, f 1773 på Fagerviks bruk, Finland, son till en masmästare. Snickarlärling och gesäll i Åbo, senare ritare hos arkitekterna *Palmstedt* och *Tempelman* i Sthlm, studier vid Akademiens arkitekturskola 1801–1802, e o konduktör vid

- ÖiÄ 1803, mästare och ledamot av Snickarämbetet i Sthlm 1807. Se *H Julin*, Henric Måsbecks förslag 1818 till ny kyrka i Kumla, i: Kumla julblad 1947.
12. *Carl Fredrik Sundvall*, byggnads- och inredningsarkitekt, tecknare, fortifikationsofficer, f 1754, d 1831 i Sthlm. Utbildades hos *C F Adelcrantz*, vistades utomlands för studier 1781–1791. Hovintendent 1792, vice preses vid Konstakademien och direktör för dess arkitekturskola från 1824. — Med tanke på Sundvalls långa tjänstetid vid Överintendentsämbetet är hans arbeten med kyrkobyggnader påfallande få. I likhet med hans förslag till nybyggnad av Kumla kyrka stannade också flertalet projekt på papperet. Av hans fem förslag till nybyggnader utfördes endast kyrkorna i Laholm (1806) och Hallsberg (1818) — dock med avsevärda avsteg från Sundvalls förslag — medan förslagen till nya kyrkor i Härnösand (1796), Kumla (1818) och på Skeppsholmen i Stockholm (1823) inte kom att förverkligas. Ombyggnads- och inredningsförslagen rönt i stor utsträckning samma öde. Ombyggnadsförslagen till Björskogs (1796) och Marstrands (1806) kyrkor genomfördes med stora förändringar av ritningarna, medan ett förslag till ombyggnad av Gamla Karleby kyrka i Finland (1797) aldrig förverkligades. Däremot genomfördes ombyggnaden och nyinredningen av Jakobs kyrka i Stockholm (1814) och nyinredningen av Strängnäs domkyrka (1810) efter Sundvalls ritningar. Här har dock senare restaureringar utplånat spåren av hans insatser.
- Av hans inredningsförslag i övrigt utfördes altarprydnad och predikstol i Tuna, Västernorrlands län (1792) och Resmo (1798); altarprydnad och orgel i Algutsboda (1805 resp 1808) predikstol i Linderås (1795), läktare i Åbo domkyrka (1800) och ett järngaller i Uppsala domkyrka (1795). Dessa inredningar har också bevarats med undantag för Algutsboda och Åbo domkyrka. Sundvalls förslag till altarprydnader i Hudiksvall (1792) och Närpes i Finland (1800), predikstol i Kristine kyrka i Jönköping (1814) och orgel i Lunds domkyrka (1811 och 1825) genomfördes däremot aldrig. — Sundvall utarbetade också förslag till nya tornhuvar för St Nicolai kyrka i Nyköping (1794), Lidköping (1806) och Maria Magdalena kyrka i Stockholm (1822). Tornhuven i Nyköping uppfördes i enlighet med Sundvalls ritningar och har bevarats i detta utseende. Förslaget för Lidköping förverkligades inte. För Maria kyrkas tornhuv gjorde konstruktören S Enander nya ritningar på uppdrag av församlingen. Detta förslag av Enander bearbetades i vissa detaljer av Sundvall (1823) och kom därefter till utförande. — I samband med kyrkoinredningarna kan också nämnas de av Sundvall ritade epitafierna i Bälinge kyrka över Matthias Benzeltierna, i Uppsala domkyrka över Carl von Linné och — sannolikt — i Halltorps kyrka över Christina Mannerskant. — Sammanställningen av Sundvalls verksamhet som kyrkoarkitekt är gjord av *Christian Laine*, raä. Se även SvK: Bo IV (Marstrand), s 116; Sm I (Kristine kyrka), s 20, 49–50; Sthlm IV (Jakobs kyrka), s 230, 307, 319, 321, 323, 331, 480; Sthlm VII (Maria Magdalena kyrka), s 92, 93, 123, 124; Sthlm IX (Skeppsholmskyrkan), s 83–87; Sö I: 2 (Strängnäs domkyrka), s 414–419.
13. *C F Sundvalls* PM har publicerats av *H Julin*, i: Carl Fredrik Sundvalls förslag till ny kyrka i Kumla, Kumla julblad 1948, s 4.
14. *Carl Eric Kjellin*, professor, kyrkoherde, f 1776, d 1844 i Kumla och begravd på södra kyrkogården. Docent i experimentalfysik, 1812 professor i matematik vid Lunds universitet. Författade en rad matematiska läroböcker och ett stort antal dissertationer. Blev efter teologiska studier prästvigd 1819 och 1825 kyrkoherde i Kumla samt som sådan ansvarig för genomförandet av det planerade kyrkobygget. — Jfr SMOK.
15. *C E Kjellins* brev har publicerats av *H Julin*, i: Pehr Lundmarks förslag 1828 till ny kyrka i Kumla, Kumla julblad 1949, s 6.
16. *Axel Lewenhaupt*, se Gamla kyrkan not 13.
17. *Conrad Adlers*, militär, kronolänsman, f 1791, d 1860. Deltog bl a i Karl XIV Johans tyska fälttåg mot Napoleon 1813–1814, under återtåget 1814 befordrad till regementskommissarie, avsked 1815, kronolänsman i Glanshammar 1816, samma tjänst i Kumla och Hallsberg från 1820 till sin död. 1827–1835 ledamot i kyrkobyggnadsdirektionen. — Se *H Julin*, Yxhult, s 57 ff.
18. *Pehr Lundmark*, arkitekt, byggmästare, rådman, f 1794 i Ånsta, d 1850 i Örebro. Rådman i Örebro 1837–1845. Har bl a byggt det s k Fenixhuset i Örebro samt herrgårdarna Sälven i Hidinge och Medinge i Näsby socknar. Var även verksam vid flera om- och tillbyggnader av kyrkor, bl a Norrbyås, Asker, Stora Mellösa, Rinkaby. — Jfr *H Julin*, Pehr Lundmarks förslag 1828 till ny kyrka i Kumla, Kumla julblad 1949 samt SvK, Nä I, s 572, 748, 895.
19. *Per Axel Nyström*, arkitekt, professor, f 1793 i Sthlm, d 1868 därstädes. Utbildad vid Konstakademiens arkitekturskola. Studieresor till kontinenten, 1819–1821 i Paris, 1821–1824 i Rom. Efter återkomsten invald i Konstakademien. Ordinarie professor i byggnadskonst 1836–1848 och 1844–1868 akademiens sekreterare. Redan 1818 hovarkitekt. 1838–1863 stadsarkitekt i Sthlm. En av sin tids ledande arkitekter. Intog en dominerande ställning i svenskt konstliv under decennierna kring seklets mitt. — N ritade under slutet av 1820-talet och början av 1830-talet ett flertal kyrkor i nyklassicistisk stil. Kumla kyrka är dock den största och arkitektoniskt rikaste av dessa. — Om N se: *R Josephson*, Svensk 1800-talsarkitektur, Teknisk tidskrift 1922. — *S Lundwall*, Axel Nyströms göticism, Fataburen 1959. — *Densamme*, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism, Nordiska museets handlingar, 54, 1960.
20. *Nyströms* kostnadsberäkning upptog följande poster (RA): »12 400 Cubik alnar eller lass sprängd gråsten eller ohuggen tälsten ... 4 133: 16, 140 000 st. Murtegel ... 2 100, 3 Läster Gotlands kalk ... 60, 9 000 Tunnor

- Tälgstens kalk ... 6 000, 6 000 Lass Sand ... 1 000, Jerntråd och Gippsväv ... 150, Materialier till affärjning ... 33: 16, 2 500 al² huggen mursten af tälgsten ... 625, 960 al² tälgstens plansten ... 320, 4 st utvändiga trappor af huggen tälgsten ... 720, 2 st Colonner med Capiteler och baser af d^o ... 176, Capiteler och baser till 10 pilastrar ... 166: 32, D^o och d^o till 4 hörnpilastrar ... 106: 32, D^o till 4 hörnpilastrar på tornet ... 106: 32, 24 st flödstenar till fönstren ... 32, 40 al huggen taklist med triglypher ... 480, 8 st hörnstycken af huggen sten till lister ... 192, 8 d^o på tornet ... 96, 4 Portdekorationer af huggen sten ... 410, 4 Fönster d^o till Tornet ... 160, 36 st Consoler till Tornet ... 36, 248 al Tälgstens Sträcksten ... 248, 17 000 st dubbel takskeer ... 765, 30 Skålpund jernplåtar med arbetslön ... 1 360, 100 st Bjelkar 14 al långa 12' 4k ... 266: 32, 50 d^o 12 al ... 91: 32, 8 d^o 13½ al 9 à 10' 4 k ... 18: 32, 200 st Furutimmer 18 à 20 al långt 7 à 8 t ... 333: 16, 140 d^o 13½ à 14 d^o ... 140, 210 d^o 9 al d^o ... 140, 250 d^o 12 al långt 6 à 7 t ... 187: 24, Ställningsvirke ... 500, 270 Tolfter 1½ t^s bräder ... 1 350, 70 Tolfter 2 t^s d^o ... 420, 10 Tolfter 3 t^s d^o ... 120, 15 Tolfter 1 t^s d^o ... 50, Spiksorter ... 800, 19 Skålpund stångjern ... 380, 60 Lispund ... 200, 16 Stora Fönsterlufter med allt tillbehör af karmar, bågar, bly, glas, beslag m. m. ... 800, 4 halfrunda d^o med d^o ... 160, 4 portlufter med allt tillbehör af Lås hakar gångjern, reglar och öfrigt beslag ... 320, 7 diverse dörrlufter med karmar, lås regler och beslag ... 160, 4 Fönsterlufter med lucka till Tornet ... 60, Inklädnung af Lanterninen med balustrade glob och kors ... 200, 12 Colonner af träd med tillhörande entablement och stoffiter, till kyrkans inre dekoration ... 2 200, Bänkinredning, Predikstol och Altaredekoration böra till former och beskaffenhet närmare bestämmas än den derföre belöpande kostnad kan beräknas; de utföras här till ett ungefärligt belopp af ... 2 000, Murare och Handlangare Dagsverken ... 11 400, Timmermans D^o ... 2 000, Stenhuggare D^o ... 300, Smeds arbetslöner ... 300, Målare arbete 1 000, En kakelugn i Sacristian ... 66: 32, Arbetets tillsyn ... 1 000, Instrumentalier ... 300, Transporter och oförutsedda utgifter ... 1 258: 40.»
21. *Kjellins* redogörelse finns i två versioner, den ena något utförligare. Båda i Örebro läns museums handskriftsamling.
 22. Se *H Julin*, a a i litteraturförteckningen.
 23. *C E Kjellin*, Minne af Johan Peter Pohl, Sluss- och Kyrkobyggmästare, Sthlm 1833. Se även *H Julin*, Hur Kumla kyrka byggdes, Kumla julblad 1953, s 2. — *Johan Peter Pohl*, f i Sthlm 1765. Inskrevs som 13-åring vid Målare- och Bildhuggareakademiens ritskola. Fortifikationsmurmästare i Karlskrona, 1799 anställd vid Trollhätte slussverk, 1810 verksam vid Göta kanal, senare vid Hjälmar kanal- och slussverk. Uppförde i början av 1800-talet bl a Uddevalla kyrka. Död 1832.
 24. *Sofia Sjölander*, d 1863. Gift med *Johan Gustaf Schultz*, kyrkoherde 1827 i Grythyttan, kontraktsprost 1849.
- Citatet ur prostinnans dagbok är hämtat ur *H Julin*, Hur Kumla kyrka byggdes, Kumla julblad 1959, s 2.
25. *Gustava Lewenhaupt*, f von Essen, se Gamla kyrkan not 13.
 26. *Charlotte Lewenhaupt*, se Gamla kyrkan not 13.
 27. Friherre *Fleetwoods* identitet är osäker. *Tynninge* var militieboställe i Kumla socken.
 28. *Jonas Ekendal*, f 1762, d 1837. Komminister i Kumla 1817–1837, tillträdde 1819.
 29. *Gustava Lewenhaupts* »Hufvud Bok» citeras av *H Julin*, i Hur Kumla kyrka byggdes, Kumla julblad 1958, s 4. Boken förvaras i Säbylunds arkiv.
 30. *Carl Henrik Hultman*, f 1802, d 1880, pastorsadjunkt i Kumla 1833–1834.
 31. Dessa anteckningar finns i avskrift i Kumla kyrkoarkiv, Julinska samlingen.
 32. *Adolf Vilhelm Kjellström*, arkitekt, lärare, f 1834 i Örebro, d 1932 därstädes. Studier vid Tekniska Institutet i Sthlm 1852–1855, lärare vid Tekniska elementarskolan i Örebro, lektor 1877–1901. Höll stenhuggeriskola i Örebro 1880–1887 och medverkade vid restaureringar av åtskilliga kyrkor i Närke och Södermanland. Se *H Julin*, Yxhult, s 145 f samt *B Waldén*, Till Adolf Kjellströms minne, i: Till hembygden 1964.
 33. Om restaureringen av S Nikolai se SvK, Nä I: 1.
 34. Branden skildras av *N Helander* och *T Tapper* i Kumla kyrka, s 105 ff.
 35. Se *J Alton*, Kumla kyrkas återuppbyggnad 1970–72, i: Sten 1973: 2, s 15–20.
 36. *Pär Andersson*, f 1926, målare. Har utfört ett stort antal utsmyckningar i kyrkor: 1. Lommaryds kyrka, Småland, 1954, kormosaik. — 2. Storfors kyrka, Värmland, 1959, glasfönster samt färgsättning. — 3. Bolidens kyrka, 1960, kormålning. — 4. Örnäs kyrka, Luleå, 1963, kormosaik. — 5. Mjölkuddskyrkan, Luleå, 1969, färgsättning av inredning m m. — 6. Sköns gamla kyrka, Sundsvall, 1970, triptyk. — 7. Kumla kyrka, Närke, 1971–72, kormålning samt färgsättning och målning av inredning. — 8. S Hans kyrka, Ekholmen, Linköping, 1973, fris samt altartavla. — 9. Immanuelskyrkan, Stockholm, 1974, korutsmyckning samt färgsättning av inredning m m. — 10. Korpilombolo kyrka, 1974, fondmålning m m. — 11. S Birgittas kyrka, Kalmar, 1975, tak- och väggmålning, kartong till gobeläng. — 12. Björksåtra kyrksal, Sandviken, 1975, färgsättning, utsmyckning av predikstol och dopfont. — 13. Haparanda kyrka, 1976, kormålning. — Bland utsmyckningarna i profana byggnader märks Staffanstorp, AB Foodia industribyggnad, färgsättning och måleri 1971–72 samt utsmyckningen av tunnelbanestationen Universitetet i Stockholm 1975. — Se *S Cullberg*, Panorama, i: Konstrevy 4/1969 samt *B Franklin*, Restaurering av kyrkan i Korpilombolo, i: Arkitektur 4/1975.
 37. Orgelbygget i Kumla har letts och slutförts av *Dieter Ott*. Orgeln har följande disposition: *Huvudverk*: 1. Pommern 16', 2. Principal 8', 3. Träflöjt 8', 4. Oktava 4',

5. Gedacktlöjt 4', 6. Oktava 2', 7. Quinta 2 2/3', 8. Kornett 4 ch, 9. Mixtur 5–6 ch, 10. Scharff 2–3 ch, 11. Trumpet 8'. — *Svällverk*: 1. Principal 8', 2. Rörflöjt 8', 3. Spetsgamba 8', 4. Voix celeste 8', 5. Oktava 4', 6. Traversflöjt 4', 7. Gemshorn 2', 8. Nasat 2 2/3', 9. Ters 1 3/5', 10. Quinta 1 1/3', 11. Mixtur 5–7 ch, 12. Cymbel 3 ch, 13. Fagott 16', 14. Oboe 8', 15. Clarino 4', (Tremulant). — *Ryggpositiv*: 1. Gedackt 8', 2. Quintadena 8', 3. Principal 4', 4. Koppelflöjt 4', 5. Oktava 2', 6. Quinta 1 1/3', 7. Scharff 3–4 ch, 8. Krummhorn 8', (Tremulant). — *Pedal*: 1. Principal 16', 2. Subbas 16', 3. Oktavbas 8', 4. Gemshorn 8', 5. Oktava 4', 6. Nachthorn 2', 7. Rauschkvint 2 ch, 8. Mixtur 5 ch, 9. Basun 16', 10. Trumpet 8', 11. Skalmaja 4'. — *Koppel*: SV/HV, RP/HV, HV/Ped, SV/Ped, RP/Ped. — *Tonomfång*: Manualer C–g''', pedal C–f'. — Se *H Weman*, Orgeln i Kumla kyrka, i: Kumla Hardemo kyrkoblad 4/1975.
38. Orgeln har följande disposition: *Huvudverk, man 1*: 1. Rörflöjt 8', 2. Principal 4', 3. Waldflöjt 2', 4. Mixtur 4 ch, 5. Dulcian 8', (Tremulant). — *Svällverk, man 2*: 1. Gedackt 8', 2. Spetsflöjt 4', 3. Principal 2', 4. Sesquialtera 2 ch, 5. Nasat 1 1/3', 6. Cymbel 2 ch, (Tremulant). — *Pedal*: 1. Subbas 16', 2. Gedackt 8'. — *Koppel*: HV/Ped, SV/Ped, HV/SV.
39. Se *O Eriksson*, Orgelbygge i Kumla 1842, i Kumla Hardemo kyrkoblad 1/1975. — Dessa orgelbyggen kommer att behandlas utförligt av R A Unnerbäck i Kumlabygden V.
40. *Kristoffer i Säby*, okänd i övrigt. Ej någon av ägarna, kan ha varit fogde.
41. *A Andersson*, Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, Uppsala 1956.
42. *Barbro Kruus af Gudhem*, se Gamla kyrkan not 13.
43. Se *Judits bok*, en av Gamla Testamentets apokryfer. — Scenerna kring belägringen skildras sporadiskt redan i den medeltida konsten men blir under renässansen ett speciellt omtyckt motiv. Judit tillhör de s k nio goda hjältarna och motsvarande hjältinnorna och representerar där judendomen tillsammans med bl a David.
44. *Gillis de Besche d y (de Besche, natural)*, bruksägare, f 1624 i Guldsmedshyttan i Lindesberg, d 1709 på Nävekvarn, Tunabergs sn (Sö) och begravd i S Nicolai kyrka i Nyköping. Var en av landets rikaste bruksägare under denna tid. Verkade större delen av sitt liv som brukspatron på Nävekvarn. Var också ägare till Överrums, Ankarsrums och Gusums bruk. Både under sin livstid och i sitt testamente gjorde *de Besche* stora donationer till allmänna ändamål. Vi vet emellertid inte av vilken anledning han skänkte detta sockenbudstyg till Kumla kyrka. Genom sin dotter *Elisabeth*, som år 1700 gifte sig med *Jakob Åkerhielm* till Hjälmsberg i Almby och Vrana i Sköllersta sn, den sistnämnda gränsande till Kumla, fick han dock anknytning till denna del av Närke. Samma år som sockenbudstyget skänktes, 1704, adlades hans svärson.
45. *Axel Per Falk*, kyrkoherde i Kumla 1865–1904, tidigare lektor vid Nya Elementarskolan i Stockholm. Begravd på södra kyrkogården. — Se *N Helander o T Tapper*, Kumla kyrka, 1968, s 92 f.
46. Se *H Julin*, Baranoffs ryttare, Kumla julblad 1948 samt Hur finska ryttare på väg till strid ..., Kumla julblad 1966, där även Baranoffs och rytteriets vidare öden skildras. — *Claus Johan Baranoff*, f 1621, d 1686, överste. Ägde genom arv gårdar i Finland och Estland. Löjtnant vid livgardet 1646, chef för Ingermanländska lantmilisen 1677, lantråd i Estland.
47. Siffermonogramet har lösts av *H Julin* i: Hur Kumla kyrka byggdes, Kumla julblad 1957, s 3 f. — *Jon Erik Sandsten*, f 1795, var barnlärare i 37 år i Kumla och fick K Majts medalj i silver för medborgerlig förtjänst. Biträdde även vid målningsarbetena då den nya kyrkan byggdes.
48. *Johannes Laurentii*, se Gamla kyrkan not 125.
49. Se *O Eriksson*, En värdefull gåva, i: Kumla Hardemo kyrkoblad 1/1975.
50. Klockornas inskrifter finns återgivna i *T Tapper*, Kumla kyrka 1972.
51. Se även *J Alton*, Interimskyrkan i Kumla, i: Från Bergslag och bondebygd 1972.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ:s skr till K Majt 1818 23/6; 1829 24/2. — ÖIÄ:s ritningsarkiv. Kumla 129: Förslag (fasader och plan) till tillbyggnad och omgestaltning av Kumla kyrka av *H Måsbeck* (odat; bör vara utförda 1818); uppmätning av den gamla kyrkans plan, sannolikt av *H Måsbeck* 1818; ritn till ombyggn av Kumla kyrka av *C Sundvall* 1818; ritn till ny kyrkobyggnad av *A Nyström* 1829; försl till omändring av Kumla kyrka

1902 (osign; bör vara av *A Kjellström*). — ED konseljakter 1901 13/9, försl till omändring av Kumla kyrka.

KrA: Adels rustjänsstängder. Förteck 88. Örebro län nr 60. 1696: 305. Örebro län nr 302. 1728: 95.

NatM: Handteckningssamlingen: Idéförslag till ny kyrkobyggnad i Kumla av *A Nyström* 1828.

NordM: Akvarell av Kumla gamla kyrka av *A A Grafström* 1822; i bildarkivet div avfotograferingar av avbildningar av Kumla gamla kyrka samt fotografier av Säbylund.

Raä: 1. ATA: Inv 1830; *H Hofberg*, Nerikes Fornlem-

ningar, I (ms); *densamme*, Berättelse öfver resor i Närke 1868 (ms); utdrag ur *Dybecks* reseberättelse 1862; snabbinv 1920 av *S Mörner*; rapport ang undersökning av gravkammare av *E Bergman* 1935; rapport över undersökning av Hörsta kapell, Kumla landskommun, Närke av *S Zachrisson* 1963; handl ang restaureringen 1935 samt kyrkans brand och återuppbyggnad 1968–72; skrivelser ang grävningsundersökning av gamla kyrkan 1971–72; grävningsrapport av *T Billig* 1972 (kompl 1975); diverse tidningsurklipp samt uppmätningar och fotografier. — 2. K-byråns arkiv: Förslag till inre restaurering av *K M Westerberg* 1934 samt diverse handl angående denna; förslag till kyrkogårdsutvidgning samt bisättningskapell av *E V Alsén* 1938–39; handl angående återuppbyggnad av kyrkan 1968–72; förslag till restaurering av *J Alton* 1969/70; handl angående denna restaurering samt konstnärlig utsmyckning av *P Andersson*; förslag till ordnande av nya gravplatser av *J Alton* 1969; diverse tidningsurklipp, ritningar samt fotografier.

Gävle

LMV: Karta över Kumlabý av *G Thoring* 1699; karta över Kumla bys skog av *Z Tiselius* 1766.

Kumla

PÅ: Kyrkoarkivalier fr o m år 1862; handl angående restaureringar och kyrkogårdsutvidgningar; handl tillhöriga kyrko-byggnadskommittén, däribland idéskisser av *P Andersson* till konstnärlig utsmyckning 1971 samt handl angående textil utsmyckning 1971–72; *Julins samling* innehållande anteckningar rörande Kumla kyrkor, diverse avskrifter av äldre källor och beskrivningar, fotografier m m, utarbetade och samlade av *H Julin*.

Strängnäs

SDA: Beskrifning på Kumbla Kyrka dess Situation och tillstånd av *P A Nyström* (odat, trol 1750-tal); inv 1791 o 1793; div skr till konsistoriet.

Uppsala

ULA: st prot 1722–1797, biskopsvis 1690–1764, vis prot 1722, 1732, påvebrev 1164 7/9, series pastorum m m (K I: 1); st prot 1798–1831, vis prot 1798, 1812, 1825, 1826 (K I: 2); st prot m m 1831–1862, 1862–1902, inv prot 1843, inv 1846, inv prot 1861 (K I: 4); div direktions prot och handlingar 1809–46 och odat: byggnads- och magasinisdirektionens prot 1827–28, orgelbyggnadsdirektionens prot och handlingar 1840–46 (K V: 1); räk 1664–96 (med luckor, L I: 1); räk 1686–1751, st prot 1697–1714, inv 1686, 1692, 1697 (L I: 2); Kumla Kyrkios verifications book 1712–1784 till des Kyrkioräkningar ifrån år 1697– till 1722 (defekt: fr 1697–1712 utrifvet — anteckn på pärmen, L I: 3); huvudbok 1751–1880, inv 1751, 1760 (L I: 6); räk 1768–1812 och odat (L I: 7); räk 1791–1844 (L I: 10); byggnads- och magasinisdirektionens prot 1828, 1829–1836 (L I: 12); räk 1827–33, verifikationer till räk (L I: 14); räk 1834–47 (L I: 15); räk 1844–1882 (L I: 18); visitations- och inventeringshandlingar 1793–1862 (N: 1);

förslag till predikstol (O: 4^F–7^F); ritning till dopfunt (O: 8^F); handlingar ang kyrkan m m 1800–46 och odat: häradsrättens tillstyrkande 1800 22/3 ang byggandet av en ny kyrka i Kumla, handl rör kyrkobygget 1828–36, 1833–35 och odat (O: 10); »Ritning till Ombyggnad af Kumla kyrka i Örebro Höfdingedöme. Förfat. och ritad af *C F Sundvall*. ÖIÄ Contoret 23 Junii 1818» (O: 11^F); Concept-ritning till Ombyggnad af Kumla kyrka i Örebro län. Författad af *P Lundmark* 1827 6/9 (O: 12^F); »Ritningar till Nybyggnad af Kumla kyrka i Örebro län. Författade af *P Lundmark* 1828» (O: 15^F); »Ritning till Ny Kyrko Byggnad i Kumla Socken uti Örebro Län. *Axel Nyström* 1828» (O: 13^F); Födelse vigsel- och dödbok för Kumla församling, Örebro län, 1697–1749 (C: 1).

UUB: Räkenskaper 1421–1590 (C: 693); Beskrivningar av Kumla gamla kyrka av *A Samzelius* o *M G Wallenstråle* i *Fants saml* (S 124); Kart- o planschavd: litografi av Kumla gamla kyrka, ur Sverige framställt i teckningar, 1836–40 (inv nr 44404); teckning av gravvård över *N A Silfwerskiöld* av *C C Gjörwell* 1827 (inv nr 44406).

Örebro

ÖLM: Handskriftssaml: Handlingar ang Kumla kyrka; Beskrifning öfver Kumla och Hallsbergs socknar (*F M Franzén* 1822?); Strödda anteckningar om Kumla av *C E Kjellin*; Kort berättelse om Kumla Nya Kyrkas Byggnad av *C E Kjellin*; Anteckningar upptagande gängse folksägner och facta ... av *G O Adlers*; diverse handl och fotografier i landsantikvariens akt- och bildarkiv, däribland uppm av källare i Vallersta av *E V Alsén* 1941.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Almqvist J E*, Lagsagor och domsagor i Sverige. 1–2. Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutionen vid Stockholms högskola, 2: 1. Sthlm 1954–55.
- Alton J*, Interimskyrkan i Kumla, i: Från bergslag och bondebygd 1972. — *Densamme*, Kumla kyrkas återuppbyggnad 1970–72, i: Sten 1973: 2.
- Anderson I*, Vadstena gård och kloster. Sthlm 1972.
- Andersson A*, Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV Jahrhundert. Uppsala 1956. — *Densamme*, Gravstenen från Botkyrka och korset från Granhammar, i: Fornvännen 1973.
- Boström R*, Gärdslösa kyrka. En vägledning utgiven av Gärdslösa kyrkoråd 1972.
- Bohrn E*, Nyköpings renässanslott och Herkules Mida. Sthlm 1941.
- Branting A* och *Lindblom A*, Medeltida vävnader och broderier i Sverige, II. Sthlm 1929.
- Collmar M*, Strängnäs stifts herdaminne, del 2. Nyköping 1964. — Se även *Ljung S* och *Collmar M*.
- Cullberg S*, Panorama, i: Konstrevy 4/1969.
- Diplomatarium Suecanum*. Fr o m år 817–. Sthlm 1829–
- Eckhoff E*, Kyrka vid Granhammar i Vintrosa socken, Nerike, i: VHAA:s månadsblad 1890.

- Ekhem B*, Ny kyrkorgel och dess invigning, i: Kumla kyrkblad 1959: 2.
- Ekström G*, Munktorps kyrka. Historisk översikt samt vägledning. Västerås 1956.
- Elgenstierna G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Sthlm 1925–36.
- Eriksson O*, En värdefull gåva, i: Kumla Hardemo kyrkblad 1975: 1. — *Densamme*, Orgelbygge i Kumla 1842, i: Kumla Hardemo kyrkblad 1975: 1.
- Franklin, B*, Restaurering av kyrkan i Korpilombolo, i: Arkitektur 4/1975.
- Franzén F M*, Beskrifning öfver Kumla och Hallsbergs socknar, i: Meddelanden från Örebro läns museum VI. Örebro 1916.
- Från bergslag och bondebygd*. Årsbok för Örebro läns hembygdsförbund. Örebro 1935–
- Gillingstam H*, Ätten Siöblads medeltida släktförbindelser och äldsta historia. Skrifter utg av Genealogiska Föreningen, 4. Gävle 1949.
- Grandinson K G*, Närkes medeltida urkunder, i: Närke. Studier över landskapets natur och odling, II. Sthlm 1935.
- Gustafsson E*, Den romanska stenkyrkan i Atlingbo. Sthlm 1959.
- Hagström K A*, Strängnäs stifts herdaminne, IV. Strängnäs 1901.
- Helander N* och *Tapper T*, Kumla kyrka. Kumla 1968. (I denna vägledning ingår en utförlig förteckning över litteratur rörande kyrkan, församlingen och bygden.)
- Hellberg L*, Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse, i: Kumlabygden. Forntid–nutid–framtid, III. Kumla 1967.
- Hellström G*, Stockholms stads herdaminne. Sthlm 1951.
- Hoberg B*, Fellingsbro kyrka — iakttagelser vid en arkeologisk undersökning 1968, i: Från bergslag och bondebygd 1972.
- Hofberg H*, Nerikes gamla minnen. Örebro 1868.
- Holmberg R*, Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna (stencil, u å). Medeltidsarkeologiska institutionen vid Lunds universitet.
- Holmqvist W*, Sigtunamästaren och hans krets, i: Situne Dei 1948. — *Densamme*, Konsten i Södermanland på den helige Botvids tid, i: Sörmländska kyrkor 9 (1953).
- Haastrup U*, Kristi himmelfartsspil i Visby, i: Fornvännen 1973.
- Josephson R*, Svensk 1800-talsarkitektur, i: Teknisk tidskrift 1922.
- Julin H*, Templum Kumlense, i: Kumla julblad 1945. — *Densamme*, När Kumla planerade en ny kyrkobyggnad för 150 år sedan, i: Kumla julblad 1946. — *Densamme*, Mera om Kumla medeltidskyrka, i: Kumla julblad 1947. — *Densamme*, Henric Måsbecks förslag 1818 till ny kyrka i Kumla, i: Kumla julblad 1947. — *Densamme*, Baranoffs ryttare, i: Kumla julblad 1948. — *Densamme*, Carl Fr Sundvalls förslag till ny kyrka i Kumla, i: Kumla julblad 1948. — *Densamme*, Pehr Lundmarks förslag 1828 till ny kyrka i Kumla, i: Kumla julblad 1949. — *Densamme*, Axel Nyströms förslag 1828 till ny kyrka i Kumla, i: Kumla julblad 1950. — *Densamme*, När Kumla kyrka skulle byggas, i: Kumla julblad 1951. — *Densamme*, Om Kumla kyrkas grundläggning, i: Kumla julblad 1952. — *Densamme*, Hur Kumla kyrka byggdes, i: Kumla julblad 1953, 1954, 1955, 1957, 1958. — *Densamme*, »Det är något till bondkyrka», i: Kumla julblad 1956. — *Densamme*, Om Kumla kyrkas invigning, i: Kumla julblad 1960. — *Densamme*, Kumla kyrkas arkitekt, i: Kumla julblad 1962. — *Densamme*, Yxhult. En historik om bygd och industri. Örebro 1963. — *Densamme*, Hur finska ryttare på väg till strid ..., i: Kumla julblad 1966.
- Kjellin C E*, Minne af Johan Peter Pohl, Sluss- och kyrkobyggmästare. Sthlm 1833.
- Kulturhistoriskt lexikon* för nordisk medeltid. Malmö 1935–
Kumla julblad 1945–
Kumla Hardemo kyrkblad.
- Kumlien K*, Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning. Sthlm 1967.
- Leijonhufvud K K*, Kring Kumla pastorats kyrkor under 1600- och 1700-talen, i: Från bergslag och bondebygd 1935.
- Lewenhaupt E*, Säbylund, i: Svenska slott och herresäten. Sthlm 1911. — *Densamme*, Carl von Rosenstein. Stockholm 1921.
- Lindblom A*, Kult och konst i Vadstena kloster. KVHAA:s handlingar, antikvariska serien 14. Sthlm 1965. — Se även *Branting A* och *Lindblom A*.
- Lindqvist S*, Forntidsliv, i: Kumlabygden. Forntid–nutid–framtid, II. Kumla 1963.
- Ljung S* och *Collmar M*, Strängnäs stifts herdaminne, del 1 (ms under publicering).
- Ljungberg H*, Den nordiska religionen och kristendomen. Sthlm 1938.
- Lundberg E*, Studier i folkungatidens kyrkliga byggnadskonst i Närke, II, i: Meddelanden från Örebro läns museum, XI. Örebro 1933. — *Densamme*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm 1940.
- Lundberg E* och *Waldén B*, Tornet i Gällersta och besläktade närkiska kyrktorn från romansk tid, i: Saxons bok på 75-årsdagen. Sthlm 1934.
- Lundwall S*, Axel Nyströms göticism, i: Fataburen 1959. — *Densamme*, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism. Nordiska museets handlingar, 54. Sthlm 1960.
- Morssing F H*, Närkes präster under den äldre Vasatiden, i: Personhistorisk tidskrift 1936.
- Norberg R*, Nordisk medeltid, i: Tidens konsthistoria, del III. Sthlm 1950. — *Densamme*, Gothemsaposteln — ett Vadstenaarbete från omkring 1470, i: Gotländskt arkiv 1953. — *Densamme*, Engelbrektstidens kyrkliga konst i Närke, i: Från bergslag och bondebygd 1954. — *Densamme*, Sankt Torkel, Martyren, Kumla kyrkas skyddspatron, i: Från bergslag och bondebygd 1972.
- Nordén A*, Östergötlands järnålder, 2. Sthlm 1943/48.
- Närkes medeltida urkunder, se *Grandinson K G*.
- Närkes runinskrifter*. Sthlm 1975.
- Paatz W*, Über eine Meisterwerke in spätgotischer Kunst, i: Lübeckische Blätter, 1929.

- Rannsakingar* efter antikviteter, I–II. Utg av *I Olsson, N-G Stahre* och *C I Ståhle*. Sthlm 1960–69.
- Roosal J*, Mustaschmästaren i Rekarne, i: *Studier tillägnade Henrik Cornell*. Sthlm 1950.
- Rydbeck M*, Medieval Wooden Sculpture in Sweden, IV. Uppsala 1975.
- Rabén H*, Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige Sthlm. 1934.
- Sahlgren J*, Sockennamnen i Närke. En översikt, i: *Årsbok för hembygdsvärd* 1935.
- Samuelsson G*, Kyrkans restaurering, i: *Kumla kyrkblad* 1956: 3.
- Samzelius J L*, Lekebacken och Lundsbacken, i: *Meddelanden från Örebro läns museum*, VIII. Örebro 1923. — *Densamme*, Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590, i: Närke. Studier över landskapets natur och odling, IV. Uppsala 1946. — *Densamme*, S:t Tyrgils, i: *Till hembygden* 1949. — *Densamme*, Häradshövding Lars Pärsson i Blacksta, i: *Kumla julblad* 1952. — *Densamme*, Kumla präster i bygden, i: *Kumla julblad* 1956.
- Saxon J L*, Närkes kyrkor. Sthlm 1928.
- Schmid T*, Om det medeltida fromhetslivet, i: *Strängnäs stift i ord och bild*. Sthlm 1948.
- Schnell I*, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965.
- Schück A*, Svithjod och folklandet, i: *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund*. Sthlm 1949.
- Smedberg G*, Nordens första kyrkor. Lund 1973.
- Stolpe A*, Templum Kumlense. ... 1794.
- Styffe C G*, Skandinavien under unionstiden. Sthlm 1911.
- Sundquist N*, Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala stads historia I. Uppsala 1953.
- Svenska medeltidsregister*. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434–1441. Utg av *S Tunberg*. Sthlm 1937.
- Svenska män och kvinnor*. Sthlm 1942–1955.
- Svenska riks-archivets pergamentsbref* från och med år 1351. Förtecknade med angifvande af innehållet af *N A Kullberg*, I–III. Sthlm 1866–72.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Sthlm 1918–
- Svenskt Konstränslexikon* I–V. Malmö 1952–1967.
- Svärdström E*, »Mustaschmästarens» runsignatur i Torpa kyrka, i: *Fornvännen* 1973.
- Till hembygden*. Stiftsbok för Strängnäs stift. 1904–
- Tuulse A*, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
- Tapper T*, Kumla kyrka 1972 (vägledning). Kumla 1972; se även *Helander N* och *Tapper T*.
- af Ugglas C*, En svensk korsväg, i: *Fornvännen* 1938.
- Waldén B*, Stiftets kyrkor. En byggnadshistorisk orientering, i: *Strängnäs stift i ord och bild*. Strängnäs 1948. — *Densamme*, Ett bidrag till Kumla kyrkas historia, i: *Kumla julblad* 1961. — *Densamme*, Till Adolf Kjellströms minne, i: *Till hembygden* 1964. — Se även *Lundberg E* och *Waldén B*.
- Weman H*, Orgeln i Kumla kyrka, i: *Kumla Hardemo kyrkblad* 1975: 4.
- Widén J*, Om Kumla socken i Nerike. Akademisk Afhandling. Sthlm 1857.
- Wilcke-Lindqvist I*, Medeltida himmelfärdfirande i Estuna kyrka, i: *Arv* 17, 1961.
- Ålands medeltida kyrkor*. Studier ... tillägnade Sten Karling. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art. 25. Sthlm 1973.
- Åmark M*, Uppsala domkyrka genom åtta århundraden. Uppsala 1938 — *Densamme*, Närkes medeltida kyrkklockor, i: *Från bergslag och bondebygd* 1951. — *Densamme*, Sveriges medeltida kyrkklockor. Uppsala 1960.
- Äldre svenska frälsesläkter*, I: 1–2. Sthlm 1957–65.
- Silverstämplar tydda enligt Guld och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520–1850. IV. Sthlm 1963 samt *Upmark G*, Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850. Sthlm 1925.

Förkortningar

ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet i raå, Stockholm	KrA	Krigsarkivet, Stockholm
DS	Diplomatarium Suecanum	kr prot	kyrkorådsprotokoll
ED	Ecklesiastikdepartementet	LMV	Statens lantmäteriverk, Gävle
inv	inventarieförteckning	ms	manuskript
inv 1830	en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA	NatM	Nationalmuseum, Stockholm
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm	NMU	Närkes medeltidsurkunder
KBS	K Byggnadsstyrelsen, Stockholm	NordM	Nordiska Muséet, Stockholm
kh	kyrkoherde	PÅ	Pastorsämbetet
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid	RA	Riksarkivet, Stockholm
		RAp	Riksarkivets pergamentsbrev
		Raå	Riksantikvarieämbetet, Stockholm
		räk	räkenskaper
		SBL	Svenskt biografiskt lexikon
		SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm
		SDA	Strängnäs domkapitels arkiv

SMoK	Svenska män och kvinnor
SMR	Svenska medeltidsregister
snabbinv	en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde utförd under åren 1917–32. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel
SRP	Svenska riks-archivets pergamentsbref ...
st prot	sockenstämmoprotokoll
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av Raä och VHAA, Stockholm 1912–
ULA	Uppsala landsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
vis prot	visitationsprotokoll
vol	volym
ÄSF	Äldre svenska frälsesläkter

ÖIÄ	Överintendents Ämbetet (efter 1918 KBS), Stockholm
ÖLM	Örebro Läns Museum

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

The parish of Kumla, in the middle of Närke, consists mainly of flat, rich agricultural land. Numerous prehistoric finds show that the parish has been inhabited since the Stone Age. The oldest settlements are on Karlslundsåsen, a boulder-ridge running from north to south through the parish.

The largest estate is Säbylund Manor, whose owners have played an important role as donors to the church. The manor can be dated back to the beginning of the 15th century, and the present manor house (fig 9) from the 1780's.

At Vallersta is a large, possibly medieval barrel-vaulted cellar (fig 11). During the Middle Ages there was a large estate at Vallersta, for, in 1271, Gregers Birgersson, knight and illegitimate son of Birger Jarl, exchanged his estate, *Baldastad*, for the estate Ångsö in Västmanland and a large sum of money, with Riseberga Convent.

There are now two churches in the parish, Kumla Church and a new district church in Hällabrottet. During the Middle Ages there was a church building at Hörsta, too.

THE CHAPEL AT HÖRSTA

St Erik's Chapel at Hörsta is mentioned in 1517 in the accounts of Kumla Church. The building was demolished in the 18th century, but the foundations remain and were excavated in 1962 (fig 14).

The building consisted of a very short and wide nave with a narrower straight-ended chancel and a west tower. It had a simple plinth and a narrow entrance in the south wall of the nave. The chancel arch was only 85 cm wide.

During the excavations, a bracteate dating from the second half of the 12th century was found. Two graves were

found in the tower, probably for the patron of the church with family. In one of the graves was a skeleton of a woman; the other was empty.

The building was of the same type as a number of small 12th century churches in Västergötland and Närke. Typical of these is that they are short and broad with a very narrow chancel arch, as in Anglo-Norman churches. The small building may have been erected as a manor church for one of the estates in the area, but may have assumed the functions of a shrine, dedicated to St Erik, during late medieval times. No large medieval manor is known of at Hörsta, however. The chapel may instead be evidence that Närke, like Västergötland, was formerly divided into many small parishes.

THE OLD CHURCH OF KUMLA

The parish of Kumla was mentioned for the first time in 1314, and the first vicar known with certainty—Lars, *curatus de Cumblum*—was mentioned in 1317. In 1385, and probably earlier, the district court sat at the parish church.

A rich material of sources dealing with Kumla Church (which was demolished in 1828) exists, including several descriptions and illustrations of both the exterior and the interior in 1822. Of special interest are the preserved account book dating from the period 1421–1590 and the seven late medieval letters of indulgence (in copy or originals) which give, among other things, the name of the patron saint of the church.

Medieval account books exist from only six Swedish churches. The one from Kumla, written largely in Latin, shows that Kumla Church carried on considerable loan business, particularly during the first half of the 15th century. It also

shows that building work was carried out at several occasions, so during the 1470's, and that the first Vestry Meeting was held as early as 1494 under the leadership of Vicar Lydeke. The purchase of several objects still preserved is also noted in the accounts.

St Torkel or Torgils

Several times, the medieval account book and the letters of indulgence mention the patron saint of the church, Torkel or Torgils. According to tradition, St Torkel was a churchwarden at Kumla and is depicted as a distinguished man (fig 1). There is no written legend about him, however. His attribute is a bell-tongue, which suggests that church bells are concerned in one way or another with the legend of his death. The first mention of the saint was made in 1391, but information from the will of King Magnus Eriksson dated 1346 shows that there was a local saint—probably St Torkel—earlier associated with Kumla Church.

The relics of the saint were kept in a precious shrine in the north transept of the church, *in choro sancti torkilli*. There, too, was the saint's altar. In the south transept was a double portal, which could be used for processions. From 1488 onwards, the high altar was dedicated to St Torkel and a figure of the saint was included in the polyptych.

Pilgrimages to the church on the saint's day were encouraged by letters of indulgence, granting forty days of indulgence. A procession round the churchyard under prayer, particularly before *Imagines in tabulis in Cimiterio pendentibus*, was part of the ritual.

Pilgrims to Kumla were a source of income to the church in the form of donations and so on, and it seems likely that the veneration of St Torkel was one of the reasons why Kumla Church was enlarged by two large transepts towards the end of the 13th century. Maybe St Torkel was earlier buried in the chapel at Hörsta in the empty grave under the tower.

The church building

Although the medieval church was demolished in 1828 there are good possibilities of reconstructing the appearance of the church and its building history. A plan, made probably by Henrik Måsbeck in 1818 (fig 24), shows a large, two-aisled church with a west tower, a transept and vestry in the north and a south porch. The tower stood at the end of the north aisle and illustrations show that it had an unusually tall and slender spire (fig 16).

An excavation made in 1971 of the remains of the foundations of the church—which are preserved under the floor of the present church (fig 25)—confirm Måsbeck's plan. The south aisle included parts of the south transept and parts of the former south wall of the nave, which were left standing when the church was extended southwards.

The entrances to the church were in the west, through the tower, in the south through the porch and in the former south transept by way of the large double portal. The chancel had a separate portal before the south aisle was added

in the 1470's. There was a medieval stained glass window in the east wall of the church, and murals in the vaulting of the north transept, probably also medieval.

According to Måsbeck's plan and documentary descriptions, the church had limestone cross vaults. The vaulting of the transept seems to have been supported by corner colonnettes, to which the preserved brackets or capitals probably belonged (figs 36–37). Other stones, also preserved from the demolished church, were probably parts of the vaulting (figs 41, 42).

The church was surrounded by a high, medieval wall. Bonded into this wall was a defence tower, a tall stone tower, used as early as the 15th century as a bell-tower (fig 16).

Building history

I. With the help of Måsbeck's plan and the results of the excavation, it is possible to trace the history of the building of the church. The first masonry church was a small, Romanesque church with a west tower and a narrower chancel in the east, possibly with an apse (fig 163 I). The fabric was of partly trimmed limestone, and in the south-west corner of the church there was a simple bevelled plinth. A moustachioed sandstone head (fig 33) shows that the church was sculpturally ornamented.

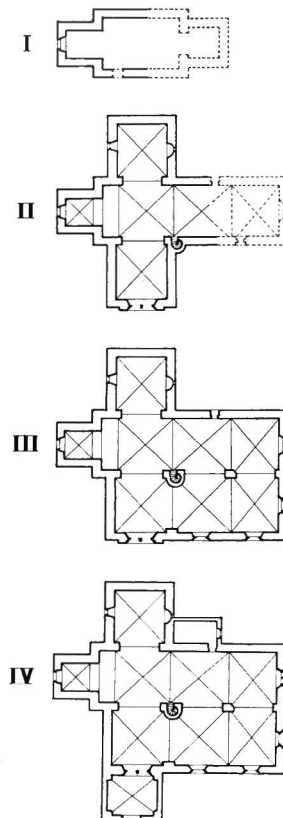

Fig. 163. Gamla kyrkans planutveckling 1:1 000. Development of plan of the old church.

The entrances were probably in the west and south. An opening high up in the west wall of the nave led into the tower, which, according to tradition, was used to give "oracular" responses. The opening may have been used in conjunction with mystery plays.

The carved sandstone head by the so-called "Moustache master" indicates that the church was built at the same time as a group of churches in the Rekarne district of Södermanland. In Torpa Church the master has signed the portal sculptures with the name Ödulv. This church has been dated by several scientists to the latter half of the 12th century, and it seems likely, therefore, that the first stone church at Kumla was built at about the same time.

It is uncertain whether the Romanesque church was the oldest church on the site. The defence tower may have been older, and built close to a wooden church.

II. The church was enlarged by the erection of two large transepts and a new chancel (figs 46–47, 163 II). These were built of finely tooled limestone.

The main entrance to the enlarged church was by way of a splendid double portal in the south, and there was also a separate portal leading into the chancel. It is uncertain how long the chancel was. The transepts were an unusually long way to the west. In the south transept, which also served as a vestibule for the church, there was probably a Chapel of the Holy Cross, mentioned in 1509, and in the north transept St Torkel's altar. A winding staircase in the corner between the south transept and the south wall of the nave suggests that the transepts had two floors.

The whole church was probably vaulted at this time with the cross vaults marked in Måsbeck's plan. The vaults of the transepts seem to have been supported on corner colonnettes.

The building technique, with finely tooled limestone, and the vault architecture also occur in some other churches in Närke dating from the end of the 13th century and the beginning of the 14th, namely Riseberga convent church, St Nicholas' Church at Örebro, and in the churches at Sköllersta and Glanshammar. There are also double portals at Riseberga and Örebro.

A counterpart to the large, two-storey transepts is Gärdslösa Church on the island of Öland, which was built in the mid-13th century by Håkan Tanna from Gotland. The transepts at Gärdslösa are the most splendid specimens of a type introduced during the latter half of the 12th century with the new chancel in Vreta convent church. Churches with transepts similar to those at Kumla are to be found mainly in regions where the influence of the Cistercians was greatest on church architecture, particularly in the diocese of Linköping.

The vaulting at Kumla also suggests Cistercian building traditions. The vaults of the transepts seem to have been supported by corner colonnettes, like those in the north chapel in Glanshammar Church and in the vestry in Sköllersta Church. The vaults are very reminiscent of the vaults in Vreta convent church, both those in the nave, dating from

the middle of the 13th century, and the chancel vaults dating from c 1289.

The stylistical analysis suggests the end of the 13th century as a probable period for the erection of the transepts at Kumla. Two coins from the years 1250–1275, found during the excavation of the remains of the south transept, also favour this dating.

It is impossible to say when the veneration of St Torkel began, but it seems feasible to assume that the transepts were built to make the relics of the saint more accessible and to facilitate processions. Thus, Kumla Church has probably been a pilgrimage church since the 13th century. The upper storey of the transepts, if such existed, may have been used to house pilgrims, and was possibly used by St Torkel's Guild, mentioned in 1525.

III. In the 1470's the accounts are dominated by expenditure for brick-making, lime-burning and building. It seems extremely likely that it was then that Kumla Church was extended southwards (fig 163 III). Together with the south transept, the east wall of which was demolished, the extension formed a south aisle. Parts of the south wall of the former nave were retained to support the vaults.

The new parts were probably vaulted immediately with brick vaults. When Bishop Kort Rogge consecrated the high altar in 1488, work on the church was probably finished.

IV. At the beginning of the 16th century, new building work was in progress on the church, and the vestry shown in Måsbeck's plan may have been erected then. The porch had, according to descriptions, the year 1645 or 1646 written over the door. Since, according to the plan, the vaulting was secondary, the date may refer to the vaulting itself. Consequently, the porch may also have been built in the 16th century.

During the following centuries, mention is made only of repairs, above all to the roof and the spire, which was damaged by lightning. In 1798 it was decided that a new and larger church was to be built. This was not done, however, until 1828.

FURNISHINGS

Anders Abraham Grafström, in 1822, made watercolours of both the exterior (fig 16) and the interior (fig 48) of the old church. Thanks to his rather detailed picture we know what the eastern part of the church looked like during the last decades of its existence. After the church had been demolished in 1828, the furnishings were sold, and most of the fittings were transferred to the new church. Some old items—medieval sculptures, the pulpit and some textiles—which could no longer be used, were retained and stored and later deposited in various museums. In addition to these survivals from the old church, interesting and detailed information about the furnishings and vestments used during the years is to be obtained from unusually rich records, among those a late medieval account book, still in existence, which tells us much about the objects, how they were acquired and how much they cost.

Altars and altar furnishings

Several altars are mentioned in the late medieval account book. A letter of indulgence dating from 1450 shows that the church was dedicated to St Torkel, a martyr and the patron saint of the church. A special altar dedicated to the saint is mentioned under the year 1439. Bishop Kort Rogge, of Strängnäs, during his visitation of Kumla Church on 22 January 1488, consecrated the following altars: the *high altar* in honour of the Holy Trinity, John the Baptist, St Lawrence, St Eskil and St Torkel, the *altar of the Holy Cross* in honour of the Holy Rood, St Stephen, St Bernardinus and St Helena, *St Olaf's altar* in honour of St Olaf, St Erik, St Henrik and St Sigfrid, *St Anna's altar* in honour of St Anna, St Katherine, the eleven thousand virgins and St Birgitta, *St Gregory's altar* in honour of St Gregory, St Vincent, the ten thousand soldiers and St Christopher, and the *All Saints altar* in honour of "all these saints of God, the Archangel Michael, the Apostle Andrew, Erasmus and Antonius".

The high altar consecrated by the bishop was embellished with the splendid polyptych shown in figures 49–62. The polyptych was allowed to remain even after the Reformation, and in Grafström's picture (fig 48) it is still above the high altar. In 1867 it was presented to the Museum of National Antiquities, Stockholm.

The polyptych, which is carved in oak, has double doors and a predella. The centre-piece and the insides of the inner doors are decorated with carved figures, while the outsides of the inner doors and both sides of the outer doors are covered with paintings, as is the preserved part of the predella. The central subject is the Crowning of Mary (fig 49). Among the surrounding saints is Torkel, the patron saint of the church (fig 1). The paintings on the doors are very well preserved, except for the large Annunciation scene on the outside of the outer doors, visible when the polyptych is completely closed (fig 51). The other paintings depict the Passion of Christ in a series of eight pictures (figs 52–61). The rich scale of colours is shown in figure 60. In the representation of the Crucifixion there are, on the hems of the mantles of one of the on-lookers, very distinct signs and letters (fig 58), possibly a mark, which may be the signature of the painter, and fe (=fecit?). The front of the predella has a painting of Christ and the twelve apostles (figs 51, 62).

The polyptych was purchased in 1439, and was transported to Kumla by way of Arboga, to where it had probably been shipped from Germany through Lake Mälaren. The paintings and sculptures were not executed by the same master, but probably in the same workshop, which is assumed to have been at Lübeck.

In addition to the altars consecrated in 1488, there was also an altar to Our Lady and one in honour of St Torkel, probably in the north transept, which had not been affected by the rebuilding in 1488.

The figure of the Virgin shown in figures 63 and 64 was purchased from Vadstena in 1473. It cost 135 marks. This high price may have been due to the facts that the figure probably originally was in a richly ornamented shrine, and

that the crown on the Virgin's head was most likely an elaborate specimen of goldsmith's work.

Pulpits

A pulpit was first mentioned in 1544. This was replaced in 1592 by the one shown in figures 65–70, richly carved and painted. The mark illustrated in figure 68 is probably that of the wood carver, who is thought to have been Hans Kantentitz, a wood carver working in Sweden during the reign of Charles IX (1550–1611).

Pews and galleries

According to the description of the church in 1830, written by Vicar Kjellin, the pews were very simple ones, and in the west part of the church there were three galleries.

Organ

An organ was bought in 1444 for 66 marks, and it seems to have been in use in the church for a very long time. A new organ was built in 1682–83 by Olof Jonsson. This organ, which had nine stops, was sold in 1834.

The font

The font of the church, dating from the 17th century, was destroyed in the fire of 1968. It was carved in limestone and was acquired in 1660 (fig 71). The brass dish belonging to it was sold during the 19th century.

Communion vessels

Several purchases and repairs of communion vessels during the 15th century and the early years of the 16th are mentioned in the preserved account book. The only remaining item of the church's treasure of medieval chalices, patens, monstrances, ciboria and shrines is the early 14th century paten shown in figure 140. In 1515, money for a monstrance, which was bought from Anders Pedersson, Goldsmith of Arboga, is mentioned. This valuable monstrance was probably among the pieces of silver taken by King Gustav Vasa when he confiscated church silver throughout the realm. According to an inventory made in 1622, the church had only a silver gilt chalice with paten, a silver viaticum chalice and a brass monstrance, a simpler and older one than that made at Arboga.

Towards the end of the 17th century the replacement of the communion vessels was commenced by gifts and purchase. All this new silver was transferred to the new church (figs 139–145).

Textiles

The old account book records numerous purchases of textiles during the 15th and early 16th centuries. They are often carefully specified and the material is also mentioned. The textiles mentioned are frontlet, altar linen, frontal, processional banner, maniple, cope, chasuble, pall, surplice, stole and fascia. In 1590, the church textiles were noted summarily as

follows: linen vestments—3, copes, chasubles and cushions—15, maniples—6. The account book shows clearly the great difference between the medieval church and its needs and possibilities of obtaining valuable textiles and the Protestant Church with its very small incomes. In the Middle Ages Kumla Church, with its many altars and as a resort of pilgrims, needed more textiles of different kinds than an ordinary parish church.

Of the oldest vestments there remains a cope with a splendidly embroidered back shield and orphrey (figs 73–77). The back shield, which has a representation of the Ascension of the Virgin, is dated 1522. Female saints are depicted on the orphrey (figs 75–77). The embroidery, which is of a very high quality, was probably executed in Germany. The design has been attributed to a painter from the Netherlands, Jacob von Utrecht, active in Lübeck at that time, who obviously among other things made designs for handicrafts. In 1643 the embroidery was transferred to a new cope (fig 72).

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century, the textiles were renewed. Of these there now remain an altar frontal (fig 78) and two book cushions (fig 79), presented in 1696 by Countess Barbro Kruus af Gudhem of Säbylund, and a frontal (fig 80) and a chasuble (fig. 81) presented in 1738 by Germund Cederhielm and his wife Anna Maria Lewenhaupt of Säbylund.

Funerary memorials

Inside the old church there were numerous gravestones, some of those in memory of the priests of the parish. Some of these were used to pave the new floor and were partially or completely destroyed in the fire of 1968. The two least damaged have been relaid in the floor of the new church. See figures 84–87.

When the old church was demolished in 1828 two coffin crucifixes were preserved (fig 88).

A unique group of funerary memorials comprises the 18th century weathervanes found when digging pits for graves south of the church in the old churchyard (fig 89). The vanes seems to have been attached to the pointed tops of the coffins. They were probably made in the parish by the smiths living there and working in the arsenal at Örebro. It seems feasible that these decorations were reserved for smiths and their families.

Bells

The two bells, which earlier were hanging in a detached bell-tower, were moved to the tower of the new church. Both the bells were destroyed during the fire of 1968. The large bell was cast in 1813 by B C Kiulander of Örebro, and the small one by O Kiulander in 1792.

Some information about older bells is to be found in the archives. We learn from the medieval account book that there were two bells in the bell-tower at the end of the Middle Ages. On one of these was an inscription referring to St Torkel, the patron saint of the church, also depicted in the polyptych (fig 1).

KUMLA NEW CHURCH

Planning the new building

The decision to erect a new church was made at a Vestry Meeting in 1798, after Dean J Kempe, during a visitation, had strongly stressed the urgent need to do something about the old building, which was too small for the growing parish. At the same time it was proposed that the parishes of Kumla and Hallsberg should erect a church for the common use of both. This, however, gave rise to much opposition in both parishes and the proposal was finally dropped.

1. In 1818, an architect, Henrik Måsbeck, presented two suggestions for the enlargement and rebuilding of the old church (figs 98, 99). Both were based on the same plan, a Greek cross. On the plan, some walls are marked in black, by which the architect indicated the masonry which might be incorporated in the new building. In proposal no. 2, which also includes a section (fig 99), Måsbeck, probably at the request of the parish, added a slender, low tower to the domed, cruciform classical church. The Royal Board of Works and Public Buildings, however, rejected this plan.

2. The architect and Superintendent Carl Fredrik Sundvall of the Board of Works was therefore asked to draw completely new plans for a church at Kumla (fig 100a–b). Sundvall started from the same plan as Måsbeck, a Greek cross, but rejected the central building with an elevated middle part, and created instead a church with the character of a basilica. Sundvall's proposal was approved by the Crown in 1818. His magnificent proposal, which had little in common with contemporary rural churches, did not, however, appeal to the parishioners. They wanted an ordinary and less expensive church with a west tower, and the new building was again postponed.

3. In 1827, a master-builder and architect, Pehr Lundmark of Örebro, was asked to draw completely new plans. Lundmark made two proposals (figs 101, 102). There was some doubt about, above all, the construction of the tower, and Lundmark was requested to revise his proposal and place the tower in the west.

4. At the Board of Works and Public Buildings, the Court architect, Axel Nyström, revised the proposal, and he was finally given the task of drawing completely new plans. Since the foundations had been laid according to Lundmark's plan, the dimensions of the building were already fixed. Nyström's proposal (fig 104), approved by the Crown in 1828, is a skilful combination of his own intentions, the wishes of the parish and the earlier proposal. The building is in strict neo-Classical style, and is one of Nyström's chief works in this style.

The erection of the new church

During the years 1827 to 1835, detailed minutes of the meetings of the building committee were taken by the vicar of the parish, Carl Eric Kjellin. Thanks to these minutes and a rich material of letters, contracts and verifications, the

history of the building of the church can be followed in detail. Excavations for the new building were begun in March 1828. Two months later the demolition of the old church was started. At the same time a saltpetre shed in the vicinity was adapted for Divine Service. From January 1829 the work was supervised by a well-known master-builder, Johan Peter Pohl, who, however, died suddenly in 1832, and was succeeded by Pehr Lundmark, the architect and master-builder who had been consulted earlier. The new church was consecrated on 6 September 1835.

Interior and furnishings

The oldest known picture of the interior of Kumla New Church is a photograph taken in the early 1890's (fig 105), showing the east part of the then unaltered church. The spacious room was held together architectonically by the broad, richly carved mouldings and the fluted wooden Doric columns. The interior was painted in only white, grey and gold. Colour accents were provided by blue hangings behind the pulpit, the draperies of the gentry pews, also in blue, and the red altar frontal.

Both the reredos and the pulpit were donated by private persons, as well as much of the furnishing. Generous donors were, among others, District Police Superintendent Conrad Adlers and the noble family Lewenhaupt of Säbylund.

The appearance of the reredos can be seen in figure 105. No fewer than four drawings for the pulpit, probably by Lundmark, have been preserved (figs 106a–d). The drawing for the new font, however, seems to have been made by Court Architect Nyström alone (fig 107). All the fittings and furnishings, except the white font with its dark-brown porphyry bowl, were destroyed by fire in 1968.

Alterations in the church building and its furnishings 1836–1968

Tastes changed rather quickly and towards the end of the 19th century it was considered that the neo-Classical church needed a complete internal restoration according to the ideals of the time. A proposal was made by Adolf Kjellström, an Örebro architect, and the restoration was made in 1902–1903. The appearance of the interior after this is shown in figures 111–113.

A new restoration was undertaken in 1935 according to proposals made by Martin Westerberg, architect. On this occasion the large apsidal decoration was executed by Torsten Nordberg (figs 114, 116).

In 1966 a new restoration was planned, and a thorough building technical investigation was made by *K-konsult* with Jerk Alton as architect. In February 1968, however, the church was, as mentioned above, destroyed by fire. Only the outer walls remained standing (figs 119, 120), while all the fittings and many furnishings were destroyed.

The rebuilt church

In spite of the fire, the walls of the church were in such good condition that they could be used in the rebuilding. Since

opinion in the parish was strongly in favour of a rebuilding of the church, it was decided unanimously at a Vestry Meeting in August 1969 to rebuild Kumla Church with unaltered exterior but with newly-designed interior and furnishings. Jerk Alton, assisted by *K-konsult*, Örebro, was chosen to plan the work. Work was begun in September 1971, after excavations had been made inside the church to ascertain the situation and plan of the demolished medieval church. On 3 December 1972 the church was reconsecrated.

The masonry of the church is mainly of dressed limestone and sandstone from the neighbourhood. A few ornamental details from the old church are also included. Stone from this church was used mainly in the foundations, however. In the work of rebuilding, material as similar as possible to that in the original church was chosen. Concrete constructions support both ceiling, roof and floor, however. The ground plan of the church is completely unchanged, but new secondary space was created under the west gallery, and the old rooms in the east part were converted to new uses (fig 123 b). A mortuary wing, partly above and partly below ground level, was added in the east (figs 123 c, 124).

Also in its new form the church has a nave and aisles (figs 125, 126). The apsidal chancel end is preserved. Modern liturgical demands have influenced, in the first place, the shape of the chancel, where the large, free-standing limestone altar has a monumental character (fig 134). The interior is richly and artistically decorated. Coloristically it is dominated by Pär Andersson's large *al fresco* chancel painting, which green and yellow foliage continues on the pulpit, the choir organ, the west gallery and the organ front. The painting in the church was executed in collaboration with Pär Andersson. There are no old furnishings in the church; all fittings and furnishings have been made to suit the total design. All the vestments and textiles are also new.

Paintings

The large *al fresco* painting in the chancel (figs 129–131) was executed in 1971–72 by Pär Andersson. The narrative scenes—the Garden of Eden and of Gethsemane—are incorporated in a landscape, with dense foliage in green and yellow, which extends over the east wall of the chancel, the two chancel portals and the east window splays of the nave. The central part of the painting is in the apse, where the landscape opens to form a glade. The darkened sun in the middle is a reminder of the eclipse that took place at the time of the Crucifixion (Luke 23: 44–45). From the chancel the painting extends to the pulpit and organ, which are decorated with foliage painted in tempera. The fronts of the west gallery and the large organ are also included in the wall paintings. The east part and the west part are united by the consecration crosses on the walls of the nave, painted in brick red in yellow circles. Pär Andersson was also mainly responsible for the rest of the painting, which is in yellow, ochre and red violet, and it was he who executed the marbling of the north and south doors of the nave, the painting in the porch, and the decoration of the ceiling of the vestry.

Furnishings

As already mentioned, the furnishings were designed by Jerk Alton and made in 1971–72.

In the apse behind the altar is a bronze crucifix, made by Birger Boman in 1972. The crucifix stands out against the eclipsed sun in the apse and forms part of the narrative of the death of Christ on Golgotha (fig 135).

The large polychrome wooden rood was carved in 1972 by Harry W Svensson (figs 129, 136).

The large organ on the west gallery (fig 126) was built by Paul Ott, *Werkstatt für Orgelbau* at Göttingen and installed in 1975. The choir organ was built by Walter Thür *Orgelbyggeri AB*, Torshälla, Sweden in 1972.

The limestone font, with gilded wrought-iron figures is a work of Roland Eckerwall, executed in 1972 (fig 138).

The 17th and 18th century communion plate from the old church is still in use (figs 139–145), but of the rich medieval silver only a paten remains (fig 140).

In conjunction with the rebuilding of Kumla Church, the parish decided to acquire vestments and textiles to match the colour scheme and design of the new interior. To avoid monotony, several artists were invited to submit designs. Four were selected for the work, and they each designed a set of textiles: altar border, chasuble, stole, burse, chalice veil and pulpit hanging in the liturgical colours. The cope, chancel rug and textiles for the vestry and mortuary chapel were designed by six individual artists. Of the older vestments only a chasuble is now used in the new church at Hällabrottet.

The cope (figs 129, 147, 148) is by Viveka Nygren, the white textiles (figs 134, 137) were designed by Kerstin Persson and made by *Ateljén Tre Bäcker*, Varnhem, the red textiles were designed and made by Ulla Andersson (figs 149, 150), the green ones by Sten Kauppi (fig 151), and the blue ones (fig 152) by Inga Karin Jonson. The chancel rug (fig 134) was composed and made by Gunnar and Brita Haking. The textiles in the vestry—tapestry (fig 153) and rug—were composed by Kaisa Melanton and woven by *Märta Måås-Fjetterström AB*, Stockholm. The corresponding decoration

of the waitingroom (fig 154) was designed by Brigitta Hagnell-Lindén and executed by *Örebro läns hemslojd*. Agneta Ljung was responsible for the textiles in the mortuary chapel (fig 128).

All the three bells in the church were cast in 1972 at *G Bergholtz' klockgjuteri AB* at Sigtuna. They all have long inscriptions, based partly on those on the bells destroyed by fire in 1968. The new texts, written by Bo Setterlind, are also on the walls of the porch (fig 127). At the same time a carillon with twenty-four bells was installed.

Hällabrottet Church

On Easter Monday, 1974, the new suburban church at Hällabrottet was consecrated. The church building had then been used from Easter 1969 as the parish church of Kumla during the rebuilding of the damaged 19th century church. It then stood immediately south of the old churchyard.

The building is one of a series of prefabricated churches made by *AB Fribärande Träkonstruktioner* designed by Rolf Bergh, architect. The first of these so-called "movable churches" was built at Sigtuna, where a small church of this type had earlier been discussed by a committee of architects and artists at the Sigtuna Foundation. The church was also demonstrated at the meeting of the World Council of churches at Uppsala in 1968. When it later came into production it was called the Töreboda church.

The building at Kumla was enlarged in the first stage with an ante-room, vestry, cloakroom, toilet and storeroom. At Hällabrottet a parish meeting hall was added in the south (figs 161), designed by Jerk Alton, who was also responsible for the furnishing of the church. The present colour scheme was applied when the church was moved to Hällabrottet. The textiles on the altar wall, the colours of which dominate the interior, were designed and woven by Ulla Andersson, Kumla, in 1974, and hung after the church had been moved. They consist of linen cloth, divided into three parts, with appliqué work (figs 158, 162), mounted at the top and bottom on wooden rods, hanging on wires attached to the ceiling.

FÖLJANDE KYRKOR I NÄRKE HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Örebro stads kyrkor, band I: 1, volym 46, 147

Almby, band I: 2, volym 63, 147

Axberg, band I: 2, volym 63, 147

Dylta brukskapell, band I: 2, volym 63, 147

Eker, band I: 2, volym 63, 147

Glanshammar, band I: 3, volym 92, 147

Gräve, band I: 2, volym 63, 147

Götlunda, band I: 5, volym 141, 147

Hovsta, band I: 2, volym 63, 147

Kil, band I: 2, volym 63, 147

Kumla, volym 166

Lillkyrka, band I: 5, volym 141, 147

Långbro, band I: 2, volym 63, 147

Mosjö, band I: 2, volym 63, 147

Rinkaby, band I: 3, volym 92, 147

Tysslinge, band I: 2, volym 63, 147

Täby, band I: 2, volym 63, 147

Vintrosa, band I: 2, volym 63, 147

Ödeby, band I: 4, volym 129, 147

Kyrkor i Närke, tillägg till
band I, volym 147

Med Kumla kyrkor, volym 166, har
bandindelningen avskaffats.

Volymen kan alltså bindas separat
av den som så önskar. Register
beräknas utkomma då ytterligare ett
par volymer av kyrkorna i Närke
publicerats.

